

FREDRIK NIELSEN:

LEDETRAAD

KIRKENS HISTORIE.

I.

Indtil Reformationen.

KJØBENHAVN

KARL SCHØNBERGS FORLAG

Trykt hos J. Jørgensen & Co., (M. A. Hannover).

1887.

Forord.

For omtrent en halv Snes Aar siden modtog jeg fra to forskellige Sider en Opfordring til at skrive en kortfattet Ledetraad i Kirkehistorie, der kunde lægges til Grund for den Undervisning i den kristne Menigheds Levnedsløb, som allerede den Gang var bleven almindelig i flere af vore højere Skoler. Jeg gav mig straks i Lag med Opgaven, men andre Arbejder optog snart min Tid saa stærkt, at Ledetraaden blev lagt til Side. En senere Gjenoptagelse af Planen førte Sagen noget videre, men først efter at to Medlemmer af Examenskommissionen for Seminarierne, med Seminaristernes Tarv for Øje, for ikke længe siden opfordrede til Udførelse af den gamle Plan, har jeg med Kraft gjenoptaget Arbejdet.

I den foreliggende lille Bog har jeg søgt at give en Ledetraad i Kirkens Historie, der kunde slutte sig til Lærebøgerne i Bibelhistorie, Danmarkshistorie og Verdenshistorie. Hvad der i disse udførlig er skildret, som t. E. den apostolske Tid, Ansgars Virksomhed, Korstogene og Reformationstidens politiske Kampe, er her kun berørt; men paa den anden Side vil man her finde en

udførligere Fremstilling af meget, som kun bliver strejft i de sædvanlige Lærebøger i Historie.

Det er mit Haab, at ogsaa en og anden ældre, der ønsker en kort Udsigt over den kristne Kirkes Udviklingsgang, her vil kunne finde en saadan. De, der ønske en viddløftigere Fremstilling, maa jeg henvise til min Haandbog i Kirkens Historie, og dér vil Læseren ogsaa finde Hjemmel for en og anden Afvigelse fra det gængse, som findes i denne lille Bog.

I Septbr. 1887.

Fr. N.

Tidens Fylde.

Apostlen Pavlus skriver i Galaterbrevet (4,4 flg.): »Da Tidens Fylde kom, udsendte Gud sin Søn, født af en Kvinde, født under Loven, paa det han skulde frikjøbe dem, som vare under Loven, at vi skulde faa den sønlige Udkaarelse.« Med Udtrykket »Tidens Fylde« peger han hen til den Forberedelse for Kristi Komme, som havde fundet Sted baade i den hedenske og i den jødiske Verden.

Da vor Herre og Frelser blev født, havde Romerne ved deres Erobringer dannet et stort Verdensrige; Kejser Avgustus kunde derfor befale, at »al Verden skulde indskrives i Mandtal« (Luk. 2,1). Dette Riges Hovedstad, Rom, var paa Kristi Tid »et Verdensherberg«, i hvilket de forskjelligste Folkefærd mødtes og paavirkede hverandre. Allerede tidligere var Modsætningen mellem Grækerne og Østens Folk bleven stærkt udjævnet i Alexandria, og den Aandsretning, som var udgaaet derfra, den saakaldte Hellenisme, havde sejret i hele den græske Verden. I Rom udjævnedes nu Modsætningen imellem Romere og Ikke-Romere. De fremmede, som strømmede dertil, fik Del i alt det, som Verdens Hovedstad kunde byde dem; og de medbragte selv det bedste, de havde. Grækerne kom med deres rige Literatur og deres skønne Kunst, Provinsboerne med deres friske Aands- og Legemskræfter, og Østerlænderne med deres hemmelighedsfulde Gudsdyrkelser. Ét Sprog,

det græske, var kjendt og talt alle Vegne i det store Rige, og dette Sprog var særlig skikket til at udtrykke dybe Tanker paa en skøn og fyldig Maade. Navnkundige Filosoffer havde i Aarhundreder paa dette Tungemaal udtalt deres Opfattelse af Livets højeste Spørgsmaal, og store Digtere havde paa dette sunget om Menneskenes Glæder og Sorger. Den gamle Pagts hellige Bøger vare ogsaa forlængst i Alexandria blevne oversatte paa hellenistisk Græsk (Septuaginta).

I den romerske Republiks sidste Dage var den gamle Folkereligion stærkt i Forfald. Flertallet af de dannede havde opgivet Troen paa de gamle Guder, og Sædeligheden var svundet med Religionen. Ægteskaber bleve stundum sluttede og opløste saa letsindig, at man sagde, der var Kvinder, som kunde betegne Aarene efter deres forskellige Ægtemænd i Steden for, som ellers, efter de skiftende Konsuler. Og ved denne Løshed i Ægteskabet sank Agtelsen for Kvinderne. Børnenes og Trællenes Kaar vare i Reglen ogsaa sørgelige. Børneudsættelser bleve betragtede som den naturligste Ting, og selv Datidens ædlest Mænd fandt det i sin Orden, at man tog Livet af svagelige og vanføre Børn. Værst vare dog Trællene stillede. Aristoteles havde kaldt dem »Redskaber uden Sjæl«, og en berømt Romer, der levede henimod Kristi Tid, delte en Landmands Agerbrugsredskaber i tre Klasser: stumme (som Vogne), umælende (Okser) og talende (Trælle). Som Følge heraf bleve Trællene ofte behandlede paa en oprørende Maade. Dog var der enkelte stoiske Filosoffer, der talte om, at Trællene ogsaa havde en Sjæl, og at alle Mennesker vare Brødre, der havde Pligter over for hverandre. Og i det andet Hundredeaar søgte nogle af Kejserne at bedre Trællenes retslige Stilling.

Da Republiken blev afløst af Enevælden, bleve Kejserne Ypperstepræster. Som saadanne vare de hellige og ukrænkelige, og det paahvilede dem at vaage over lagtagelsen af Folkets gamle religiøse Skikke og Sædvaner; men

snart bleve de selv Gjenstand for religiøs Dyrkelse. Man ofrede paa Mærkedagene i deres Liv; man kaldte dem guddommelige, og efter deres Død, til sidst endog, medens de levede, vedtog Senatet deres Optagelse blandt Guderne. Der blev da bygget Templer for dem og oprettet særlige Præsteskaber, som skulde varetage deres Dyrkelse. Til Kejser Tiberius sagde en Smigrer: »de andre Guder ere kun Gjenstand for Formodning; men din, din Faders og din Farfaders Guddom er synlig for Menneskene med en Glans som Stjærnerne«; og da Kejser Vespasian mærkede Dødens Komme, sagde han skæmtende: »ve mig! nu tror jeg, at jeg bliver Gud.«

Allerede længe havde Romerne søgt Tilfredsstillelse for deres religiøse Trang ved at vende sig til de fremmede, østerlandske Religioner, hvis løndomsfulde Væsen og Ælde tiltalte mange. Baade de ægyptiske Guddomme, Isis og Serapis, og den frygiske Gudinde Kybele havde sine Dyrkere i Verdens Hovedstad, og mange Romere lod sig indvie i Grækenlands og Lilleasiens Mysterier, især i de persiske Mithra-Mysterier. Men skjønt man stadig jagede efter ny Guder, greb Vantro og Tvivl mere og mere om sig; »den, der undgaar Overtroens Sump, falder i Vantroens Svælg«, klager en græsk Hedning fra det andet Hundredeaar. Mænd som den ældre Cato og Cæsar havde opgivet ethvert Haab om Udødelighed, og andre Romere mente, at Videnskaben havde godtgjort, at der ingen Guder var til. Naar derfor Sorger og Ulykker styrtede ind over den Tids Mennesker, stod mange raadville og fortvivlede; og selv de stoiske Filosoffer kjendte paa den onde Dag ingen anden Trøst end Selvmordet, »den stadig aabne Dør, af hvilken man gaar ud som af et Hus, fuldt af Røg«.

Men ved Siden af Overtroen og Vantroen gik der en stærk Længsel efter noget bedre, end Hedenskabet kunde give. Denne Længsel kom til Orde hos Digteren Vergil, der i Æneas har skildret en Helt, som tror paa Guder, der hverken glemme Dyden eller overse Brøden. Den træder

især stærkt frem i et af hans Hyrdedigte, i hvilket han udtaler en Anelse om, at der skal fødes et vidunderligt Barn, som skal bringe Guldalderen tilbage, udslette de sidste Spor af Menneskenes Brøde og frelse Landene fra Rædsel. Efterhaanden samlede alle saadanne Anelser og Forhaabninger sig til en Forventning om en stor Konge, der skulde komme fra Østerland, og mange romerske Mænd og Kvinder begyndte at søge Trøst i Jødedommen.

Jøderne havde længe før Kristi Fødsel i større eller mindre Skarer været spredte over den største Del af den da bekjendte Verden. I Egnene imellem Evfrat og Tigris havde de haft Bolig siden Landflygtighedens Dage; til Lilleasien og Ægypten vare de komne som Krigsfanger og Nybyggere, og i det sidste Land fandtes de i saa stort Tal, at en Ottendedel af Indbyggerne vare Israeliter. Desuden vare de naaede baade til Grækenland, Italien, Spanien, Gallien og Donaulandene. I Rom havde de efter Pompejus' Dage faaet fast Fod; under Kejser Avgustus var der ikke mindre end 40,000 Jøder i Byen. Cæsar havde givet dem fri Religionsøvelse og Forsamlingsret, og Avgustus var gaaet videre i Cæsars Spor. Men Grækerne og Romerne yndede ikke Israels Børn. De kaldte deres Religion »en barbarisk Overtro« og spottede deres Afholdenhed fra Svinekjød, deres Omskærelse og Sabbatshvile. Til Trods for Hedningernes Foragt forstod Jøderne imidlertid baade at skaffe sig Rigdom og Indflydelse i de fremmede Lande, og mange Romere havde stor Ærbødighed for Jødernes »gamle« Religion. Rundt i alle Romerrigets større Byer var der en eller flere Synagoger¹⁾, i hvilke Stedets Jøder samledes til Bøn og til Oplæsning og Udlæggelse af den gamle Pagts hellige Bøger. Mange romerske Mænd, som Høvedsmanden i Kapernaum og Kornelius, og Kvinder, som Purpurkræmmersken Lydia og maaske ogsaa Neros Hustru,

¹⁾ I Luk. 4. 15 flg. er der givet en Skildring af Gangen i Synagogens Gudstjeneste.

Poppæa Sabina, følte sig tiltalte af den jødiske Gudsdyrkelse. De Hedninger, som traadte i nærmere Forhold til Jødedommen, bleve kaldte Proselyter, og overalt i det romerske Rige øvede Synagogerne, i hvilke Loven og Profeterne stadig og regelmæssig oplæstes, en dragende Magt. Men Jøderne søgte ogsaa paa anden Maade at vinde Tilhængere. De ændrede de gamle hedenske Varselsbøger, de saakaldte sibyllinske Bøger, saaledes, at Sibylle kom til at tale med den største Ros om Jøderne som »den retfærdige Slægt i Asien«, der altid pønser paa Retfærdighed og Dyd. Alexandrinske Jøder, især den navnkundige Filon, der var en ældre samtidig af Kristus, sammensmæltede den græske Filosofi med det gamle Testament til en Slags filosofisk Jødedom, som tiltalte mange. Og den jødiske Historieskriver Josefos, der oplevede Jerusalems Undergang, søgte ved en Skildring af sit Folks Oplevelser at vække Romernes og Grækernes Sympathi og at sprede de Fordomme, som Romerne nærede mod Jøderne.

Den idumæiske Kongeslægt, som paa Kristi Tid herskede i Jødeland, var hverken ude eller hjemme meget agtet. Romerne spottede disse Sættekonger, der smigrede for de romerske Magthavere; og Jøderne klagede over, at Idumæerne havde lige saa liden Kjærlighed til deres Religion som til deres Folkelighed. Ypperstepræstedømmet var ogsaa sunket i Jødernes Agtelse. Der var Ypperstepræster, som for Penge eller ved Smiger for de mægtige havde naaet den ypperstepræstelige Værdighed; og i omtrent 100 Aar havde der været ikke mindre end 27—28 Ypperstepræster, af hvilke kun en enkelt havde tilhørt den gamle ypperstepræstelige Slægt.

I Jødeland stod to forskellige religiøse Retninger skarpt overfor hinanden. Farisæerne vare fædrelandskjærlige og skriftkloge Jøder, der lagde den største Vægt paa alle den skrevne Lovs Enkeltheder og paa Fædrenes Overleveringer; men Messias-Haabet var for de fleste af dem blevet til et Haab om jordisk Magt og Storhed. Sad-

dukæerne, der som oftest sluttede sig nær til Romerne, brød sig hverken om Israels Haab eller om de gamles Overlevering; og de troede hverken paa Legemets Opstandelse eller paa, at der var Engle og Aander til. Fari-sæismen udartede let til Hykleri og til en Bogstavtjeneste, der „bortsiede Myg“ og nedslugte „Kameler“; Saddukæismen blev saare ofte til Vantro og Nydelsessyge. Farisæerne havde især Folkemasserne og Kvinderne paa deres Side, men Saddukæerne kunde gjøre Regning paa Støtte hos Hofpartiet (»Herodianerne«). Ved Siden af Farisæerne med deres kjødelige Messias-Forventninger og Saddukæerne med deres Vantro var der dog adskillige fromme Jøder, der, som Simeon og Anna, længtes efter Israels Trøst og ventede paa Frelsen. Da saa Tidens Fylde oprandt, fandt Evangeliet om Himmeriges Rige en god og frugtbar Jordbund i disse længselsfulde Sjæle.

Oldkirken.

Den første Menighed.

Da Kristi Apostle og Disciple paa Pinsedagen, ti Dage efter deres Herres og Mesters Himmelfart, vare endrægtig samlede, blev Forjættelsen om Hellig-Aandens Udgydelse opfyldt, og denne Pinsefest blev den kristne Menigheds Fødselsdag. Apostlen Peter stod frem og vidnede om sin Herres Død og Opstandelse, og de, der bleve grebne af hans Ord, bleve ved Daaben indlemmede i Menigheden.

Den første Menighed samledes om Apostlenes Undervisning, Samfundet, Brødets Brydelse og Bønnerne (Ap. Gjern. 2,42). Apostlene kom daglig op til Templet for at tage Del i Israels Gudstjeneste, og de aflagde dér Vidnesbyrd om deres Frelser. Men desuden holdt de hjemme i Husene Møder for de troende og døbte, og ved disse blev Brødet brudt, og Maaltidet nydt i Fryd og Hjærtets Enfoldighed. Der blev daglig lagt flere og flere til Menigheden, men alle de troende følte sig som én stor Familie. For at skaffe Hjælp til trængende Brødre solgte de velhavende deres Agre og Huse, og de bragte Salgsummen til Apostlene, som saa delte ud deraf til de fattige; og alt dette skete ikke ved Tvang, men frivillig, som et Udsalg af de troendes stærke Kjærlighed. De vare »ét Hjærte

og én Sjel«. Ananias' og Safiras Exempel (Ap. Gjærn. 5, 1 flg.) viser imidlertid, at end ikke denne første Menighed var helt uden Plet og Rynke.

Dette fremgaar ogsaa af den Misnøje, der snart kom til Orde i Menigheden. Ligesom der i Jerusalem fandtes baade hellenistiske (Græsk talende) og hebraiske Jøder, saaledes var der ogsaa blandt de troende baade Hellenister og Hebræere. Mellem disse opkom der Strid, idet Hellenisterne klagede over, at deres Enker bleve satte til Side ved den daglige Uddeling. For at afhjælpe denne Klage udvalgte Menigheden paa Apostlenes Forslag syv Mænd, der skulde forestaa Fattigplejen, medens Apostlene selv herefter kun vilde tage Vare paa Ordets Forkyndelse. Den mærkeligste af disse Syvmænd var Stefan, som blev den første Martyr for Troen paa Kristus. En anden af Syvmændene var den Filip, der som Evangelist først prædikede Evangeliet for Samaritanerne.

I den første Tid af Menighedens Levnedsløb var det især Apostlen Peter, der traadte i Forgrunden som »Omskærelsens Apostel«. Det var dog ogsaa ham, der i Joppe døbte den gudfrygtige hedenske Centurion Kornelius og hans Hus. Men efter at den nidkjære Farisæer Savlus (Pavlus) var bleven vundet for Troen paa Kristus, prædikede denne som »Hedningernes Apostel« paa flere Missionsrejser Evangeliet baade i Lilleasien, Grækenland og Rom, maaske endog i Spanien. I Antiokia stiftedes den første Menighed af Hedningkristne, og herfra udgik i den første Tid Missionen blandt Hedningerne. Siden blev Rom Brændpunktet for Evangeliets Udbredelse. Den jerusalemske Menighed havde længe Jakob, Herrens Broder, til Leder. Senere, da Jakob var bleven stenet af Jøderne, og da baade Peter og Pavlus havde lidt Martyrdøden i Rom, traadte Johannes, den længst levende af alle Herrens Apostle, atter frem i første Række. Han havde i mange Aar sin Bolig i Efesos, og dér skal han være død i en høj Alder.

Optagelsen i den kristne Menighed skete den Gang,

ligesom senere, ved Daaben, der blev udført enten ved Neddykkelse eller ved Overøsning. I den første Tid bleve, som det endnu er Tilfældet paa Missionsmarken, i Reglen kun voksne døbt; men naar Forældre gik over til Kristendommen, have deres Børn utvivlsomt ogsaa modtaget Daaben. Vi vide i ethvert Tilfælde, at Barnedaaben i den sidste Halvdel af det andet Hundrebaar i Alexandria var almindelig, og at den dér holdtes for at være en fra Apostlene nedarvet Skik.

Paa den første Dag i Ugen, der til Minde om Kristi Opstandelse blev kaldet »Herrens Dag«, samledes de Kristne for at søge Opbyggelse og Styrkelse ved Guds-tjeneste og Nadvernudelse. Man læste ved disse Søndags-møder den gamle Pagts Bøger, navnlig vistnok de profetiske Steder, der ved Kristi Liv og Død havde faaet en saa forunderlig Opfyldelse; og en Række Fortællinger om Herrens Liv gik som et uskrevet Evangelium fra Mund til Mund blandt de Kristne. Disse Fortællinger danne den fælles Kjerne i vore skrevne Evangelier. Til Skriftlæsningen og Fortællingerne om Kristi Liv knyttede der sig Formaninger og Taler, »ikke i menneskelig Visdoms overtalende Ord, men i Aands og Krafts Bevisning« (1 Kor. 2, 4). Sangen fik ogsaa tidlig Plads ved de Kristnes Sammenkomster; Apostlen Pavlus formaner dem til at tale hverandre til med Salmer, Lovsange og aandelige Viser, saaledes at de synge for Herren i deres Hjærter (Ef. 5, 19. Kol. 3, 16). Til Sangen sluttede Bønnerne sig, dels Fadervor, dels Forbønner for alle Kristne og alle ulykkelige og for den hedenske Øvrighed (1 Tim. 2, 1 flg.). Sammenkomsten sluttede med et Kjærlighedsmaaltid, til hvilket hvert Medlem af Menigheden gav Bidrag efter sin Evne; og dette Maaltid endte med, at de Kristne i Fællesskab nød den hellige Nadver.

I den første Tid sprudlede Naadegavernes Kilde rigelig indenfor Menigheden. Allerede paa Pinsedagen talte de troende »med fremmede Tunger, eftersom Aanden gav dem at udsige«; og senere omtales baade Tungetale

(Glossolali) og Profeti ved Menighedens Sammenkomster. Den, der talte med Tunge, var i en Betagethedens Tilstand, i hvilken han udtalte Hemmeligheder, væsentlig til Opbyggelse for sig selv; men Profeten talte til Opbyggelse, Formaning og Trøst for den hele Menighed. Af »Apostlenes Gjerninger« se vi ogsaa, at Apostlene gjorde Tegn og Under, og troværdige Hjemmelsmænd fra den efter-apostolske Tid berette, at Undergaven ikke forsvandt med Herrens første Vidner.

Saa længe Apostlene levede, vare disse alle Menighedernes selvskrevne Ledere. Men naar de af en eller anden Grund vare hindrede i at udføre de Opgaver, som Menighedernes Styrelse stillede dem, udsendte de Disciple, der paa enkelte Steder gjorde Gjerningen paa deres Vegne. Saadanne Udsendinge vare Timotheos i Efesos og Titos paa Kreta. Hver Gang ny Menigheder blev dannede, blev der udvalgt Forstandere eller Ældste (πρεσβύτεροι), som under Apostlenes Overledelse skulde styre den enkelte Menigheds Anliggender. I de græske Menigheder kaldte man i Reglen disse Ældste Biskopper (ἐπίσκοποι) : Tilsynsmænd. Oprindelig var der i hver Menighed flere Ældste eller Tilsynsmænd, men ikke sjælden ragede én af disse frem over de andre; og i Tidens Løb fik hver Menighed én Leder eller Forstander, som saa i Reglen blev kaldt Biskop. Ved Siden af de Ældste og Biskopperne stod der Diakoner og Diakonisser, som paa forskellig Maade gik disse til Haande; og desuden var det Skik, at alderstegne Kvinder, de saakaldte »Enker«, tog sig af Menighedens kvindelige Medlemmer.

Straks efter Pinsedagen blev først Peter og Johannes, og siden alle Apostlene, stævnedes for Synedriet i Jerusalem paa Grund af deres Prædiken om Kristi Opstandelse; og da en Advarsel ikke nyttede, fordi Apostlene vilde »adlyde Gud mere end Mennesker«, blev de hudstrøgne. Noget senere, da Stefan var bleven stenet, udbrød den første jødiske Forfølgelse af de Kristne, og den tvang næsten alle

de troende i Jerusalem til midlertidig at forlade den hellige Stad. I den nærmest følgende Tid maatte Evangeliets Tilhængere baade i Jerusalem og andensteds i Romerriget af og til lide meget ondt paa Grund af Jødernes Fjendskab, og det varede heller ikke længe, inden ogsaa Hedningerne blev Forfølgere. Da Kejser Nero i Aaret 64 havde stukket Ild paa en Del af Byen Rom, skød han Skylden for Branden over paa de Kristne, og de troende i Rom gik da en frygtelig Tid i Møde. Nogle blev korsfæstede, andre blev dyppede i brændbare Stoffer for som Fakler at tjene til Oplysning i de kejserlige Haver.

To Aar efter Neros Død oprandt endelig den Ødelæggelse af Jerusalem, som Kristus havde varslet (Aar 70). Da Jøderne gjorde Oprør, sendte Kejser Vespasian sin Søn Titus med en stor Hær imod Jerusalem, som til sidst faldt i Romernes Hænder. Inden Belejringen begyndte, havde de Kristne forladt Byen for at søge Tilflugt i Pella i Peræa; men skjønt de saaledes blev skaanede for Hungersnøden og de andre Rædsler, som fulgte med Belejringen, havde Jerusalems Fald dog ogsaa Betydning for dem. Hidtil havde Jerusalems Jøder og Kristne daglig kunnet mødes i Templet, hvor de Kristne af jødisk Byrd vedblev at deltage i Gudstjenesten. Efter Templets Ødelæggelse var dette ikke længer muligt, og den hellige Stads Skæbne bidrog meget til at uddybe Kløften mellem Jøderne og de Kristne. Denne Straffedom over det gjenstridige Israel bragte nemlig mange Kristne af jødisk Byrd til klarere at se Forskjellen paa den gamle og den ny Pagt; og Jødernes Had til de Kristne voksede, efter at deres gamle Helligdom var bleven forstyrret. Nogle Rabbinere, der vare flygtede til Byen Jabne ved Middelhavet, aabnede dér en Skole, i hvilken der blev affattet en Forbandelse over de Kristne, og denne fik en fast Plads ved Jødernes daglige Gudstjeneste.

Af Pavlus' og Johannes' Breve kunne vi se, hvorledes der indenfor de gamle Menigheder var stærke Brydninger. Pavlus maatte selv idelig kæmpe mod jødekristelige

Vranglærere, der vilde paalægge de Kristne hele Moselovens Aag; og der fremstod tidlig Lærere, som sammenblandede Kristendom og Hedenskab. Den yderlig gaaende jødekristelige Retning blev til sidst til et Kætteri, den saakaldte Ebjonitisme, der i Kristus ikke saa' Guds enbaarne Søn, men kun en stor Lærer som en af Israels gamle Profeter; og ved Sammenblandingen af Kristendommen og Hedenskabet opstod den saakaldte Gnosticisme. Allerede i Slutningen af den apostolske Tid (1 Tim. 6, 20) traadte »den falske Gnosis (o: Erkjendelse)« frem som en Fornægtelse af Kristi sande Menneskenatur, og baade Pavlus og Johannes kæmpede imod den. I det 2det og 3dje Hundrebaar var der i Alexandria og andensteds »gnostiske« Lærere, der saa' ned paa den kristne Tro og søgte at samle mindre Kredse, især af de dannede, om forskellige religionsfilosofiske Systemer, som de selv havde udtænkt sig. Disse »Gnostikere« troede ikke paa Verdens Skabelse, men de mente, at Verden var bleven til ved en Udstrømning fra Gud. De fleste af dem betragtede det onde som en nødvendig Modsætning til det gode, og de vilde ikke høre Tale om et Syndefald. Selv om Kristus fik en større Plads i deres Tankebygninger, betragtede de ham dog kun som en højere Aand, der havde paataget sig et Skinlegeme, og hans Lidelse og Død blev opfattet som et Skin uden nogen forløsende Betydning (Doketisme). Det mærkeligste af de gnostiske Systemer var den saakaldte Manikæisme, der stammer fra Perseren Mani († 277). Manikæerne troede, ligesom de hedenske Persere, at der fra Evighed af havde været to Riger, Lysets Rige og Mørkets Rige (Dualisme); og de lokkede mange til sig ved at love deres Tilhængere Erkjendelse af alle Tilværelsens Hemmeligheder.

Frimenighederne og den romerske Stat.

De Folkeslag, som Romerne underkastede sig, fik i Reglen Tilladelse til i deres eget Land vedblivende at

dyrke deres fædrene Guder. De romerske Statsmænd vare derimod længe utilbøjelige til at taale Dyrkelsen af de fremmede Folks Guder paa romersk Grund; og de vilde ikke finde sig i, at nogen nægtede Roms Guder den ydre Dyrkelse, der efter gammel Sædvane tilkom disse. I Kejserforgudelsens Dage blev Foragt for Gudernes Templer tillige betragtet som Fornærmelse mod Kejseren eller som Majestætsforbrydelse; og for denne Brøde fastsatte Loven den strængeste Straf. Hver Gang Øvrighedspersonerne stødte paa Folk, der ikke vilde ofre, havde de Ret til at bruge Pinsler, og naar de ikke hjalp, blev Dødsdommen fældet.

Denne Fordring om Oftring til de romerske Guder kunde troende Kristne umulig opfylde; derfor maatte det komme til alvorlige Sammenstød mellem de kristne Frimenigheder og den romerske Øvrighed. Men det var ikke blot den »ubøjelige Haardnakkethed« paa dette Punkt, som rejste Statsmagten imod de Kristne. Den Iver, med hvilken disse søgte at udbrede deres Tro; den Sikkerhed, hvormed de forkyndte, at de romerske Templer skulde synke i Grus; deres Tale om alle Menneskers Lighed, og mange taabelige og løgnagtige Rygter om deres Sammenkomster, vakte Romernes Uvilje. Der blev fortalt, at de Kristne kom sammen for at spise Børn og drive unaturlig Vellyst, og det varede ikke længe, inden den romerske Øvrighed kom til at betragte dem som Fjender, ikke blot af Guderne og Kejseren, men ogsaa af de romerske Love og rene Sæder.

Oprindeligt kunde Hedningerne ikke skille Kristendommen fra Jødedommen, og en Tid lang havde de Kristne Fred, fordi de i Hedningernes Øjne kun vare en jødisk Sekt. Men Kristendommens store Udbredelse vakte dog tidlig de romerske Statholderes Opmærksomhed, og Jøderne, der med Skinsyge saa', hvilken dragende Magt Evangeliet havde, op-hidsede ofte de hedenske Folkemasser imod de Kristne. Naar Øvrighedspersonernes Mistanke først var vakt, eller Folke-masserne vare satte i Bevægelse, udbrød der jævnlig blodige Forfølgelser, i hvilke der blev store Skarer af Blodvidner og

Bekjendere. I lang Tid vare disse Forfølgelser dog indskrænkede til enkelte Egne af Romerriget; men til sidst kom der Kejsere, som klart saa, hvilken Fare Kristendommen kunde volde den romerske Stat, der var saa nøje sammen vokset med den gamle Religion. Da bleve de spredte, stedlige Forfølgelser afløste af almindelige.

Under Kejser Trajan (98—117) mældte en Statholder i Lilleasien hjem til Rom, at han i sin Provins havde truffet mange Mænd og Kvinder, som bleve anklagede for at være Kristne. Ved at forhøre dem havde han faaet at vide, at de plejede at komme sammen ved Dag gry og synge Sange til Kristus »som til en Gud«, og at de ved et højtideligt Løfte forpligtede sig til at sky Uærlighed og Urenhed. Efter hans Mening var det hele imidlertid kun »en daarlig Overtro«. I Følge denne Indberetning bestemte da Trajan, at de Kristne ikke skulde opsøges, men naar man fik dem i Hænde, skulde de straffes. Under hans Regering blev Biskop Ignatios i Antiokia anklaget som Kristen og ført til Rom, hvor han blev kastet for de vilde Dyr. Paa Rejsen dertil var Ignatios lænket sammen med romerske Soldater men han kunde dog frit samtale med de Kristne, som han traf paa. Alle Vegne styrkede han de troende, og paa denne Rejse skrev han syv Breve, som vi endnu have. Disse Breve ere fulde af Formaninger til at holde sig til Bisperne og til at fly Vranglærere.

Ogsaa under Kejser Hadrian (117—38) var der enkelte Forfølgelser, og Underkuelsen af det jødiske Oprør under ham fik Betydning ogsaa for de Kristne i Jerusalem. I Aaret 132 fremstod der nemlig i Palæstina en Jøde, som gav sig ud for Messias og efter Bileams Profeti (4 Mos. 24, 17) kaldte sig »Stjærnesønnen« (Bar-Kokba). Mange Jøder troede paa ham, og selv Samaritanerne sluttede sig til ham. Romerne sendte imidlertid en Hær over til Palæstina, og til sidst maatte Bar-Kokba indeslutte sig i en Bjærgfæstning, og ved Erobringen af denne faldt den falske Messias i Kampen.

Efter at Bar-Kokbas Opstand var dæmpet (135), byggede Kejseren paa Jerusalems Ruiner en Soldater-Nybygd; paa Sion blev der opført et Jupiter-Tempel, paa Golgata og ved Kristi Grav blev der rejst Afgudsbilleder. Endvidere blev det forbudt alle Jøder for Fremtiden at betræde deres hellige Stad, og dette Forbud stod ved Magt i flere Hundredaar. Da de Kristne ikke havde villet gjøre fælles Sag med den falske Messias, vare de blevne heftig forfulgte af de jødiske Oprørere; men af den Grund tillod Hadrian dem at bo i Jerusalem, efter at Jøderne vare uddrevne. De valgte efter Oprøret en Kristen af hedensk Byrd til Biskop i Byen, og Menigheden i Jerusalem var herefter ikke mere jøde kristelig, men hedning kristelig. Efterhaanden blev ogsaa Tallet paa de Kristne af jødisk Æt, der ved Siden af den kristne Tro overholdt alle de gamle jødiske Skikke, mindre og mindre. Men endnu i det fjerde Hundredaar levede der enkelte Steder i Palæstina og Syrien en kristelig Sekt, de saakaldte Nasaræere, der overholdt Moseloven og havde et Matthæus-Evangelium paa Hebraisk.

Under de følgende Kejsere vedbleve de stedlige Forfølgelser. Da Antoninus Pius regerede, blev saaledes Biskop Polykarp i Smyrna, som var en Discipel af Apostlen Johannes, ført for den romerske Prokonsul og anklaget som Kristen. Prokonsulen, der ynkedes over hans graa Haar, bad ham skaane sig selv og lovede ham Frihed, naar han kun vilde sværge ved Kejseren og forbande Kristus. Polykarp svarede: »Nu har jeg i 86 Aar tjent Kristus, og han har aldrig gjort mig noget ondt; hvorfor skulde jeg da spotte min Konge, som har frelst mig?« Folkeskaren skreg imidlertid op og forlangte, at Polykarp skulde brændes, fordi han havde lært saa mange af med at ofre; og Jøderne vare efter Sædvane ivrig paa Færde. Da Polykarp ikke vilde fornægte sin Herre, blev der derpaa i en Hast bragt Ved sammen, og efter at den gamle Biskop endnu en Gang havde bekjendt og prist sin Frelser, udaandede han paa Baalet (155).

Polykarp havde kjendt mange af dem, der havde set Herren, og han fik det Eftermæle, at han som et trofast Sandhedsvidne omhyggelig holdt fast ved alt det, som Apostlene, navnlig Johannes, havde fortalt ham om Kristi Undere og Lærdom.

Kejser Markus Avrelius, der selv var en stoisk Filosof, saa' med Foragt ned paa de Kristne og deres Martyr-frejdighed, og under ham forefaldt der Forfølgelser baade i Rom og i Gallien. En Græker ved Navn Justin, som for-gjæves havde søgt Fred for sin Sjæl i de forskellige filo-sofiske Skoler, var til sidst af en Olding bleven henvist til Kristendommen, og i denne fandt han »den sande Levevisdom«. Selv efter at han var gaaet over til Kristendommen, blev han imidlertid ved at bære Filosoffernes korte Kappe, og i den Dragt drog han rundt til Hovedstæderne i Romerriget for med Mund og Pen at forkynde, at Evangeliet er »den eneste sikre og gavnlige Filosofi«. Til sidst kom han til Rom, og dér led han Martyrdøden efter modig at have bekendt sin Frelser (166). En halv Snes Aar senere udbrød der en blodig Forfølgelse i Gallien, navnlig i Lyon. Flere galliske Mænd og Kvinder, blandt andre Lyons nitiaarige Biskop, bleve paa Amfitheatret kastede for de vilde Dyr eller pinte til Døde; og en femtenaarig Dreng ved Navn Pontikos gik ogsaa standhaftig Pinsler og Død i Møde. Ellers plejede de Kristne at kunne faa Martyrernes Lig udleverede, men denne Gang brændte Hedningerne Ligene og spredte Asken i Rhone, »som om de ventede at kunne vinde Sejr over Gud og berøve de døde Opstandelsen«.

I Aaret 202 udstedte endelig Kejser Septimius Severus et Edikt, der forbød Overgang til Jødedom og Kristendom, og efter dets Udstedelse udbrød der Forfølgelser baade i Karthago og Alexandria. Paa det sidste Sted blev den senere saa navnkundige Kirkelærer Origenes' Fader Martyr; og Origenes, der den Gang var en Yngling paa 17 Aar, brændte selv i den Grad af Længsel efter Martyriet, at hans Moder kun ved at gjemme hans Klæder

hindrede ham i at mælde sig for Øvrigheden. Under Kejser Elagabal fik de Kristne imidlertid atter Fred, fordi der ogsaa var tiltænkt Kristendommen en Plads i den Blandingsreligion, som han vilde indføre; og Elagabals Fætter og Efterfølger, Alexander Severus, stillede endog et Billede af Kristus op ved Siden af Abraham, Orfevs og sine Husguder. Men da Maximin Thraker ved Soldaternes Hjælp havde taget Magten fra Alexander Severus, udbrød der ny Kristenforfølgelser. Et kejserligt Edikt befalede at fjerne de kristne Forstandere »som skyldige i Lære efter Evangeliet«, for saaledes at gjøre Menighederne hyrdeløse; og i Følge dette Edikt bleve mange af de kristne Biskopper og Lærere fængslede eller forviste.

Da Romerne under Kejser Filip Araber fejrede Byens Tusendaarsfest (248), randt der ved de mange Festligheder intet Kristenblod. Filip var endog saa venlig sindet mod Kristendommen, at man i senere Tider regnede ham og hans nærmeste Familie med til Menighedens Medlemmer. Det er dog ikke sikkert, at han selv har været Kristen, men det er afgjort, at Evangeliets Forkyndere i hans korte Regeringstid uhindret kunde drage rundt baade i Byerne og paa Landet. Hadet til Kristendommen var imidlertid ikke udslukt, og da den større Ro for de Kristne ikke skyldtes nogen ny Lov, men kun den enkelte Kejsers Velvilje, kunde Freden let igjen blive afløst af Forfølgelse.

Allerede under Decius (249—51) brød Hadet mod de Kristne paa ny frem med Voldsomhed. Den Gang var omtrent Tyvendedelen af Roms Indbyggere Medlemmer af den kristne Menighed, og næsten alle Vegne var Menighedernes Organisation allerede saa stærkt fremskreden, at de Kristne dannede en Stat i Staten. Og medens den hedenske Literatur sygnede hen, paa Historieskrivningen nær, var der kristne Forfattere, som vakte den største Opmærksomhed. Af Hensyn til disse Forhold besluttede derfor Decius, der nærede store Tanker om Roms Herlighed, at tilføje de kristne Menigheder et dræbende Slag; og Senatet, der lige

til det sidste var et Værn for den gamle Religion, støttede villig hans Planer. Et kejserligt Edikt befalede alle Kristne inden en vis Tidsfrist at møde for Øvrigheden for at fornægte Kristus og ofre til Roms Guder; og hvis nogen ved Flugt vilde unddrage sig Stævningen, skulde vedkommendes Ejendom konfiskeres. Ligesom under Maximin gik man især haardt frem mod Bisperne, og mange af disse led Martyr-døden. Nogle Biskopper mente imidlertid, at de tjente Kirkens Sag bedst ved at unddrage sig Forfølgelsen; og der var kristne Lægfolk, som, uden at ofre, af den hedenske Øvrighed kjøbte sig Attester for at have ofret. Saadanne Bisper, der i Forfølgelsestiden havde søgt Skjulesteder, bleve senere Gjenstand for megen Mistænkeliggjørelse fra strænge Menighedsmedlemmers Side; thi der var stadig mange Kristne, som mente, at Martyriet ikke blot skulde lides, men søges. Og de kristne Lægfolk, der for Penge havde tilkjøbt sig Freden, bleve betragtede som »faldne«, der burde rammes af kirkelige Straffe. Forfølgelsen tjente derfor ikke blot til at sigte de kristne Menigheder, der i Tidens Løb havde faaet mange daarlige Medlemmer, men den vakte ogsaa megen Splid og fremkaldte mange Spaltninger indenfor de Kristnes Kreds.

Hverken Kejserens Forfølgelser eller den indre Tvedragt kunde imidlertid standse Kristendommen i dens Sejrsløb. »Martyrernes Blod blev Kirkens Sæd«, og Evangeliet bredte sig til Romerrigets yderste Egne, ja ud over Rigets Grænser til Armenien, Persien og Indien. Men Kirkens stærke Vækst havde ogsaa sine Skyggesider. Der var jævnlig Grund til at sørge over, at den første Kjærlighed var kølnet hos mange. I Forfølgelsestiderne blev Tallet paa de »faldne«, som ikke havde Mod til at bekjende deres Herre, ofte meget stort, og i de rolige Tider bredte Sløvhed og religiøs Lige-gyldighed sig tit i en foruroligende Grad.

Efter at de Kristne havde haft en lang Fredstid, besteg Diokletian (284—305) Kejsertronen, og under ham begyndte den sidste store Kristenforfølgelse. For bedre at

kunne styre det mægtige Rige havde han taget flere Medregenter: Maximian som sin sideordnede Overkejsers, Konstantius Klorus og Galerius som Underkejsere. Kristendommen havde den Gang vundet en saadan Udbredelse, at man regnede omtrent en Tolvtedel af Rigets Indbyggere til Kirkens Medlemmer, og Evangeliets Tilhængere gjorde sig mere og mere gjældende som en aandelig Stormagt. I Begyndelsen havde det som oftest været fattige og ringe Mennesker, der havde søgt til de Kristnes Forsamlinger; nu kom Rigets første Mænd til de prægtige kristne Kirker, og selv Diokletians' Hustru og Datter havde Sympathi for Kristendommen, om de ikke have været Kristne. Fra sit Palads i Nikomedia kunde Diokletian se, hvorledes Byens Indbyggere paa Festdagene i store Skarer strømmede op til den kristne Hovedkirke, der laa paa en Høj lige over for det kejserlige Slot. Dette Syn vakte hans Vrede, og da samtidig Hærens Sandsigere erklærede, at Offerdyrenes Indvolde ikke varslede, fordi vanhellige Mennesker (d: kristne Soldater) vare til Stede, besluttede han at give Vreden Luft i en Forfølgelse.

Paa Grænseguden Terminus' Fødseldag, den 23de Febr. 303, sendte Diokletian sin Livvagt ud med Økser og Jærn for at nedbryde Hovedkirken i Nikomedia, og næste Dag bød et kejserligt Edikt: 1) at alle kristne Kirker skulde jævnes med Jorden, 2) at alle de Kristnes hellige Bøger skulde brændes, og 3) at alle Kristne skulde miste deres Borgerrettigheder og Friheden. En Kristen nedrev det strænge Edikt, og der udbrød en Ildebrand i Kejserpaladset, som de Kristne fik Skyld for at have paasat. Som Straf herfor bød ny Edikter, at de kristne Menighedsforstandere skulde lægges i Lænker, og at alle Borgere skulde tvinges til at bringe Guderne Ofre. Glæden over disse blodige Edikter gav sig nogle Steder, som i Rom, Luft derved, at Folkehobene paa Circus raabte til Kejser Maximian: bort med de Kristne! ingen Kristendom mere! og næsten overalt i Riget rasede der blodige

Forfølgelser. Kun i Konstantius Klorus' Lande blev der vist saa megen Mildhed, at Kirkerne vel bleve nedrevne, men Menneskene skaanede. Konstantius var nemlig en menneskekjærlig Mand, der selv dyrkede Solens Gud, og han havde Medfølelse med de Kristne, fordi disse, ligesom han selv, havde vendt sig fra det romerske Flerguderi.

Selv efter at Diokletian og Maximian i Aaret 305 havde nedlagt Regeringen, fortsattes Forfølgelsen, og Galerius var ivrig med at forfølge lige til sin Død (311). Men paa Dødslejet udstedte han i sit eget og sine Medkejseres Navn en Dagsbefaling, der bød at standse Forfølgelsen af de Kristne. Efter hans Død udbrød der Strid mellem de Kejsere, der havde delt Riget imellem sig. En af disse, Konstantius Klorus's Søn og Efterfølger, Konstantin, der var Soldyrker ligesom sin Fader, sluttede sig nærmere til de Kristne, der nu dannede et i politisk Henseende betydeligt Parti i Rigets forskellige Dele. Da Konstantin i Aaret 312 drog mod Maxentius, Italiens Hersker, lod han Kristi Monogram (☩: en Sammen-slyngning af de første Bogstaver i Kristi Navn), sætte paa Soldaternes Skjolde, og derved fremkom et Tegn, der baade var helligt for de Kristne og for Solens Dyrkere. Efter at Maxentius havde fundet sin Død i Tiberen, trak Konstantin sig tilbage til Milano, og derfra udstedte han i Vinteren 312—13 i sit eget og sin Medkejser Licinius' Navn et Edikt, der gav de Kristne fri Religionsøvelse og Kristendommen Ligeberettigelse med den hedenske Statsreligion.

Konstantin, der havde samlet hele Vesterleden under sit Herredømme, viste paa alle Maader sin Velvilje over for Kristendommen. Ligesom de hedenske Præster fik nu ogsaa Kirkens Tjenere Fritagelse for alle offentlige Byrder og Hverv, og Kirkebygningerne fik, ligesom de hedenske Templer, Skattefrihed, Asylret og Tilladelse til at modtage Testamenter. Desuden udstedte Konstantin en Række Love, der i lige Grad maatte tiltale de Kristne og ædle Hedninger. Han forbød at brændemærke Fanger i Ansigtet; han gav strængere Love om Ægteskab og Skilsmisse, og han paabød, at alle

Retshandler skulde hvile paa Søndagen, fordi den baade var Kristi Opstandelsesdag og »Solens Dag«. Endelig greb han med stærk Haand ind i de Kristnes indre Stridigheder for at tilvejebringe Enighed; thi i det ene Rige, som var Maalet for hans Ærgjerrighed, skulde der kun være én Kirke. Det nøje Forhold, hvori Konstantin stillede sig til de Kristne, lagde det imidlertid nær for Licinius, den skinsyge Hersker over Rigets anden Halvdel, at slutte sig til det hedenske Parti. Først krænkede Licinius ved forskellige lunefulde Bestemmelser Fordrageligheds-Ediktet i Milano¹⁾, og til sidst kom det mellem ham og Konstantin til et blodigt Sammenstød, som egentlig var en Tvekamp mellem Hedenskabet og Kristendommen (323). Licinius tabte det afgjørende Slag, og Aaret efter lod Konstantin ham dræbe, trods sit edelige Løfte. Efter Licinius' Fald var Konstantin hele Romerrigets Hersker, og ogsaa i Østerleden kunde Kirken nu nyde godt af den ny Kejsers Velvilje.

Frimenighedernes Ledere og Lærere.

Rundt i de kristne Frimenigheder var der ved Overgangen fra det andet til det tredje Hundrekaar fremstaaet store Bisper, som kunde lede Menighederne i de vanskelige Tider, og højt begavede Lærere, der kunde tage Kampen op mod Hedenskabets og Vranglærernes Angreb.

I Gallien blev Irenæos Lyons Biskop efter den store Forfølgelse under Markus Avrelius. Han var en Lilleasiater og Discipel af Polykarp, men han var tidlig kommen til Gallien,

¹⁾ Under ham bleve i Armenien 40 Soldater en Vinternat førte ud paa en frosne Dam, fordi de ikke vilde fornægte deres Tro. En af disse Soldater lod sig imidlertid lokke til at søge det varme Bad, der ved Siden af holdtes rede for dem, der vilde falde fra Kristendommen; men efter Sagnet døde han paa Stedet, og en af Vagterne tog hans Plads. Disse Soldater ere de saakaldte »fyrretyve Riddere«, der have deres, for Vejrpøfetiernes betydningsfulde, Helgendag den 9de Marts.

der den Gang stod i livlig Forbindelse med de lilleasiatiske Søstæder. Irenæos var en mild og fredsommelig Mand, der altid søgte at mægle, naar der var Uenighed blandt de Kristne; men Gnostikerne havde i ham en ubøjjelig Modstander. Han skrev en udførlig »Gjendrivelse og Kuld-kastelse af den falske Gnosis«, og i dette Skrift forsvarede han den sande Kristendom, der havde fundet sit Udtryk i den kristne Tro, »Sandhedens Regel og Rettesnor«, mod Gnostikernes selvopfundne Lærdomme.

Menigheden i Rom havde i den første Tid et bestemt græsk Præg. Baade ved Prædiken, Daab og Nadver brugtes længe det græske Sprog, og de fleste af Roms ældste Bisper have græske Navne. Bisperne dér udmærkede sig tidlig ved deres praktiske Sans, og de greb med stor Dygtighed ind i alle de kirkelige Stridigheder, som gav Gjenlyd i Verdens Hovedstad. De indtog ogsaa en fast Stilling over for Vranglærerne, og naar Forfølgelser udbrød, vare de rede til at gaa i Døden for deres Tro.

De mest fremragende Kirkelærere og Bisper i Frimenighedstiden maa vi dog søge i Afrika. I Karthago, i Provinsen Nordafrika levede Tertullian, der, efter en Tid lang at have været Advokat, blev vunden for Evangeliet. Brændende af Nidkærhed for Kristendommen greb han Pennen for at værges sin Tro over for Øvrighedens Anklager og Folkets Spot; og i flere smaa Traktater belyste han forskellige sædelige og religiøse Spørgsmaal. Han var en stræng Asket, der forargedes over, at de Kristne paa hans Tid begyndte at skikke sig lige med den hedenske Verden. Han dadlede de kristne Kvinder for deres Pyntesyge, og Mændene, fordi de viste sig i Theatrene. Theatret var nemlig i hans Øjne baade Ukyskhedens og Løgnens Hjem, og Skuespilleren, der gik paa Koturner og ændrede sin naturlige Stemme og sit Udseende, var for ham kun en Bedrager. Tertullian var ogsaa en bestemt Modstander af det andet Ægteskab, og han satte den ugifte Stand over den gifte; han fordømte Handel som »Begjærighedens Tjeneste«, og han brød Staven

over de bildende Kunster, fordi de paa saa mange Maader kunde tjene Afgudsdyrkelsen. Haabet om Kristi Gjenkomst, der allerede den Gang var ved at blegne hos mange, levede i ham med stor Styrke, og han glædede sig til sin Herres nære Komme. Over for Vranglærerne og Filosoferne, der priste den evige Søgen, hævdede han, at det var bedre at finde Sandheden end altid at søge den; og Sandheden var for ham indeholdt i Kirkens »urokkelige og uforanderlige« Tro¹⁾.

Efter at Tertullian i flere Aar havde været Presbyter i den karthagiske Menighed, blev han, omtrent Aar 200, greben af en sværmærsk Retning, den saakaldte Montanisme. Denne Retnings Ophavsmand, en Fryger ved Navn Montanos, var hen imod Midten af det andet Hundrebaar optraadt som Profet og havde forkyndt en nær forestaaende Dom; og Profetinder, der sluttede sig til ham, varselede, at Verdens Undergang var nær. For at de Kristne skulde være beredte til at møde Herren, formanede Montanos dem i Talsmandens Navn til at holde stræng Faste og til at forsage Ægteskabet; og Montanisterne lagde Vind paa at drage sig saa meget som muligt tilbage fra Verdenslivet og dets Sysler. Disse alvorlige Sekterere vandt mange Tilhængere baade i Østen og Vesten, og da de kom til Karthago, skilte Tertullian sig fra den store Kirke for at slutte sig til det montanistiske Samfund.

Ved Midten af det tredje Hundrebaar havde den karthagiske Menighed en dygtig Biskop i Cyprian²⁾, der efter en

¹⁾ Over for en opblæst menneskelig Viden, der mente at have ugrundet alt, sagde han: »Guds Søn er død; det er troligt, fordi det er taabeligt. Han blev begravet og opstod; det er vist, fordi det er umuligt«. Dette Ord har man siden sammendraget til det berømte »Paradox«: *credo, quia absurdum*, o: jeg tror, fordi det er urimeligt.

²⁾ Denne nordafrikanske Biskop maa ikke forveksles med den antiokenske Mager Cyprian, der i forskellige østerlandske Legender og Sagn spiller en Rolle som Trolldmand og Urtype til Dr. Faust.

alvorlig indre Kamp havde forladt Hedenskabet for at modtage Daaben. Et Aars Tid efter at Cyprian havde bestegit Bispestolen, udbrød Decius' Forfølgelse (se S. 17), og Karthagos hedenske Indbyggere raabte: Cyprian for Løverne! Af Hensyn til sin Menigheds Vel unddrog Cyprian sig imidlertid Forfølgelsen ved Flugt, men fra sit Skjulested sørgede han, ved at sende Breve og Pengegaver, for de Kristne i Karthago. Da han vendte tilbage til Byen, udbrød der en Strid om, hvorledes man skulde stille sig over for de »faldne«. Cyprian søgte at gaa en Mellemvej mellem Slaphed og alt for stor Strængthed, men derved vakte han Anstød til begge Sider, og der skete en Spaltning i Menigheden. Baade de, der holdt paa den milde, og de, der holdt paa den strænge Kirketugt, usondrede sig og dannede to mindre Samfund med egne Bisper.

Samtidig fremkom der ogsaa en Spaltning indenfor den romerske Menighed, hvor Presbyteren Novatian samlede en Kreds, som vilde godtgjøre sin Renhed og Hellighed ved for stedse at lukke Adgangen til Nadverbordet for dem, der vare faldne i en Dødssynd. Novatianerne vandt, ligesom Montanisterne, med hvilke de ofte gik sammen, mange Steder en ikke ringe Udbredelse, og de holdt sig som Sekt langt ned i Tiden. Mod Novatianernes ubarmhjertige Brug af Kirketugten kæmpede Cyprian med stor Iver, og flere kirkelige Forsamlinger (Synoder) stillede sig paa hans Side. Da han saa' Søndersplittelsen i Menighederne, hvor Biskop ofte stod imod Biskop, skrev han et Skrift »om Kirkens Enhed«, i hvilket han hævdede Bispedømmets Betydning, fordi Biskoppen efter hans Opfattelse er Kristi Stedfortræder, Enhedsbaandet imellem de Kristne og Kirkens Hjørnesteen. Han skriver deri: »Den, der ikke er i Samfund med Biskoppen, hører ikke til Kirken«; og »kun den, der har Kirken til Moder, kan have Gud til Fader«. »Uden for Kirken er der ikke Haab om Frelse«. Disse Tanker vandt i den følgende Tid stor Udbredelse, og Cyprian, der selv var en myndig Biskop i sit Stift, naaede

ogsaa stor Navnkundighed som Talsmand for Bispevælden. Da der atter udbrød Forfølgelse i Nordafrika, blev han ført for Prokonsulen i Karthago; og da han vægrede sig ved at ofre, blev han først forvist til et øde Sted og senere halshugget udenfor Karthago (258).

Alexandria, Hellenismens Vugge, var siden Ptolemæernes Dage bleven et Brændpunkt baade for østerlandsk og vesterlandsk Visdom¹⁾, og lærde Stiftelser og store Bogsamlinger tjente dér til Studiernes Fremme. Da Kristendommen var kommen til Byen, viste det sig snart nødvendigt at danne en Kirkeskole, der kunde give de Alexandrinere, der modtog Daaben, en kristelig Oplysning, som svarede til deres menneskelige, og sætte dem i Stand til at tilbagevise de hedenske Filosoffers Indvendinger mod den kristne Tros Grundsandheder.

En af de første Lærere ved Kirkeskolen i Alexandria var Klemens Alexandriner, som skrev et tredelt Skrift, der var beregnet paa at føre Hedningerne trinvis fra Hedenskabets Overtro ind i Evangeliets Dybder. Hans berømteste Discipel var Origenes, der var født af kristne Forældre og døbt som Barn. Da hans Moder, som tidligere fortalt (S. 16), gjemte hans Klæder, lykkedes det ham ikke at vinde Martyrkronen; men hans Fromhed og Lærddom henlædede tidlig den alexandrinske Biskops Opmærksomhed paa ham, saa at han i en Alder af 18 Aar blev Lærer ved Kirkeskolen. Som saadan gav han andre Undervisning om Dagen, men om Natten studerede han selv. Ved sin Jærnfid havde han skaffet sig en Samling Bøger, men denne solgte han for en meget lille daglig

¹⁾ I Begyndelsen af det tredje Hundrekaar opstod i Alexandria en ny filosofisk Skole, den saakaldte Nyplatonisme, der satte en Skuen af det guddommelige som sit Maal og søgte at føre sine Tilhængere til en personlig Forening med Guddommen. Mange af de ældste Hedninger bleve Nyplatonikere; men disse nyplatoniske Filosofer, der vilde naa deres Maal ved at leve i Afholdenhed og ved at lægge Vind paa sædelig Renhed, vare i Regelen bitre Fjender af Kristendommen.

Rente, som dog var tilstrækkelig for hans faa Fornødenheder. Han brugte ikke Sandaler, drak aldrig Vin og fastede saa meget, at hans Helbred til sidst blev nedbrudt derved.

Midtpunktet for Origenes' Studier var den hellige Skrift, og det mest talende Vidnesbyrd om hans Flid var hans store Bibelværk, Hexapla (6: de seks Spalter). For at give sine Trosfæller en Haandsrækning i Stridigheder med Jøderne, og navnlig for at vise dem Forholdet mellem den græske Septuaginta og den hebraiske Grundtekst, havde han i 6 sideordnede Spalter afskrevet det gamle Testaments hebraiske Tekst, Septuaginta og nogle andre græske Oversættelser, saa at enhver let kunde afgjøre disse Oversættelsers Nøjagtighed og Paalidelighed. Desværre er kun meget lidt af dette Kæmpearbejde (i 50 tykke Bogruller) kommet til os. Men ogsaa som Skriftens Fortolker stod Origenes i stort Ry. »To Ting«, sagde han, »ere nødvendige for den, der vil forstaa den hellige Skrift: Studium og Bøn«. Han hævdede i Reglen en tredobbelt Betydning af Skriftens Ord, en bogstavelig, sjælelig og aandelig, svarende til Platons Tredeeling af Mennesket i Legeme, Sjæl og Aand; men i sine Fortolkninger hengav han sig ofte til vilkaarlige Allegorier. Han var tillige en veltalende Prædikant. »Hans Ord«, siger en af hans Disciple, »ramte Hjertet som en skarp Pil; thi Ynde og Overtalelse vare forenede i hans Prædiken«.

Ingensteds gjorde man sig saa megen Umag for at udvikle en sand kristelig Erkjendelse af Troen som i Alexandria, og Origenes var den første kristne Forfatter, der søgte at bygge et videnskabeligt System paa Kristendommens Trosgrundlag. I en Bog, som var den første kristelige Tros lære (Dogmatik), søgte han, som en ægte Alexandriner, at føre sine Læsere fra den enfoldige Tro til den sande Erkjendelse (Gnosis) og derfra til Skuen. Mod mange Punkter i Origenes' System blev der siden gjort alvorlig Indsigelse; men selv om han ikke fik noget stort Tal af Disciple, som fulgte Mesteren i alt, har han dog øvet en overordentlig vækkende Indflydelse paa Samtiden og den nærmeste Efter-

tid. Og denne lærde Kristen var til sin Død en lige saa from som nidkjær Forsvarer for Evangeliets Sandhed. Paa Grund af Forfølgelser og for at virke for Kristendommens Sag færdedes han meget paa Rejser. Under Decius blev han greben og pint saa haardt, at han døde af Følgerne (254).

Den kejserlige Statskirke.

Efter at Konstantin var bleven Enehersker, traadte han i nærmere Forbindelse med Kirken, men først paa Dødslejet (337) modtog han Daaben. Da han mærkede, at de romerske Stormænd saa skjævt til hans Velvilje over for Kristendommen og til hans østerlandske Pragt, besluttede han at vælge sig en ny Hovedstad. Valget faldt paa Bysants, der laa ved Sundet mellem to Have og derfor var vel skikket til at være Hovedstad i det store Rige. I Aaret 330 blev den ny Hovedstad, der herefter skulde bære Navnet Konstantinopel, indviet med stor Højtidelighed, og under de ny, kristelige Omgivelser lod Konstantin sig tilskynde til at gaa endnu strængere frem mod Hedenskabet end tidligere.

Hans Sønner, der havde haft kristne Lærere, stillede sig ogsaa mere afgjort paa Kirkens Side. De blandede sig med den største Iver i de Kristnes indbyrdes Stridigheder, og den længst levende af dem udstedte en Lov, der satte Død og Ejendomsinddragelse som Straf for Oftring til de gamle Guder. Samtidig gik de kristne Skribenter over fra Forsvar til voldsomme Angreb paa Hedenskabet. Men skjønt den Ligestilling, som Kristendommen og Hedenskabet havde faaet under Konstantin, lidt efter lidt var bleven afløst af en Tilstand, der gjorde Kristendommen til Statsreligion, var Hedenskabet dog langtfra udryddet. Det havde endnu længe to mægtige Arnesteder: Rom og Athen. I Rom var det Senatet og de romerske Stormænd, som hadede den ny Religion, der havde forvandlet Verdens forrige Hovedstad til en Provinsby; i Athen, »det gjæstfri Herberg for Viden-

skaberne«, var det især Filosoferne ved Byens Højskole, som nærede og øgede Uviljen mod den kristne Tro.

Da den sidste af Konstantins Sønner døde i Aaret 361, blev Konstantins Brodersøn Julian Romerrigets Hersker. Han havde faaet en kristelig Opdragelse og var oprindelig bestemt til at blive en af Kirkens Tjenere; men det Hykleri og den Grusomhed, hvortil han blev Vidne, fyldte ham med Uvilje mod den ny Religion, i hvis Navn saa mange Skjændigheder bleve udførte. Dog skjulte han en Tid lang omhyggelig sine Tanker. Ved Paavirkning af Sofisten Libanios og Theurgen Maximos kom han imidlertid længere og længere bort fra Kristendommen, og da han først var bleven Kejser, søgte han aabenlyst at gjenindføre og gjenoplive Hedenskabet. Han nærede paa forskjellig Maade Striden blandt de Kristne og udstedte en Lov, der skulde holde disse borte fra den klassiske Dannelse; og samtidig begyndte han at reformere Hedenskabet efter Kristendommens Forbillede. Templerne bleve atter aabnede, Ofringerne kom igjen i fuld Gang. Kejseren efterlignede selv de kristne Bispers Prædikener ved at holde moralske Foredrag, og Menighedernes Gavnildhed ved at bygge milde Stiftelser; og han greb endog gjentagne Gange Pennen for at angribe Kristendommen og lovprise Hedenskabet. Men han havde den Sorg, at alle hans Forholdsregler kun bar saare liden Frugt; og da han faldt paa et Tog mod Persien (363), døde dette afmægtige Forsøg paa at gjenoplive Hedenskabet hen med det samme.

De følgende Kejsere efter Julian »den frafaldne« gik videre i Konstantins og hans Sønners Spor, og Hedenskabets Omraade blev Dag for Dag mindre. Navnlig under Theodosius den store bleve mange Templer jævned med Jorden, og andre omdannede til kristne Kirker. Der blev atter sat Straf for dem, der ofrede eller gik ind i Templerne for at bede til de gamle Guder; og til sidst stemplede en af Theodosius' Love Slagtingen af Offerdyr som Majestætsforbrydelse. Rundt i Provinserne skete der i det femte Hundredaar

ofte Overfald paa de hedenske Templer, og Hedenskabet fik nu ogsaa sine Martyrer. En saadan var den navnkundige kvindelige Filosof Hypatia i Alexandria, der blev myrdet af en Hob fanatiske Kristne.

Ved Romerrigets Deling efter Theodosius den stores Død kom Udviklingen i et andet Spor i Vesterleden end i Østerleden, og ogsaa de kirkelige Forhold fik dér et noget andet Præg end i Øst. I Vesten kom Biskoppen i Rom under de hyppig skiftende Fyrster til at indtage en friere Stilling, og Kirken fik dér langt større Selvstændighed end i Østen. Biskoppen i Konstantinopel blev derimod mere og mere afhængig af de bysantinske Kejsere, og den bysantinske Statskirke blev en Træl af Staten. Kejserne i Konstantinopel blandede sig idelig i Lærestridighederne og udstedte i Kraft af deres kejserlige Myndighed Troslove, som alle deres Undersaatter ubetinget skulde bøj sig for. Denne »Cæsareopapisme« naaede sit Højdepunkt under Justinian I († 565), som i sin Lovbog ligefrem udtalte, at det »ikke blot tilkom Kejseren at styre i det verdslige, men ogsaa at have den største Omsorg for Guds sande Lære og Præsternes Værdighed«. Justinian I forfulgte de sidste Rester af Hedenskabet i Konstantinopel, og han lukkede Skolen i Athen, fordi den var en saa væsentlig Støtte for den hedenske Tankegang. Men endnu i det 9de Hundredaar fandtes der græske Hedninger paa Peloponnes' Bjærge.

Frimenighedernes Udvikling til en Statskirke var en Nødvendighed, for at Kristendommen kunde vise sin Surdejskraft ved at gennemsyre hele Samfundslivet og Kulturen. Men meget af Kristendommens oprindelige Renhed og Kraft gik tabt, da de store Masser, ofte uden dybere Overbevisning, sluttede sig til Kirken. Det var mod de Farer, som kunde true fra denne Kant, at Montanisterne og Novatianerne havde advaret. Det var ogsaa Forargelse over de mange Navnekristne, der vare komne ind i Menighederne, som i Konstantins og hans Sønners Dage gjorde flere alvorlige Kristne til Tilhængere af Donatismen.

Donatisterne, der havde Navn efter deres Biskop og Leder Donatus, traadte frem i Karthago og dens Omegn i Begyndelsen af det 4de Hundrebaar. De lagde den største Vægt paa Kirkens Hellighed og mente, at Kirken kun kunde være hellig, naar alle dens enkelte Medlemmer vare hellige. Endvidere gjorde de Sakramenternes Virkning afhængig af de forvaltende Kirketjeneres sædelige Værd. Daaben og Nadveren havde efter deres Opfattelse ingen Kraft, selv om de vare udførte efter Herrens Indstiftelse, hvis den, der døbt og uddelte Nadveren, ikke selv var en troende og hellig Mand. Det donatistiske Parti, der krydsede Konstantins Planer med Hensyn til Forbindelsen mellem Kirken og den romerske Stat, blev straks i hans første Aar Gjenstand for en heftig Forfølgelse; men trods denne bredte Donatisterne sig stærkt i Nordafrika. Senere søgte en af Konstantins Sønner at vinde dem ved at tilbyde deres Samfund den samme Understøttelse af Staten som det store »katholske« (o: almindelige) Kirkesamfund. Men Donatisterne afviste Kejserens Tilbud som en djævelsk Fristelse og spurgte: »hvad har Kejseren at gjøre med Kirken?« Donatisterne fik imidlertid ogsaa mange løse Folk med i deres Parti; thi den Gang var der i Nordafrika en socialistisk Gjæring, og mange urolige Elementer sluttede sig til Donatismen. Til sidst maatte den sindigere Del af Donatus' Parti endog bede Statsmagten om Hjælp mod de vilde Sværmere, der vare komne indenfor deres Kreds; og Donatisterne faldt fra hinanden i mindre Grupper. Men de holdt sig dog endnu længe i flere af Nordafrikas Byer.

Arianismen.

Den kristne Menighed har altid bekendt Troen paa Jesus Kristus som Guds enbaarne Søn og paa den Hellig-Aand. Men det varede længe, inden Kirkens Lærere kom til Klarhed over, hvilke Udtryk der burde bruges, naar der skulde gives en nærmere Bestemmelse af det indbyrdes For-

hold imellem de tre guddommelige Personer, hvis Navne lød ved enhver kristelig Daab.

Nogle Kirkelærere, som Irenæos, fandt, at den menneskelige Tanke overskred sine Grænser, naar den gjorde Forsøg paa at udgrunde saa dybe Hemmeligheder. Derfor blev Irenæos og de, der tænkte som han, staaende ved Bekjendelsens Ord og Skriftens Udtryk. Men da Jødernes og Hedningernes Angreb især rettedes mod de Kristnes Tro paa Jesus Kristus som Guds enbaarne Søn, og da der om dette Trosled indenfor Menighederne blev fremsat mange vrang Lærdomme, som strød imod den hellige Skrift, bleve de kristne Lærere idelig opfordrede til at grunde over »Gudfrygtighedens store Hemmelighed«.

I det andet og tredje Hundrebaar var der nogle Vranglærere, der nægtede den personlige Forskel imellem Faderen, Sønnen og Aanden, idet de opfattede de tre Personer i Guddommen som tre forskellige Aabenbaringsformer for det ene og samme Guddomsvæsen. Adskillige af dem, der vilde undgaa denne Vildfarelse, kom til at fremsætte Opfattelser, der indeholdt lige saa store Farer. Det var saaledes Tilfældet med den alexandrinske Presbyter Arios, der levede i Begyndelsen af det 4de Hundrebaar. For at gjøre grundigt Skjel imellem Faderen og Sønnen lærte han, at Sønnen var af et andet Væsen end Faderen; og han betragtede Sønnen som en Skabning af Faderen, ikke lige evig med denne, men frembragt før Tiden som Guds fuldkomneste Værk.

Da Arios' Paastande fremkaldte et stort Røre og truede med at forstyrre Kirkens Enhed, som af politiske Grunde laa Konstantin saa meget paa Sinde, besluttede Kejseren at sammenkalde en stor almindelig (økumenisk) Synode, paa hvilken der skulde møde Ombud fra Rigets forskellige Egne. Allerede i det andet Hundrebaar havde Udsendinge fra flere Nabomenigheder af og til været samlede for at aftale en fælles Optræden over for Sværmere og Vranglærere; og i Løbet af det tredje Hundrebaar var der holdt »Synoder«, paa hvilke der mødte Ombud for et større Antal Menigheds-

kredse. Nu sammenkaldte Kejser Konstantin i Aaret 325 en Synode for hele Riget til Nikæa for at træffe Afgjørelse med Hensyn til den store Strid, som Arios havde vakt, og forskellige andre Spørgsmaal, som truede med at forstyrre Freden blandt de Kristne.

Paa denne Synode mødte Biskoppen i Alexandria med sin Diakon, den 25aarige Athanasios; og denne unge Mand fik den største Indflydelse paa Synodens Beslutninger. Allerede inden Athanasios rejste til Alexandria, havde han tænkt meget over det vanskelige Spørgsmaal, der da syssel-satte Sindene, og han havde i et eget Skrift vist, at Arios' Lære tilintetgjorde det væsentlige i Kristendommen; thi kun hvis Kristus er sand Gud i Væsensfællesskab med Faderen, kan han være Verdens Frelser. Efter en omhyggelig Drøftelse vedtog de fleste Medlemmer af Synoden det saakaldte nikænske Symbol (∴ Lærebekjendelse), der lyder saaledes:

»Vi tro paa én Gud, den almægtige Fader, Skaberen af alle synlige og usynlige Ting, og paa én Herre, Jesus Kristus, avlet som enbaaren af Faderen, det vil sige, af Faderens Væsen, Gud af Gud, Lys af Lys, sand Gud af sand Gud; avlet, ikke skabt, i Væsensfællesskab med Faderen, ved hvem alt er skabt i Himlen og paa Jorden; som er kommen ned for os Menneskers Skyld og til vor Frelse, og som har paataget sig Kjød; som er bleven Menneske, har lidt og er opstanden paa den tredje Dag, opfaren til Himmels; som skal komme at dømme levende og døde; og paa Hellig-Aanden.«

Derpaa forviste Kejseren Arios og et Par. af hans ivrigste Tilhængere, som ikke vilde underskrive Symbolet og den til dette føjede Fordømmelse af dem, der lærte anderledes.

Snart efter lykkedes det imidlertid de ariansk sindede Bisper og Hoffolk at stemme Konstantin mildere over for Arianismen; og Arios blev da kaldt tilbage. Men Athanasios, der i Mellemtiden var bleven Alexandrias Biskop, nægtede modig at gjenindsætte den som Vranglærer afsatte Presbyter i hans Embede, og han stod i mange Aar som et uforfærdet Sandhedsvidne over for de skiftende Stemninger ved Hoffet. For at forlige de skarpe Modsætninger mellem Nikænerne (∴ Nikæa-Symbolets Tilhængere) og Arianerne blev der

opstillet forskellige Formler, som mere eller mindre slog af paa den Sandhed, der var kommen til Orde i Nikæa; og flere af Konstantins Efterfølgere begunstigede disse Mellemstandpunkter. Men Athanasios gav ikke efter. Med stor Skarpsindighed blottede han Skrøbelighederne ved alle disse »semi-arianske« Forsøg paa at slaa af paa Sandheden, og han blev derfor ikke mindre end 5 Gange dreven i Landflygtighed. Da han efter mange Trængsler døde i Aaret 373, var den Opfattelse, som var hævdet i Nikæa, trængt sejrrig igjennem i næsten alle Romerrigets Menigheder; og store Kirkelærere baade i Østen og Vesten havde talt og skrevet til Forsvar for den. Men Arianismen vandt Udbredelse hos de barbariske Folk, der den Gang stod paa Romerrigets Grænser og siden trængte ind over disse.

Da Theodosius den store var bleven Kejser, sammenkaldte han en ny almindelig Synode i Konstantinopel (381), som højtidelig stadfæstede det nikænske Symbol og udtalte Fordømmelse over de forskellige Forsøg paa at gaa uden om den klare Bekjendelse af Kristi Væsensfællesskab med Faderen. Senere fremkom der et andet Symbol, som vandt stor Tilslutning, fordi det, rigtignok med Urette, blev holdt for at være dannet paa Synoden i Konstantinopel. Dette ny, saakaldte nikænsk-konstantinopolitanske Symbol, som navnlig var udførligere i den tredje Artikel om Hellig-Aanden, er endnu den Dag i Dag den Bekjendelse, paa hvilken den græsk-katholske Kirke døber; og det har stadig sin faste Plads i enhver romersk-katholsk Messe.¹⁾

¹⁾ Dette Symbol regnes tillige med den apostolske Trosbekjendelse og det saakaldte athanasianske Symbol, der ikke skyldes Athanasios, men først er fremkommen langt senere, for at være de »tre økumeniske Symboler«. Disse tre Symboler ere i Følge den danske Lovgivning i Forbindelse med Luthers lille Katekisme og den augsburgske Konfession den danske Folkekirkes symbolske Bøger.

Kirkefædre og Kirkelærere.

Efterhaanden som Evangeliet bredte sig til alle Sider, gjorde de forskellige Folkeslags Ejendommeligheder sig ogsaa gjældende indenfor Menighederne. Troen var den samme i Antiokia, Alexandria og Rom; men den Lærebygning (Theologi), som opførtes paa det fælles Trosgrundlag, røbede paa hvert af disse Steder paa flere Maader de forskellige aandelige Forudsætninger.

Antiokia var i det fjerde Hundrebaar en af Romerrigets Storstæder. Nogle kom til Byen paa Handelens og Haandværkets Vegne, andre for at beundre dens skønne Naturomgivelser eller for at nyde godt af det videnskabelige Liv, der skaffede Byen Navnet: Asiens Athen. I de Dage, da Nikænerne bleve forfulgte, havde en Lægmand ved Navn Diodor samlet Byens Nikæner til gudelige Forsamlinger. Senere blev han præsteviet, og under Julian bekæmpede han med stor Dygtighed Hedenskabet, hvorfor Kejseren spottende kaldte ham »Bondereligionens skarpsindige Sofist«. Til sidst blev han Biskop i Tarsos, Apostlen Pavlus' Fødeby.

Om Diodor fra Tarsos samlede der sig en Skare Disciple, af hvilke Johannes, som senere fik Tilnavnet: Gyldenmund (Krysostomos), var den mærkeligste. Johannes fra Antiokia var tidlig i sit Hjem ved sin fromme Moder Anthusa ført til Kristendommen, men han fik ogsaa en omhyggelig Undervisning i verdslig Vidskab. I en Alder af 18 Aar blev han Discipel af Libanios (se S. 28), og denne navnkundige Sofist satte megen Pris paa den unge Kristen. Da Libanios laa paa sit Yderste, spurgte hans Venner ham, hvem der skulde overtage hans Skole. Han svarede: »Johannes fra Antiokia — hvis de Kristne ikke havde ranet ham.« Krysostomos blev tidlig saa stærkt greben af Kristendommen, at han kun længtes efter i Ensomhed at granske i den hellige Skrift. Medens hans Moder levede, boede han hjemme hos hende; men hans Liv gled hen i

den største Afholdenhed. Han gik sjælden ud, talte kun lidt, spiste det mindst mulige, sov paa den bare Jord og atbrød idelig Søvnene ved Andagtsøvelser. Efter sin Moders Død trak han sig en Tid bort fra Antiokia for at leve som Eneboer, men derpaa vendte han tilbage til sin Fødeby, hvor han først blev Diakon og siden Presbyter. Krysostomos var i høj Grad veltalende, og hans Prædikener vakte stundum saa stor Begejstring, at Tilhørerne klappede, viftede med Lommetørklæderne eller raabte: du trettende Apostel! Krysostomos frabad sig imidlertid slige Bifaldsytringer, der mindede om Theatret, og lagde sine Tilhørere paa Sinde, hellere at lade de Ord, han talte, trænge dybt ind i Sjælen, saa at Virkningerne af dem kunde vise sig i deres Liv.

Efter at han i flere Aar havde været Presbyter i Antiokia, blev han kaldet til at være Patriark eller Biskop i Konstantinopel; og dér fik han Lejlighed til at vise, at han var lige saa modig som veltalende. Da han uden Personsanseelse tugtede Lasten, fik han mange mægtige Fjender. Kejserinde Evdokia, der ogsaa i Kirken mødte malet og pyntet »som en ægyptisk Afgud«, følte sig krænket af hans djærve Ord, i hvilke hun ofte mente at finde personlige Hentydninger. Den Gang var der udbrudt en Strid om Origenes og hans Lære, og i denne Strid indtog Krysostomos en mæglende Stilling, idet han ikke ubetinget vilde fordømme den store alexandrinske Kirkelærer. Paa Grund heraf blev han selv beskyldt for »Origenisme«, og til sidst lykkedes det hans Fjender at faa en Synode til at afsætte ham. Kejser Arkadius skærpede Synodens Afsættelsesdom ved at dømme ham til Landsforvisning. Men samme Nat, som Krysostomos blev ført bort, indtraf der et Jordskjælv, der selv af Kejserinde Evdokia blev betragtet som Himlens Straf for Hoffets Fremfærd imod Patriarken. Krysostomos blev derfor straks kaldt tilbage, og da det Skib, der havde ham om Bord, nærmede sig Konstantinopel, roede hans Menighed under Salmesang og med Fakler sin Biskop i Møde.

Vaabenhvilen imellem den uforfærdede Patriark og den forføngelige Kejserinde varede imidlertid ikke længe. Da Evdokia havde ladet sin egen Statue af Sølv rejse paa en Porfyrspøjle, forefaldt der ved Indvielsen af denne de sædvanlige hedenske Lystigheder. Kort efter var det St. Hansdag, og paa den sagde Krysostomos i sin Prædiken over Dagens Evangelietekst: »Atter raser Herodias; atter danser hun og ønsker at faa Johannes' Hoved paa et Fad«. Disse Ord bleve bragte til Kejserinden, og hun fik da rejst en ny Storm imod den frimodige Patriark. En Synode afsagde atter Afsættelsesdom over Krysostomos, og Kejseren forviste ham til forskellige Steder, sidst til en øde Egn paa Sortehavets Østkyst. Men paa Vejen derhen bukkede han under for Rejsens Møjsommeligheder (407). Hans sidste Ord vare: Ære være Gud for alle Ting!

Endnu længere mod Øst end i Antiokia, baade i Nisibis, som laa to Dagsrejser fra Tigrisfloden, og i Edessa fandtes der kristne Skoler. Den navnkundigste af Lærerne i disse Byer var Afrem Syrer, der ikke blot var en lærd og from Skriftfortolker, men ogsaa en frugtbar Salmedigter.

Alexandria vedblev (se S. 25 flg.) i Kejsertidens Dage at øve en stor Indflydelse paa hele Kristenheden, fordi Menigheden dér havde Ledere baade med Erkjendelsens og Styrelsens Naadegave. Foruden Biskop Athanasios i Alexandria, som ovenfor er omtalt, var der adskillige andre betydelige græske Kirkelærere, der efter deres hele Aandsretning maa regnes til den alexandrinske Skole, skjønt deres Virksomhed faldt langt borte fra Alexander den stores By. Det er saaledes Tilfældet med de to kappadokiske Biskopper: Basilios fra det kappadokiske Kæsarea og hans Ven, Gregor fra Nazianz.

Basilios var udgaaet fra et fromt Hjem. Hans Bedsteforældre havde i den diokletianske Forfølgelse maattet søge Skjul i Pontos' Bjerge, og af sin Bedstemoder og sin Moder hørte Basilios og hans Søkende tidlig Fortællinger om,

hvad hine havde maattet lide for deres Tros Skyld. Disse Fortællinger gjorde et dybt Indtryk paa Børnene; tre af Sønnerne bleve Bisper, en af Døtrene førte et afholdende Liv, som udelukkende var helliget til Godtgjørenhed. Efter at have studeret under Libanios' Vejledning rejste Basilios til Athen, hvor han sluttede et nøje Venskab med sin Landsmand, Gregor, fra Nazianz i Kappadokien, der siden en kort Tid var Patriark i Konstantinopel; de to Venner boede sammen og spiste sammen, og de kjendte kun to Veje, den ene til Kirken, den anden til deres hedenske Lærere. I Athen traf de sammen med den unge Julian, og de kristne Studenter anede allerede den Gang ondt, naar de saa' den unge Prinses urolige Blik, hans ustadige Gang og trodsige Smil. Baade Basilios og Gregor vare ivrige Nikænere, og da der under en ariansk sindet Kejser blev rejst en Forfølgelse mod Nikænerne, kom ogsaa Basilios for Præfekten. Denne truede ham forgjæves med Inddragelse af hans Formue og med Døden. »Jeg ejer kun nogle slidte Klæder og nogle faa Bøger,« svarede Basilios; »og Døden vil være mig et Gode, fordi den bringer mig til Gud«. »Saa frimodig har aldrig nogen talt til mig«, udbroød Præfekten forundret. »Saa har Du vist aldrig truffet en Biskop«, svarede Basilios. Hans Fasthed gjorde, at Præfekten ikke turde skride ind imod ham, og han blev i sit Bispedømme til sin Død (379). Da han blev kaldt bort, var der stor Sorg i det kappadokiske Kæsarea; thi Basilios havde ikke blot været en udmærket Biskop, men han havde tillige øvet en storstilet Gavmildhed. Lige uden for Kæsarea havde han bygget en stor Stiftelse, der var en hel By; den indeholdt nemlig Herberger for fattige, syge og rejsende og et Asyl for spedalske.

De alexandrinske og de antiokenske Theologer vare i mange Henseender Modsætninger. Begge Skoler granskede med Flid i den hellige Skrift; men medens Alexandrinerne med Iver brugte den allegoriske Fortolkning, lagde Antiokenerne altid stor Vægt paa Ordenes egentlige Betydning

og paa de historiske Forhold. I Kampen mod Arianismen stod begge Skolerne sammen paa det nikænske Symbols Grund; men da der siden blev gjort Forsøg paa nærmere at bestemme Forholdet mellem det guddommelige og det menneskelige i Kristi Person, skiltes Vejene, og de to Skoler tørnede da voldsomt sammen.

En Antiokener ved Navn Nestorios, der i Aaret 428 blev Patriark i Konstantinopel, gjorde, som den antiokenske Skole i det hele, skarp Adskillelse imellem den guddommelige og den menneskelige Natur hos Herren. Derved kom han til at fremhæve Kristi sande Menneskelighed saa stærkt, at Frelserens Guddommelighed egentlig blev indskrænket til en Iboen af Gud i Mennesket Jesus Kristus. Denne Opfattelse (Nestorianisme) blev fordømt i Aaret 431 paa en almindelig Synode i Efesos. Senere fandt den imidlertid et Fristed i Persien, hvor der endnu findes Nestorianere, der kalde sig »kaldæiske Kristne« og bruge det syriske Sprog som Kirkesprog.

I Modsætning til Antiokenernes Adskillelse af de to Naturer i Kristus, fremhævede de alexandrinske Theologer Foreningen imellem disse saa stærkt, at de i Grunden kun tillagde Herren én Natur (Monofysitisme), idet den guddommelige Natur efter deres Mening havde opslugt den menneskelige. Medens den antiokenske Retning stod i Fare for at krænke Kristi sande Guddom, var den alexandrinske udsat for at krænke hans sande Menneskenatur. Derfor blev senere en alexandrinsk sindet Klosterforstander i Konstantinopel ved Navn Evtykes fordømt paa en almindelig Synode i Kalkedon 451, som hævdede, at Gudmennesket har to Naturer, der gaa sammen til én Person. Trods Fordømmelsen i Kalkedon var der dog flere Menigheder i Mellem-Asien og Ægypten, som holdt fast ved Monofysitismen; og endnu ere de saakaldte »Jakobiter«¹⁾ i Meso-

¹⁾ Navnet stammer fra Jakob Burdeaja (o: Tiggeren), som i det 6te Hundrebaar ordnede de monofysitiske Menigheder i Asien.

potamien, Syrien og Forindien og de »koptiske Kristne« i Ægypten og Habessinien Monofysiter.

Disse Lærestridigheder fyldte Østens Menigheder med Kiv og Tvedragt, og de vedblev at rase endnu et Par Hundreदार efter Synoden i Kalkedon. Ikke blot Kirkens Tjenere og Munkene, men ogsaa Hoffet og mange læge Kristne, vare i høj Grad optagne af disse Kampe. »Hele Byen«, siger en Kirkefader om Konstantinopel, »er fuld af Folk, der dogmatisere om Ting, som overgaa Forstanden; baade Klædekræmmerne, Veksellererne og Viktualiehandlerne filosofere«. Naar man spurgte en Bager om Prisen paa Brødet, fik man ofte i Svaret en dogmatisk Formel i Tilgift. De skiftende Stemninger ved Hove bragte ved Kejserens og Soldaternes Hjælp med korte Mellemlum modstridende Opfattelser til Herredømmet, og der forefaldt mange Voldshandlinger, naar Løsningen af saa vanskelige Spørgsmaal skulde paatvinges alle. Disse langvarige og bitre Stridigheder vare en stor Ulykke for de græske Menigheder. Da de vare til Ende, var Livet sygnet hen, og den græske Kirke var kommen i en uværdig Trældom af Staten.

Medens den græske Menigheds Ordsførere i det fjerde og femte Hundreदार fortrinsvis grublede over Treenighedens og Menneskevordelsens Hemmeligheder, traadte i Vesterleden Spørgsmaalet om Synd og Naade frem i Forgrunden. Vestens Theologer havde i det hele Blikket mere rettet paa det praktiske, og Beboerne af det vestlige Rige vare opdragte med Romernes Sans for Orden og Lydighed. Medens det var umuligt at bringe Østens mange spekulerende Hoveder under én Hat, lykkedes det derimod at bringe alle Vestens Menigheder til at lyde Paven i Rom.

Blandt Vestens Kirkefædre maa man især nævne de fire, som man har kaldt »de fire store Kirkefædre«: Ambrosius, Avgustin, Hieronymus og Gregor den store.

Ambrosius tilhørte en anset romersk Familie, og han var uddannet med en Stilling som Statsmand for Øje.

I en Alder af nogle og tretti Aar kom han til Milano som Konsular for Nord-Italien, og da Bispestolen dér blev ledig, valgte Menigheden ham til Biskop, skjønt han endnu ikke havde modtaget Daaben. Ambrosius søgte først ved Flugt at unddrage sig Valget; men til sidst gav han efter, og han blev en udmærket Biskop. For helt at kunne leve for sin Bispegjerning skilte han sig af med sin rige Fædrenearv, som han delte mellem sine Slægtninge og Stiftets fattige; og for at dygtiggjøre sig til Prædikegjerningen kastede han sig med stor Iver over Studiet af de græske Kirkefædre. Han var i Besiddelse af en ægte romersk Veltalenhed, og i sine Prædikener tog han som oftest Sigte paa det praktiske Livs Tarv. Desuden var han en nidkjær Sjælesørger, der altid var omlejret af store Skarer, som vilde spørge ham til Raads i aandelige Anliggender; og han var en af den vestlige Kirkes første Salmedigtere. Han skal have bearbejdet en græsk Salme til den berømte: *Te Deum laudamus* (O store Gud, vi love Dig), som man plejer at kalde »den ambrosianske Lovsang«; og han har digtet flere Hymner, blandt andre Missions-Salmen: *Kom Hedningstammers Frelsermand*.

Ambrosius var en ivrig Nikæner, og han modsatte sig det ariansk sindede Hofs Krav paa at faa en af Milanos Kirker udleveret til ariansk Gudstjeneste. Da han i den Anledning prædikede om Nabots Vingaard paa en Maade, som vakte Hoffets Vrede, blev der endog udsendt Soldater, som belejrede den Kirke, i hvilken han og Menigheden vare samlede til Gudstjeneste. Det var i denne bange Stund, at den latinske Menighedssang blev til. Avgustin, som selv var i Kirken, fortæller, hvilket mægtigt Indtryk det gjorde, da man »paa Østerlændernes Vis« pludselig begyndte at istemme Hymner og Salmer. Og Kirken blev ikke udleveret til Arianerne. Senere viste Ambrosius et lignende Mod over for Kejser Theodosius. Da denne i Vrede havde givet Befaling til, at 6—7000 af Thessalonikes Indbyggere skulde nedsables paa Grund af et Oprør, sendte Ambrosius ham

et Brev, i hvilket han, som en anden Natan, formanede sin Fyrste til at gjøre Bod. Ved sin kloge og modige Optræden fik han til sidst Theodosius til at møde i Kirken uden kejserlige Prydelser, for at bekjende sin Synd og med Suk og Taarer bede Gud om Tilgivelse. Da Ambrosius laa paa sit Yderste, sagde han: »Jeg har levet saaledes iblandt eder, at jeg fremdeles vilde kunne leve hos eder uden at blues; men jeg er heller ikke bange for Døden, thi vi have en naadig Herre«. Han var elsket og agtet baade af Kristne og Hedninger i Milano, og en mægtig Hedning skal ved Budskabet om hans Død have udraabt: »Ambrosius' Død betyder Fordærvelse for Italien!«

Endnu større Betydning for hele Kirken havde den anden af de store Kirkelærere: Avgustin. Han blev født i den numidiske By Tagaste Aar 354. Hans Fader var ved Sønnens Fødsel Hedning, men hans Moder, Monnica, var en from kristen Kvinde, der med stor Taalmodighed bar sin Mands Luner og Hefthighed for ved sin stille Omgængelse at vinde ham for Kristendommen. Dette lykkedes hende ogsaa til sidst. Avgustin var et højt begavet Barn, der tidlig røbede store Talegaver; men han var ogsaa forfængelig, og Sanseligheden fik hurtig Magt over ham. »Lysternes Torne«, klagede han siden, »voksende mig over Hovedet, og der var ingen, som brød dem af«. 17 Aar gammel kom han til Karthago for at lægge sig efter Veltalenhedskunsten, og dér førte han et ryggesløst Liv. Forgjæves advarede Monnica sin Søn; Avgustin holdt sin Moders Formaninger for Kjærlingetale og skammede sig ved at følge dem. Midt i dette vilde Liv vaagnede der imidlertid, som han siden har skildret det i sine »Bekjendelser« (*Confessiones*), en dyb Følelse af »de Bitterheder, som Forsynet blander i de syndige Glæder«; og han følte en stærk Længsel efter den sande Visdom. Han læste en Dialog af Cicero, i hvilken denne romerske Filosof opfordrer til at søge Sandheden uden at lade sig hilde af den filosofiske Partiaand, og indskræper, at denne Sandhed ikke blot er en Forstandssag, men en Livssag. Efter

Læsningen af denne Dialog vendte Avgustin sig til den hellige Skrift, »men«, klager han siden, »min Opblæsthed trak sig tilbage for dens jævne Simpelhed, og mit Blik trængte ikke ind i dens Dybder«.

I denne Sindstilstand stødte Avgustin paa Manikæerne (se S. 12), og disse Gnostikere »vare de rette Fuglefængere for saadanne Fugle«. De talte tidlig og silde om Sandheden og lovede dem, der helt vilde underkaste sig deres Skikke, fuld Erkjendelse af alle Tilværelsens Gaader. Trods Manikæernes høje Syner følte Avgustin dog baade Lede og Tomhed hos dem; og naar han ved Paasketid saa' Folket strømme til Vaagenætterne i Kirkerne, fik han Hjemvé efter sin gamle Tro. Alligevel blev han 9 Aar i Manikæernes Garn. Monnica sørgede lige saa meget over sin Søns aandelige Forvildelser, som andre Mødre over deres Børns Død; men en Drøm trøstede hende. Hun saa' nemlig i Drømmen, at Avgustin stod paa samme Sted, som hun selv. Da hun engang klagede sin Nød for en af Kirkens Bisper, trøstede denne hende ogsaa ved at sige: »det er umuligt, at en saadan Taaresøn kan gaa til Grunde«. Efterhaanden blev Avgustin da ogsaa ked af Manikæernes »uhyre Fabler og lange Løgne«, og han følte sig hos dem som en tørstende, hvem man rækker et tomt Bæger. Derfor brød han med dem og drog til Milano som Lærer i Veltalenhed.

Skjønt han endnu ikke vilde være Kristen, opsøgte han dog Ambrosius for at se, om denne Mands Veltalenhed svarede til det store Ry, der gik af den; og under Ambrosius' Paavirkning begyndte hans Tvivl om at kunne naa Sandheden efterhaanden at svinde bort. Barndomsindtrykkene fik atter Magt over ham, og han vilde nu ikke mere betro sig til Filosofferne, fordi disse ikke »ejede Kristi frelsende Navn«. Monnica, der var rejst efter sin Søn, glædede sig over den Forandring, der var foregaaet med ham; og Avgustin indsaa klarere og klarere, at han i Virkeligheden kun havde haft et meget overfladisk Kjendskab til den Tro, som han saa længe og saa ivrig havde bekæmpet.

Men de daarlige Læger havde gjort ham mistroisk over for den rette Læge, og han vilde nu have alt godtgjort »som syv og tre er ti«.

Efterhaanden gik det dog op for ham, at et Menneske frelses ved Troen, og han indsaa', at Aabenbaringen i Skriften er nødvendig, »fordi vor svage Fornuft ikke kan finde Sandheden«. Sammen med Alypius og en anden Ven, der begge ligesom han vare »tørstende Munde«, læste han nogle af Nyplatonikernes (se S. 25, Anm.) Skrifter; men de kunde ikke tilfredsstille ham, og han greb atter til Biblen. En Dag fik han Besøg af en Landsmand, der indtog en fremragende Stilling ved Hove. Denne fortalte Avgustin om nogle af sine Venner, der, ved at læse Athanasios' Skildring af Eneboeren Antonios og hans Liv (se S. 59), straks havde besluttet at forsage Verden. I en urolig Sindsstemning gik Avgustin derefter om i Haven, som hørte til det Sted, i hvilket han boede, og kun Alypius var Vidne til hans haarde Sjælekamp. For at græde ud gik han lidt bort fra Alypius, kastede sig under et Figentræ og raabte: »Herre, hvor længe? Vil du være vred evindeligt? Kom ikke mine forrige Misgjerninger i Hu!« Medens han bad og græd, hørte han en syngende Barnestemme fra et Nabohus gjentage Ordene: »tag og læs!« Da han mindedes, hvilken Betydning Herrens Ord til den rige Yngling (Matth. 19, 21) havde haft for Antonios, gik han hen til det Sted, hvor Alypius sad, og slog op i Pavlus' Breve. Hans Øje faldt først paa Rom 13, 13. 14, og da han havde læst disse Ord, »strømmede en rolig Sikkerheds Lys ind i hans Hjærte, og Mørket var forbi«. Han opgav straks sin Gjerning som »Ordsælger«, og efter en Stund at have levet i Stilhed med Alypius og et Par andre, modtog han Paaskelørdag 387 Daaben af Ambrosius' Haand; thi han var ikke bleven døbt som Barn.

Efter Daaben vilde Avgustin, hans Moder og hans afrikanske Venner vende tilbage til Afrika; men paa Vejen døde Monnica i Ostia. Kort før sin Død havde hun haft en

Samtale med sin Søn om det evige Liv og den evige Skuen af Gud, og hun havde sagt til ham, at hendes Livs Maal syntes naaet, nu da hendes Drøm var bleven opfyldt, og Avgustin stod, hvor hun selv stod. Efter hendes Død ændrede Avgustin sin Plan og vendte tilbage til Rom, hvor han skrev en Bog imod Manikæerne. Da han senere kom hjem til Tagaste, solgte han sin Fædrearv og gav en Del af sin Formue til Kirken og de fattige; og i Løbet af et Par Aar skrev han flere Skrifter, som vakte stor Opmærksomhed blandt de Kristne. For personlig at lære Avgustin at kjende, bad en romersk Embedsmand, der havde fundet Opbyggelse ved at læse hans Bøger, ham om at besøge sig i Hippo, Numiderkongernes gamle Hovedstad¹⁾. Biskoppen i Hippo fik ham da overtalt til at modtage et Presbyter-Embed i Byen, og senere blev Avgustin selv Byens Biskop.

Da han var bleven Biskop, forvandlede han straks Bispegaarden til et Kloster, i hvilket Byens Præster fik Bolig; og med dem førte han et Fællesliv, der var til stor Velsignelse for de unge og til Glæde for ham selv. Under Maaltiderne blev der læst højt af Skriften og Kirkefædrene, eller ogsaa blev der ført livlige Samtaler om Religion og Filosofi. Ved Siden af den daglige Læsning gik der Haandarbejde; thi Avgustin havde ved dyrekjøbt Erfaring lært Arbejdets Velsignelse at kjende. Som alle Oldkirkens store Biskopper prædikede han hyppig, og han underviste ogsaa flittig de unge i den kristelige Børnelærdom. I den hellige Skrift var han hjemme som faa af Kirkens Fædre. Han siger et Sted: »de hellige Skrifers Dybde er saa stor, at jeg daglig vilde gaa frem i Kundskab, selv om jeg i den største Ro, med den højeste Iver og med de rigeste aandelige Gaver kun læste dem lige fra min spæde Barndom til den højeste Alderdom«. Forholdet mellem det gamle og det ny Testament betegner han et andet Sted i Korthed ved at sige: »det ny Testa-

¹⁾ Derfor kaldtes dette Hippo gerne Hippo *regius*.

ment ligger skjult i det gamle, men det gamle Testament ligger aabent i det nye¹⁾.

En stor Del af Biskoppen i Hippos Tid gik hen med Bekæmpelse af Vranglærere. Engang holdt han saaledes to Dage i Træk Forhandlinger med Lederen af Byens Manikæer-Menighed, og han gjorde sig ogsaa megen Umag for at omvende Donatisterne. Han hævdede over for dem, at det er umuligt for et Menneske at være fuldkommen ren og hellig, og at kun Gud, som kjender Hjærterne, kan skille de sande hellige fra Hyklerne. Over for Donatisternes stærke Fremhævelse af Kirkens Hellighed gjorde han gjældende, at Kristi Kirke tilige er almindelig (katholsk); og naar hine gjorde Sakramenternes Virkning afhængig af Præstens Tro, indvendte han herimod, at en saadan Opfattelse vilde bringe os til at grunde vort Haab paa et Menneske i Steden for paa Herren. Det var ogsaa i Modsætning til Donatisternes Uvilje mod Kirkens Forbund med Staten, at han fremsatte de Tanker om en kristelig Stat, der til Dels bleve virkeliggjorte i Middelalderen. Paa Ordet i Lignelsen om den store Nadver: »nød dem til at gaa ind«, og paa den Omstændighed, at Pavlus i Gal. 5, 20 regner Kætteri med til Kjødets Gjerninger, grundede han en saadan kristelig Stats Ret til at tvinge Vranglærerne til at opgive deres Vranglære, og til at straffe Kætteriet. Dog mente han, at Vranglære ikke burde straffes med Døden.

Gjennem sine egne Oplevelser havde Avgustin baade lært Syndens Magt og den menneskelige Viljes Afmagt at kjende, og han havde erfaret Guds uforskyldte Naade. Efter at han var kommen til Hvile i Kristendommen, fremhævede han idelig Apostelens Ord (1 Kor. 4, 7): »hvad har du, som du ikke har modtaget? Men naar du har modtaget, hvorfor roser du dig saa som en, der ikke har modtaget?« Efter hans Opfattelse danner hele Menneskeslægten efter Syndefaldet en »Fordærvsens Masse«; thi Adams Fald er bleven

¹⁾ »*Novum testamentum in veteri latet, vetus in novo patet*«.

Slægtens Fald, og efter Adams Dage forplantes Synden med Menneskenaturen. Med Synden er ogsaa Straffen kommen over alle, ikke blot den legemlige Død, men tillige aandelig Van-kundighed, Sanselighed og Egenkjerlighed. Viljens Magt er helt brudt, og Kjødets Lyst har faaet Overhaand. Derfor fældede han en stræng Dom over alt i Hedenskabets. »Hedningernes Dyder ere glimrende Laster«. Men ud af den store »Fordærvsens Masse« har Gud i Følge en evig Raadslutning udvalgt nogle til at være Barmhjertighedens Kar; Resten overlader han som Vredens Kar til den retfærdige Fordømmelse. Naar et Menneske frelses, er det efter hans Mening Gud, som fremkalder den gode Vilje, og Guds Naade virker uimodstaelig.

Denne Opfattelse kom Avgustin til at begrunde udførlig i Kampen mod en Vranglære, der havde sit Udspring fra en britisk Munk ved Navn Pelagius. Denne nægtede Arvesynden og mente, at Adams Synd i det højeste som et daarligt Exempel havde skadet hans Efterkommere. Ethvert Menneske staar efter Pelagius' Mening endnu, som Adam stod, og naar Synden er bleven almindelig, skyldes dette alene de daarlige Forbilleders Magt; derfor trænge de smaa Børn egentlig ikke til Daaben. For Pelagius bestod hele den Naade, som Kristendommen har at bringe, kun i det gode Exempel, som Kristus har efterladt os. Kristus bliver derfor i Grunden kun en stor Lærer og et ophøjet Forbillede, men ikke vor Frelser fra Synd og Død; og denne Lære (Pelagianismen) fører til en Fornægtelse af Kristendommens Kjærne. Af den Grund optraadte ikke blot Avgustin, men ogsaa andre af Kirkens Lærere imod Pelagius og hans Tilhængere; og Synoden i Efesos (431), der fordømte Nestorios, udtalte tillige Fordømmelse over Pelagius og Pelagianismen.

Da Avgustins Lære om nogles Forudbestemmelse (*Prædestination*) til Salighed og andres Overladelse til Fortabelse ikke har fuldt Medhold i Skriften, søgte flere af hans Disciple med god Grund at dæmpe denne haarde Tale. Der var imidlertid ogsaa Lærere, som fandt, at Avgustin havde brugt

for stærke Ord om den menneskelige Synd og den menneskelige Viljes Afmagt, og disse, de saakaldte Semipelagianere, vilde kun indrømme, at Menneskeviljen ved Synden er bleven syg og svækket. Semipelagianismen blev imidlertid ogsaa fordømt paa et Par Kirkemøder i Begyndelsen af det 6te Hundrebaar.

Efter en Bispestyrelse paa omtrent 40 Aar døde Avgustin i Aaret 430. Hans sidste Tid var meget sørgelig. Vandalerne, der oversvømmede Afrika, belejrede ogsaa Hippo; og den Bonifatius, der ved at indkalde dem havde forraadt sin Kejser, var en af Avgustins Venner. I sin Levetid var Avgustin ikke blot Hippos, men hele Afrikas Biskop, og efter sin Død er han bleven den vesterlandske Kristenheds ypperste Lærer.

Den lærde Hieronymus († 420) var en samtidig af Avgustin. Han var en Dalmatier af Fødsel, men han færdedes meget paa Rejser baade i Øst og Vest. I Rom overdrog den romerske Biskop ham det Hverv at gennemse og rette den latinske Bibeloversættelse, og derved fremkom en ny Oversættelse, den saakaldte Vulgata (o: den gængse), der af den romersk-katholske Kirke siden er stillet lige med Grundteksten. Hieronymus var en stor Ven af Munkelivet og en ivrig Lovpriser af den ugifte Stand. Til sidst tog han Bolig i et Kloster i Betlehem, hvor han førte Kamp mod Origenes' og Pelagius' Tilhængere. Naar Kunstnerne afbilde ham, fremstilles han gjerne med en Bog i Haanden, og ved hans Fod ligger den kæmpestore Løve, hvis ene Pote han efter Legenden skal have helbredet.

Den sidste i de store Kirkelæreres Firkløver var en romersk Biskop, Gregor I († 604), der levede paa Overgangen fra Oldkirken til Middelalderen, saa at han paa én Gang blev den sidste af Oldkirkens store Fædre og den første af Middelalderens store Paver. Han tilhørte en af Roms navnkundigste Adelslægter og var efter en omhyggelig boglig Uddannelse bleven Bypræfekt; men efter sin Faders Død trak han sig tilbage fra Verden. Sit Hus paa den cæliske Høj om-

dannede han til et Kloster, og det var hans Ønske, dér at føre et stille Liv i Beskuelse. Men han fik ikke Lov til at begrave sig i Klostret¹⁾. Først blev han gjort til Diakon, og siden blev han sendt som Pavens Sendeherre til Kejsershoffet i Konstantinopel. Da han senere vendte tilbage til Rom, blev han Abbed i det Kloster, han selv havde grundlagt, og da Pavestolen i Aaret 590 blev ledig, blev han valgt til Pave. Den Gang rasede Pesten i Rom, og Gregor I begyndte derfor sin Regering med at foretage et stort Bodstog for at afvende Guds Vrede. Siden fortalte Sagnet, at Folket havde set, hvorledes Ærkeengelen Mikael, da dette Bodstog drog forbi Hadrians Gravmindesmærke, stak sit flammende Sværd i Balgen som Tegn paa, at Pesten skulde ophøre. Til Ihukommelse heraf fik Mindesmærket Navnet »Engelsborg«, og i forrige Hundredeaar blev der paa denne Borg opsat en Engel af Bronze med Sværdspidsen i Balgen.

Da Forholdene i Italien den Gang vare i høj Grad opløste, fik en saa udmærket Mand som Gregor I, der var et Hoved højere end de verdslige Magthavere, let en Indflydelse, som gik langt udenfor Kirkens Sager. Men trods sin store Magt var han en ydmyg Biskop, der ikke glemte Guds Riges Tarv. Inden han blev Pave, var han bleven dybt bevæget ved at se nogle angelsaxiske Drengene paa Slave-torvet i Rom og ved at høre, at de og deres Landsmænd endnu vare Hedninger. Saa snart han havde bestøget St. Peters Stol, tænkte han paa at aabne en Mission blandt Angelsaxerne, og i Aaret 596 sendte han Avgustin og andre Munke til Britannien.

Kirkens Forfatning.

Oprindeligt var der i de kristne Menigheder ikke noget skarpt Skjel imellem Menighedernes Medlemmer og For-

¹⁾ Man plejede den Gang og senere at kalde det beskuelige Liv »Rakel« og det virksomme Liv i Verden »Lea«. Derfor klagede Gregor over, at man havde givet ham »Lea i Steden for Rakel«.

standerne (Bisperne), der førte Ordet og uddelte Sakramenterne. I den apostolske Tid kunde enhver Kristen, som havde Aandens Kald eller en særlig Naadegave, tage Ordet i de kristne Forsamlinger; men allerede Ignatios gik ud fra, at Prædikenen, ligesom Uddelingen af den hellige Nadver, burde være Forstandernes Sag. I Begyndelsen havde ogsaa Menighedernes Diakoner, Ældste og Bisper deres borgerlige Gjerning ved Siden af den kirkelige Tjeneste; men efterhaanden som Menighederne bleve større, og derved ogsaa Kirketjenernes Arbejde øget, blev det almindeligt, at disse kun levede for deres kirkelige Embede. Ved milde Gaver, senere ogsaa ved Arv og testamenterede Ejendomme, samlede Menighederne Formue, og det blev lidt efter lidt Skik de fleste Steder at give Tiende til Kirkens Bedste. I Kejserkirkens Dage delte man mange Steder Menighedernes Indtægter i fire Lodder, af hvilke Biskoppen, Presbyterne og de fattige hver fik én, medens den fjerde blev henlagt til Kirkebygningernes og Gudstjenestens Vedligeholdelse.

Det blev tidlig Skik at kalde Kirkens Tjenere Klerus (*κλήρος*, *ordo*) og Menighedsmedlemmerne Lægfolk (*λαός*, *plebs*). Ordet Klerus betød oprindeligt et ved Lodkastning tildelt Embede (jfr. Ap. Gj. 1,26), senere den Kreds af Personer, der havde kirkelige Embeder. I Begyndelsen indrømmede man ikke »Klerikerne« særlige Rettigheder, saa lidt som man paalagde dem større Forpligtelser end andre Kristne. Men i det tredje Hundredeaar begyndte man paa mange Maader at overføre den gamle Pagts Forhold paa den kristne Menighed, og da sammenlignede man ogsaa de kristne Bisper, Presbyter og Diakoner med Jødedommens Ypperstepræst, Præster og Leviter og tillagde Klerus' Forrang fremfor Lægfolk. Samtidig begyndte man ogsaa at opfatte den hellige Nadver som et Offer, og Klerikerne, der frembar Ofret, bleve da betragtede som ypperligere end andre Kristne. De bleve ikke længere indviede til deres Gjerning alene ved Haandspaalæggelse og Bøn, men Indvielsen skete ved en højtidelig Ordination, til hvilken der blandt andet hørte

en Salvning med hellig Olie. I Slutningen af Oldkirken begyndte Klerikerne ogsaa mange Steder at bære Tonsur og en særlig Præstedragt.

Hver Menighed fik i Tidens Løb sin egen Biskop, og ved Siden af ham stod der flere Presbyterer (Præster) og Diakoner. Selv om en Menighed var saa stor, at dens Medlemmer maatte samles til Gudstjeneste paa forskellige Steder, blev den dog regnet for én Menighed; og det var længe Skik at lade alt Brødet og Vinen til Nadveren indvie paa ét Sted, hvorfra det saa bragtes rundt til de forskellige Forsamlingshuse. Da Bisperne vaagede over den ægte kristelige Overlevering, da de mødte paa Synoderne som Menighedernes Ombud, og da de styrede Kirkens Formue, fik de i Tidens Løb større Indflydelse, end de oprindeligt havde haft; og Mænd som Ignatios og Cyprian gjorde sig paa forskellig Vis Umag for at fremhæve Bispedømmets Betydning. Ignatios skrev: »det er hverken tilladt at døbe eller at holde Kjærlighedsmaaltid uden Biskoppen«; og Cyprian hævdede (jvfr. S. 24), at »Menigheden er i Biskoppen«, og at »den, der ikke er i Samfund med Biskoppen, ikke hører til Kirken«. Men efter hans Opfattelse er der i Grunden kun ét Bispedømme, i hvilket alle enkelte Bisper have Del.

De Biskopper, der boede i Provins-Hovedstæderne, kom snart til at indtage en fremragende Plads blandt deres Embedsbrødre. Da Synoderne i Reglen holdtes i Provinsens Hovedstad (Metropolis), var Biskoppen dér selvskreven Leder af Forhandlingerne; og i den Tid, der hengik mellem Synoderne, var det hans Hverv at varetage Provinsens Menigheders fælles Tarv. I enkelte af disse Provins-Hovedstæder, som t. Ex. Antiokia og Efesos, vare Menighederne først samlede af Apostle, og saadanne Bispestæder fik da som »apostolske Sæder« en endnu mere fremragende Betydning. Bisperne i Rom, Alexandria, Antiokia og Jerusalem vare tidlig de mest ansete, men Biskoppen i Konstantinopel fik senere, som »Biskop i Ny-Rom«, Plads ved deres Side. Disse 5 Bisper kaldte man gjerne Patriarker.

Ingen af de andre Patriarker kunde dog maale sig med den romerske Biskop. I Rom havde baade Peter og Pavlus prædiket og lidt Martyrdøden; Byen var længe Midtpunktet i Verden, og den var det eneste apostolske Sæde i hele Vesterleden. Derfor fik Biskoppen i Rom tidlig en overordentlig stor Anseelse. Allerede i det tredje Hundrebaar saa' man hen til den romerske Biskop som den bedste Værge for den ægte kristelige Overlevering; og i den følgende Tid tyede man til ham, naar der trængtes til en Voldgiftsmand i Kirken. Da Muhammedanerne i det 7de Hundrebaar erobrede baade Jerusalem, Antiokia og Alexandria, blev der af de store Patriarksæder altsaa kun Konstantinopel og Rom tilbage. Patriarkerne i disse to Byer førte en lang Strid om Forrangen, og Roms Biskop eller, som han i Reglen kaldtes, Paven (*papa* = Fader), gik af med Sejren. Medens de konstantinopolitanske Patriarker kom i en uværdig Afhængighed af de østromerske Kejsere, indtog de romerske Bisper paa Grund af Urolighederne i Italien en friere Stilling; og medens adskillige af Konstantinopels Patriarker bleve Tilhængere af Lærdomme, der af de store Synoder stemples som Vranglære, udtalte flere af Roms Bisper i Lærestridighederne det afgjørende Ord, som Synoderne til sidst vedkjendte sig. Det var saaledes Tilfældet med Biskop Leo den store af Rom, som i et berømt Brev til Konstantinopels Patriark udviklede den Opfattelse af Forholdet mellem de to Naturer i Kristus, som Synoden i Kalkedon i Aaret 451 fastslog som Kirkens Lære. Leo den store var den første romerske Biskop, som efter Kristi Ord i Matth. 16, 18 kaldte Peter Kirkens Klippe; og som Peters Efterfølger gjorde allerede han Krav paa at bære Omsorg for den hele Kirke. Skjønt Konstantinopels Biskop aldrig indtog en saadan Stilling, gjorde ikke des mindre den græske Patriark, der var samtidig med Pave Gregor den store, Fordring paa at hedde »økumenisk (= almindelig) Patriark«; men Gregor afviste denne Fordring og kaldte sig i Modsætning hertil, for at vise sin Ydmyghed, »Guds Tjeneres Tjener«.

Gudstjenesten.

De Kristne samledes i Begyndelsen til Gudstjeneste i private Huse; senere fik de deres egne Bedehuse eller Kirker¹⁾. Baade i Øst og Vest byggede man Kirkerne i den saakaldte Basilikastil, med en aflang Firkant til Grundflade; men i Østen vare Rundkirker tidlig meget almindelige. Foran eller rundt om den kristelige Basilika laa der som oftest en Gaardsplads, i hvilken der fandtes en Brønd, hvori Kirkegængerne paa østerlandsk Vis tvættede deres Ansigt, Hænder og Fødder, før de traadte ind i Guds-huset. Denne Brønd fik senere som Vievandskar sin Plads indenfor Kirken. Basilikaen laa som oftest i Retningen fra Øst til Vest, og yderst mod Vest var der en Forhal, gennem hvilken man traadte ind i selve Kirkebygningen. Denne faldt i to Dele: Langhuset, der var delt i flere saakaldte »Skibe«, og »Koret«, der var et Par Trin højere end Langhuset. Medens Menigheden tog Plads i Langskibet, havde Præsteskabet sine Pladser i Koret. Midt paa den halvrunde Mur (Apsis), der dannede Basilikaens østlige Væg, havde Biskoppen sin Trone, og paa begge Sider af ham sad Præsterne. Altret, der i Regelen var dækket af en Alterdug og overbygget med en Baldakin, stod frit midt i Koret. I Langhuset fandtes der en eller to Læsepulte, fra hvilke Læsestykkerne af den hellige Skrift bleve forelæste. Stundum blev der ogsaa prædikeret fra disse Pulte; men ikke sjældent talte Biskoppen fra sin Trone i Koret eller staaende ved den Trappe, der fra Koret førte ned til Skibet (»Korsdøren«).

Kirken tog tidlig Kunsten, især Malerkunsten, i sin Tjeneste. Paa Langhusets Vægge fandtes der ofte Malerier, og navnlig var den saakaldte »Triumfbue« i Korrundingen

¹⁾ Ordet »Kirke« (Κυριακή) kommer af det græske Ord »Kyrios«, Herren, ̣: vor Herre Jesus Kristus. Vi have det græske Ord i »Kyrie eleison«, ̣: Herre forbarm Dig.

prydet med Mosaikbilleder. Langhusets Søjler vare ikke sjældent udmærkede Billedhuggerarbejder, der vare tagne fra de hedenske Templer. Tit fandtes der ved Kirkebygningerne ogsaa særegne Baptisterier eller Daabskapeller, i hvilke Daaben blev udført.

Foruden om Søndagen holdtes der mange Steder ogsaa paa de andre Ugedage Gudstjeneste for mindre Kredse, og to af Søgnedagene vare særlig viiede til Bøn og Faste: Onsdagen med Mindet om Synedriets Aftale med Judas, og Fredagen med Mindet om Kristi Død. Den Fest, der tidligst blev fejret af den kristne Menighed, var Paasken; men om denne dannede sig i Tidens Løb det hele »Kirkeaar«. Forud for Paasken gik en Fastetid af forskjellig Længde, der skulde være en Beredelsestid til Paaskeglæden. Den sidste Uge af Fasten, den »store« eller »stille« Uge, indlededes med Palmesøndag, og tre af dens Dage vare særlig store Højtidsdage: Skærtorsdag, paa hvilken der nogle Steder holdtes Nadver om Aftenen, andre Steder foretoges Fodtvæt (efter Joh. 13), Langfredag og Paaskelørdag. Paa Paaskelørdag, der ogsaa kaldtes den store Sabbat eller Gravsabbaten, foretoges der altid mange Daabshandlinger; og der gik det Sagn i de kristne Menigheder, at Herren vilde komme igjen i en Paaskenat. Paaskemorgen lød alle Vegne Menighedens indbyrdes Hilsen: »Kristus er opstanden!« hvortil der saa blev svaret: »ja, han er sandelig opstanden!« Det var de Kristnes store Glædesdag. Alle Sorger bleve glemte over det glade Budskab om Kristi Opstandelse. Kejseren viste da sin Kristenkjerlighed ved at løslade Fanger; Skyldnere fik deres Gjæld eftergivet, de fattige modtog rige Gaver, og Slaver fik deres Frihed. I hele Ugen efter Paaske, »den hvide Uge«, bar de nydøbte deres hvide Daabsklæder, for sidste Gang paa Søndagen efter Paaske, »Hvidsøndag«, der senere mange Steder, som hos os, blev Konfirmationssøndag.

Den 5ode Dag efter Paaske, Pinse (πεντηκοστή), blev ogsaa tidlig højtideligholdt som Mindedagen for Hellig-Aandens

Udgydelse, og mellem Paaske og Pinse ragede den 40de Dag frem som Kristi Himmelfartsdag. Hele Tiden fra Paaske til Pinse var en uafbrudt Glædestid, i hvilken der hverken blev fastet eller bedet knælende.

I de tre første Hundredeaar holdt man ikke nogen særlig Fest til Minde om Kristi Fødsel, men derimod var Kristi Daabsdag (6te Jan.) tidlig en Festdag. I Østen blev den fejret som »Aabenbaringsdag« (Epifanidag), fordi Faderrøsten fra Himlen ved Daaben havde aabenbaret Sønnens Herlighed; i Vesten som en Mindedag om Kristi Aabenbarelse for Hedningerne (Matth 2, 1—12), og senere som Missionsfest (Helligtrekongersdag). Først i det 4de Hundredeaar begyndte Grækerne at holde Jul i December Maaned, men denne Fest trængte i forholdsvis kort Tid igennem de fleste Steder; og ligesom Paasken havde sin Beredelsestid i Fasten, fik Julen i Adventstiden sin Indledning til den festlige Glæde.

Efter at Julefesten var bleven almindelig, var Festhalvdelen af Kirkeaaet (»Herrens Halvaar«) i det væsentlige færdig; men Udviklingen af den festløse Halvdel (»Kirkens Halvaar«) tog kun sin Begyndelse i Oldkirken. Den 29de Juni holdt Romerne Fest for Peter og Pavlus; den 29de Septbr. blev fejret som Ærkeenglen Mikæls Dag, og den 2den Febr. som Marias Tempelgang (Kyndelmisse: *candelarum missa*) til Minde om Simeons og Annas Møde med Jesusbarnet.

Gudstjenesten faldt i Oldkirken i to Dele. Den første bestod af Skriftlæsning, Prædiken, Bøn og Sang; den sidste af Nadverens Uddeling. De, der endnu ikke havde modtaget Daaben, og de, der af en eller anden Grund vare udelukkede af Menigheden (»de bodfærdige«), maatte kun overvære den første Del. Af Skriften blev der hver Søndag regelmæssig forelæst to eller flere Afsnit, som oftest et Evangelium og en Epistel. I Østen plejede man, ligesom den græske Kirke gjør det endnu, at læse de enkelte Bøger igennem fra Ende til anden; men i Vesten udvalgte man ét

Læsestykke af Evangelierne og ét af Brevene til hver Søn-dag. Et saadant kirkeligt Læsestykke kaldes en Perikope. Den Samling af Perikoper, som vi nu have, stammer i det væsentlige fra Oldkirken og er rimeligvis oprindelig ordnet af den bibelkyndige Hieronymus.

Højdepunktet i Gudstjenesten var for den gamle Menighed Nydelsen af den hellige Nadver, og Nadveruddelingen blev tidlig omgivet med Salmer og Bønner. Efterhaanden blev endog baade Skriftlæsningen og Prædiken trængt saa meget til Side, at Nadveren blev ét og alt. I denne, som i saa mange andre Henseender, betegner Gregor den stores Tid et Vendepunkt. Han udviklede den gamle Kirkes Opfattelse af Nadveren som et Offer (se S. 49) saa vidt, at han i enhver Nadver saa' en ublodig Gjentagelse af Kristi blodige Offer paa Golgata; og han mente, at dette ublodige Offer ikke blot kunde tilintetgjøre Synder hos de levende, men ogsaa frelse Sjæle ud af Skærsilden og gavne i timelig Nød. Han havde ladet sig fortælle, at »Messeofret« havde bragt afdøde urolige Aander til Hvile, og at det havde friet skibbrudne fra Havsnød og hjulpet Fanger ud af Fængsel. Fra hans Tid begyndte man derfor »at læse Messer« ikke blot til Frelse for de afdøde (»Sjælemesser«), men ogsaa til Hjælp i timelige Anliggender; og ved saadanne »stille Messer« behøvede der ikke at være nogen Menighed til Stede.

Oprindelig fulgte man ved Udførelsen af de forskellige Dele af Gudstjenesten en uskreven, men fast Overlevering, der dog var Gjenstand baade for Tillæg og Forkortelser. Men i Slutningen af Oldkirken fik man alle Vegne skrevne Ordninger for Gudstjenesten, de saakaldte Liturgier.

Menighedslivet.

De Kristnes stille Omgængelse og deres troværdige Vidnesbyrd om Frelsen i Jesus Kristus bragte mange Hedninger til at banke paa Kirkens Dør; og de Kristnes

Martyrfrejdighed gjorde stærkt Indtryk paa mange tvivlende og fortvivlede Hedninger. Naar en Hedning eller Jøde havde faaet Lyst til at indtræde i den kristne Menighed, gik han i Reglen til Menighedens Forstander (Biskop), og af denne bleve Mændene som oftest henviste til de kristne Lærere (Kateketer), og Kvinderne til »Enkerne«. Naar det da viste sig, at det var Alvor med vedkommendes Længsel efter Optagelse i Menigheden, begyndte der en omhyggelig Forberedelse til Daaben, som ikke sjældent strakte sig over flere Aar. Denne Forberedelse gik ud paa at meddele de vordende Kristne (Katekumenerne) baade sædelige Leve-regler og religiøs Oplysning. Man skildrede for disse Katekumener Livets og Dødens Vej, lagde dem paa Sinde at elske Gud og Næsten og forklarede Betydningen af Leddene i den kristne Tro for dem. Naar denne Forberedelse var til Ende, blev Katekumenerne, i Reglen paa en af de store Daabsdage (Paaskelørdag, Pinse eller Epifanidagen), efter at have be- kjendt Forsagelsen og Troen, ved Daaben indlemmet i den kristne Menighed. Den nydøbte blev iført hvide Klæder og salvet med hellig Olie og derpaa ført ind i Kirken, hvor han for første Gang overværede hele Gudstjenesten og selv nød den hellige Nadver med den øvrige Menighed.

Det var ikke blot den kristne Tro og det kristne Haab, men ogsaa den indbyrdes Kjærlighed, som drog mange til de kristne Menigheder. »Hvor disse Kristne dog elske hverandre!« udraabte Hedningerne ofte med Studsen; thi den kristne Tro var virksom i Kjærlighed. I Frimenighedstiden viste de Kristne hverandre et udstrakt Gjæstevenskab, og Godgjørheden var stor iblandt dem. I Statskirketiden blev den fri Menighedshjælp afløst af en ordnet Fattigpleje, og store Stiftelser søgte da at raade Bod paa Manglerne ved de enkeltes Gjæstfrihed, som ikke længer kunde strække til. De Kristnes Fattighuse, Sygehuse, Enkeboliger, Opfostringshuse, og deres Stiftelser for Gamle og for forældreløse Børn vakte Hedningernes Opmærksomhed og bragte Kejser Julian til at forsøge paa at gjøre noget lignende paa hedensk

Grund. Ved Siden af den offentlige Fattigpleje vedblev de Kristne ogsaa i Stilhed at øve en udstrakt Gavnildhed. Avgustin siger: »alt, hvad Gud har givet os ud over vore Fornødenheder, har han egentlig ikke givet os; han har kun betroet os det, for at det gennem os skal komme de trængende til gode«. Desværre blev imidlertid den kristelige Gavnildhed snart skæmmet ved en ukristelig Overvurdering af Almissernes Betydning; man betragtede dem nemlig som gode Gjerninger, der havde Betydning for Giveren baade i dette og i det andet Liv.

Det kristne Ægteskab blev allerede tidlig indgaaet under Kirkens Medvirkning, og Ægtefællerne levede i en indbyrdes Kjærlighed, som vakte Hedningernes Beundring. »Gjør dit Hus til en Kirke«, siger Krysostomos i en Prædiken; »thi du skal aflægge Regnskab for dine Børns og dine Slavers Frelse«; og han skildrer, hvorledes Manden skal gaa hjemme fra til sit Arbejde, »renset fra det slette, som han har bragt med fra Torvet, rig paa det gode, som han har lært i sit Hjem.« Saavel Salmesangen som Bønnen og Læsningen i den hellige Skrift havde fast Plads ved de fælles Andagtsøvelser, som i de kristne Huse hver Morgen og Aften samlede gamle og unge, fri og Trælle. De kristne Kvinder vare en Velsignelse baade for deres Mænd og deres Børn. Som Monnica ved sin Fromhed til sidst vandt sin Mand for Kristendommen, gjorde mange andre kristne Hustruer det; og Mænd som Basilios, Gregor fra Nazianz, Krysostomos og Avgustin bleve ikke trætte af at tale om, hvad de skyldte deres fromme Mødre.

Kristendommen begyndte ikke med at kræve en brat Sønderbrydelse af alle Trælles Lænker, men den plantede i Herrernes Sjæle den indbyrdes Kjærlighed, som straks skaffede Trællene i de kristne Huse blidere Kaar, og som til sidst sikkert maatte føre til Trældommens Afskaffelse. Til lige gjorde Evangeliet de kristne Trælle dygtige til uden Sjæleskade at vinde Frimandskaar. En Træl, der under Dioletian blev Martyr, sagde, da han stod for sine Bøddler:

»Kristi Bud lærer Herrerne at styre deres Trælle mere ved Fromhed end ved Vrede, i Ihukommelse af, at de ere under samme Vilkaar; og Trællene at gjøre deres Pligt mere af Kjærlighed end af Frygt.« De kristne Herrer bleve formanede til at elske deres Trælle »som Sønner eller Brødre paa Grund af Fællesskabet i Troen.« De Kristne satte ogsaa langt større Pris paa det flittige Arbejde end Hedningerne. I et gammelt kristeligt Skrift siges der til de unge: »arbejder ufortrødent, thi den dovne faar ubodelig Skam. Herren, vor Gud, hader de lade; derfor maa ingen af dem, der følge Gud, give sig hen til Lediggang.«

Naar Døden kom, sørgede de Kristne, men som de, der havde Haab. Tertullian kalder dem »et rejsefærdigt Folk«, og Kirkens Lærere indskærpede de troende at være beredte paa Dødens Komme. Medlemmerne af de kristne Menigheder afskyede den hedenske Ligbrænding som Vold mod Legemet, og de begravede deres døde, ligesom deres Herre og Mester var bleven begravet. Ved Rom og flere andre Byer findes der saakaldte Katakomber eller underjordiske Gange og Kamre, i hvilke de Kristne i den første Tid have jordet deres døde. Ved Rom ligge Katakombernes Gange ofte i fire eller fem Stokværk, og i disse Gange ere Ligene henlagte i køjelignende Fordybninger, tre, fire eller fem over hinanden. Hver Grav er lukket til med en Plade af Marmor eller Sten, paa hvilken der er ristet en Indskrift eller et Symbol, som en Due, en Fisk, et Anker eller Fønix-Fuglen.

I den ældste Tid blev der rundt i Menighederne holdt en stræng Kirketugt. De, der havde givet almindelig Forargelse, bleve udelukkede af Menigheden og først igjen optagne, naar de havde vist sikre Tegn paa en alvorlig Omvendelse. Saadanne »bodefærdige«, der ventede paa Gjenoptagelse i Menigheden, havde deres særegne Plads langt tilbage i Kirken; og de maatte, saa længe Bodstiden varede, ligesom Katekumenerne, gaa bort, før Nadveren blev uddelt. Naar Bodstiden var omme, aflagde de for Menigheden en Bekjendelse af deres Synder, og derpaa bleve de

ved Haandspaalæggelse og Broderkys gjenoptagne og stededes til Nadver.

Eneboere og Munke.

Da Verdenslivet begyndte at sætte sine Mærker paa Menighedslivet, var der mange, som ikke følte sig tilfredse med Forholdene i den store Kirke. Nogle brød da med denne og sluttede sig til Montanisterne, Novatianerne og Donatisterne; andre trak sig tilbage til Ensomheden for at føre Livet i den største Afholdenhed. I Begyndelsen levede disse afholdende Kristne i Ensomhed midt i Menigheden, kun lidt borte fra deres Slægtninge og Venner; senere drog de ud til øde Steder og Ørkener, fordi de dér fandt »Himlen mere aaben og Gud nærmere.«

Den mærkeligste af Oldkirkens Eneboere var Ægypteren Antonios, der levede i Begyndelsen af det 4de Hundrekaar. Saa længe hans Forældre vare i Live, boede han som en stille Mand i sit Hjem; men i Kirken var han en flittig Gæst. Et halvt Aar efter sine Forældres Død gik han en Dag til Kirke i dybe Tanker; han tænkte paa Apostlene, der havde forladt alt for at følge Frelseren, og paa den første Menighed, som havde delt alt sit Gods ud til de trængende. Da han kom ind i Kirken, blev Herrens Ord til den rige Yngling (Matth. 19, 21) læst op, og det greb ham dybt. Han skjænkede sin Fædrenearv bort og gik rundt til de ensomme i Menigheden for hos dem at lære kristelige Dyder; men samtidig arbejdede han flittig med sine Hænder for at være værdig til at faa Føden og for at tjene noget, som han kunde skjænke til andre. For at ligne Elias og for at undgaa Fristelser, forlod han imidlertid senere Menneskenes Boliger og gik ud i den store Ørken, hvor han færdedes i mange Aar mellem de vilde Dyr. Da den sidste Forfølgelse rasede i Alexandria, kom han til Byen for at søge Martyrkronen; men han blev ikke Martyr. Senere viste han sig atter i Alexandria for at tale

mod Arianernes Lærdomme, og hans Ord vandt mange for den nikænske Opfattelse.

Omkring Antonios samlede der sig snart en Skare af Asketer eller afholdende, som hver boede i sin Hytte, men som lod sig lede af ham. Saadanne fri Samfund af Eneboere fandtes der ogsaa andre Steder, men flere af disse dannede i Tidens Løb fastere Foreninger. Omtrent i Aaret 340 gav en af Antonios' Landsmænd ved Navn Pakum et Samfund af Eneboere paa en Ø i Nilen en bestemt Regel for deres Fællesliv, og derved fremkom det første Samlag eller Kloster (af claustrum = Indelukke). Beboerne af et saadant Samlag kaldtes Munke (*μοναχοι*), deres Forstander fik Navnet Abbed (Fader) eller Arkimandrit;¹⁾ og ogsaa kvindelige Asketer, Nonner, samlede sig i Fællesboliger under en Abbedisses Ledelse. Pakums Munke levede af Brød med Salt til, af Kaal og Frugter, og Vand var deres eneste Drik. Deres Dragt var en Lærreds-Underklædning uden Ærmer, som holdtes sammen med et Bælte og over denne bar de ofte en Overklædning; paa Hovedet havde de en Hætte, paa Fødderne Sandaler. Dagen begyndte og endte med Andagtsøvelser, men mellem disse arbejdede Munken i Marken, eller ogsaa sad han i sin Celle og flettede Maatter eller afskrev Bøger.

Fra Ægypten bredte Munkelivet sig baade til Øst og Vest. I Palæstina og Syrien var der »Bjærgbrødre«, som tog Bolig paa højt liggende Steder for at være Himlen nærmere; og Basilios fra Kæsarea gav en Regel for Munkelivet, som endnu er i Brug i mange af Østens Klostre. Han var en stor Ven af Munkenes Fællesliv, som han søgte at løfte og forædle; men han saa' klart alle Farerne ved Eneboerlivet. Han siger et Sted: »den, der lever alene, har maaske en Naadegave, som han gjør unyttig ved at nedgrave den hos sig selv; og den, der kjender Lignelsen om de betroede Pund, véd, hvor stor en Brøde dette er.« I Vesten

¹⁾ Af *μάρτυρα*, en Faarefold.

banede Athanasios Vej for Munkelivet, da han som forvist opholdt sig dér; og Ambrosius, Avgustin og Hieronymus satte Munkelivet overordentlig højt. I Gallien levede Munkefaderen Martin fra Tours († 400), der blev fulgt til Graven af 2000 Munke. Hans Jordefærdsdag (11te Novbr.) blev i Tidens Løb til en folkelig Fest, ved hvilken mange af de hedenske Folkeskikke kom frem igjen. Offergilderne bleve saaledes til festlige Lag med Mortenskringler og Mortensgæs. Da Galliens Eneboere ikke havde nogen Ørken, i hvilken de kunde ty ud, søgte de Ensomheden ved at tage Bolig paa de smaa Øer, som ligge langs Frankrigs sydlige Kyst. Den mærkeligste af disse Øer, Lerina (nu St. Honore), blev, ligesom Klostrene ved Massilia (Marseille), Arnesteder for den semipelagianske Retning, som i det hele taget fandt stor Udbredelse blandt Klosterfolk.

Ogsaa paa de britiske Øer fandtes der tidlig Munke. Kristenommen, som var kommen til Britannien, endnu før denne Provins ved Folkevandringen blev adskilt fra Romerriget, havde dér fundet en stor Udbredelse; men da de britiske Kristne senere kom til at leve deres eget Liv, afskaarne fra Forbindelse med den øvrige Kristenhed, bleve de udelukkede fra den Udvikling, der andensteds gik for sig. Derved slap de imidlertid ogsaa fri for mange Forvanskninger af det kristelige. Blandt dem, der bragte Evangeliet til Irland, maa man især nævne Patrik, en britisk Præstesøn, som under utallige Farer i det 5te Hundredaar prædikede for Ierne. Hans Ord faldt i en saa god Jordbund, at man snart kunde kalde Irland »de helliges Ø«. Paa Irland grundedes der hele Landsbyer af smaa Munkehytter, som laa rundt om en Kirke; af og til kunde en saadan Munkeby endog tælle 3000 Indbyggere. Fra Irland udgik i Aaret 563 Kolum, »Skotlands Apostel«, som paa Øen Hy (nu Jona) ved den skotske Kyst, grundede en stor Munkeby, fra hvilken der blev drevet en betydelig Mission i Skotland og Nord-England. Baade i de irske og skotske Klostre blev der lagt Vind paa Afskrivning af

Bøger, og mange prægtige Haandskrifter med kunstfærdige Begyndelsesbogstaver (Initialer) vidne endnu om disse nordlige Munkes Lærddom og Kunstflid.

Baade i Øst og Vest klagedes der imidlertid ogsaa over Udskejelser i Munkenes Liv. I Østen var der Munke, der strejfede ørkesløse om, mere som Dyr end som Menneker; og Eneboernes Opfindsomhed i Retning af Selvpinser skabte de sælsomste Former for Afholdenheden. Der var Munke, som vilde vise deres Haardførhed ved nøgne at udsætte sig for Solens brændende Straaler og Insekternes giftige Stik; og andre efterlignede Simeon Stylit, der i mange Aar levede paa en Søjle paa 30 Alen, fra hvilken han prædikede for Egnens Folk, æret som en Helgen. I Vesten var der Munke, der brugte deres ofte hyklede Hellighed som et Middel til at afpresse fromme Folk Penge; og andre, der anførte Kristi Ord om Himlens Fugle og Markens Lilier som Paaskud til at føre et uvirkeligt Liv.

I de vestlige Klostre havde man forskellige Ordninger af Munkenes Liv, indtil Benedikt fra Nursia († 543) gav sin Regel, som, ved at gjøre Arbejde og Lydighed til Klostrenes Grundpiller, aabnede Vestens Munke en betydelig Virksomhed i Kirkens og Kulturens Tjeneste. Benedikt blev født i den umbriske By Nursia, og han hørte til den samme Adelsslægt som Pave Gregor den store. Fra sin tidlige Barndom foragtede han Verden som »et vissent Blomster«, og da han saa, hvorledes mange ved Videnskaberne lededes paa Afveje, kom han ogsaa til at foragte dem. Med sin trofaste Amme drog han ud i Abruzzerne for at leve fjærnt fra Menneskelarmen, og senere boede han i 3 Aar i en Hule i Subiako. Dér flokkedes dog Disciple om ham, og til sidst dannedes der i Subiako ikke mindre end 12 Klostre.

I Aaret 529 forlod Benedikt imidlertid disse, men paa Monte Cassino i Kampanien, paa Vejen fra Rom til Neapel, anlagde han et Kloster, som siden blev Moderkloster

for en stor Mængde Munkeboliger i forskellige Lande. Foruden Bedehuse og Munkeceller indeholdt dette Kloster et Spisehus, et Hus for Novitserne (d: de vordende Munke), et Herberg for fremmede og forskellige andre til Klostrets Drift nødvendige Bygninger. Benedikts Søster Skolastika opslog sin Bolig i Nærheden, men kun én Gang aarlig mødtes de to fromme Søsken. Mødet skete da altid uden for Klostret; thi dette maatte ikke betrædes af Kvinder.

Til Brug for sine Munke paa Monte Cassino gav Benedikt den berømte Regel, der til sidst fortrængte alle Vesterledens andre Munkeregler. Benediktiner-Munken maa love at blive i sit Kloster, at leve i Fattigdom og ugift Stand og at lyde Abbeden og Klostrets Love. Den, der ønskede at blive Benediktiner, skulde først i 4 eller 5 Dage forgjæves banke paa Klostrets Port, før han indlodes. Efter at der endelig var lukket op for ham, blev han ført over i Novitshuset, hvor man iagttog hans Færd nøje for at se, om han var en alvorlig Kristen, der kunde lyde og døje alskens ondt. Naar Prøvetiden (Novitsiatet) var til Ende, aflagde han for Altret Munkeløfterne, og derpaa blev han iført Munkekutten.

Hele Døgnet var nøje inddelt mellem Arbejde, Andagt og Hvile »Lediggang er Sjælens Fjende«, hedder det i Regelen. En bestemt Del af Dagen skulde tilbringes med Arbejde i Huset, i Haven og paa Marken; en anden Del maatte Munken bruge til Hvile. Men baade Virksomheden og Hvilen blev afbrudt ved Gudstjenester. Til visse Tider, navnlig i de lange Vinteraftener, kunde Munkene faa Bøger fra Klostrets Bogsamling, og Læsning blev tidlig betragtet som en gavnlige Virksomhed, der ligesom det legemlige Arbejde kunde hindre den fordærlige Lediggang.

Benedikts Munke have gjort en stor Gjerning som Missionærer og Lærere; og hvor de kom frem »med Korset og Ploven« blev de lysende Forbilleder og Velgjørere for alle i deres Nærhed. Ingen vejfarende bankede forgjæves paa Klostrets Port; thi Benedikt havde lært sine

Munke at tage mod fremmede som mod Kristus Benedikterne fældede Skove og udtørrede Moser; de forvandlede Heder til frugtbart Agerland og anlagde Haver. Da de for største Delen levede af Fisk og Planteføde, lagde de sig især efter Fiskeavl og Havedyrkning; men ogsaa Biavl trivedes i Klostrene. I Nord-Europa var det saaledes almindeligt, at Munkene tilbyttede sig Sydens Vin for Vokskjærter.

I Tidens Løb samlede Monte Cassino og andre Klostre, der vare Aflæggere af dette, store Rigdomme; men med Rigdommen holdt ogsaa Blødagtighed og Velleved sit Indtog i Klostrene. Mange Fyrster og højbyrdige Folk søgte Fred i Klostercellen, og derved fik Livet i Klostrene ofte et aristokratisk Præg. Og naar én Slægt ved energisk Arbejde havde tilvejebragt gode Kaar for Munkene i et Kloster, blev denne ikke sjælden efterfulgt af en anden, der kun tænkte paa at leve højt ved Hjælp af Klostrets Herligheder.

Middelalderen.

Missionen.

Endnu inden den store Folkevandring førte det ene barbariske Folk efter det andet ind over Romerrigets Grænser, havde Kristendommen naaet Rigets yderste Egne, og flere Steder var Evangeliet gaaet videre end Roms Magt. Det var saaledes Tilfældet i Britannien, paa Irland (se S. 63) og blandt de germanske Folk. Blandt Germanerne var der grundlagt baade Lejrpladser og Nybygder, og fra disse havde kristne Soldater ofte i al Stilhed søgt at vinde Tilhængere for deres Tro. Der var ogsaa aabnet Handelsforbindelser mellem Romerne og de germanske Folk, og her, som andensteds, var Evangeliet gaaet i Kjøbmændenes og Haandværkernes Spor.

Allerede før Folkevandringen vare en Del af Vestgotherne komne under kristelig Paavirkning. Blandt Vestgothernes Krigsfanger havde der af og til været Kristne, som ved et helligt Levned vandt deres Herrer for Kristendommen; og ved Midten af det 4de Hundrebaar begyndte Gothen Vulfila at drive Mission blandt sine Landsmænd. Han var bleven bispeviet af græske Biskopper paa en Tid, da Semiarismen havde Magten i Romerriget, og til sin Død vedblev han at være en Ven af denne Kristendomsopfattelse. Ved ham blev Arianismen, men i en mild Form, udbredt blandt Vestgotherne, og disse Barbarer holdt fast ved den, dels af Had til Romerne, som jo vare Nikænere, dels af Uvilje mod de

theologiske Formler om Forholdet mellem Faderen og Sønnen, som ikke fandtes i det ny Testament. Biblen var ét og alt for Vulfila, og for at skaffe den Udbredelse blandt sit Folk oversatte han den paa Gothisk. Før hans Tid havde Gotheerne intet andet Alfabet end de stive Runer, der egnede sig bedre til at ristes i Sten end til at skrives paa Pergament. Derfor dannede han først et Alfabet, hvis enkelte Skrifttegn vare Runer, græske eller romerske Bogstaver. Hans Bibeloversættelse blev saaledes ikke blot den første Gjengivelse af de hellige Skrifter paa et germansk Tungemaal, men med den begynder den germanske Literatur.

Fra Vestgotheerne gik den arianske Kristendom til Østgotheerne, Vandalerne og flere andre germanske Folkeslag, og med disse Barbarer kom Arianismen og Vulfilas Bibel til Italien, Spanien og Afrika. Det eneste af de barbariske Folk, der straks modtog den nikænske eller katholske Kristendom, var Frankerne, som paa Klodvigs Tid bleve vundne for Evangeliet. Den Omstændighed, at Frankerne bleve Katholiker, medens deres barbariske Naboer vare Arianere, skaffede dem store politiske Fordele. Som Tilhænger af den katholske Kristendom kunde Klodvig nemlig baade gjøre Regning paa Tilslutning hos de katholske Indbyggere blandt Nabofolkene og paa Pavens mægtige Understøttelse.

Paverne førte i Middelalderens Begyndelse en ihærdig Kamp mod Arianismen hos de barbariske Folk, og til sidst lykkedes det dem alle Vegne at udrydde denne Vranglære. Samtidig fortsatte de ogsaa Bestræbelserne for at udbrede Evangeliet blandt de hedenske Folk paa Grænserne, og hvert Hundredeaar har sine store Missioner.

Da Angelsaxerne fik fast Fod i Britannien, maatte Britterne flygte til Wales og Bretagne, og Hedenskabet fik atter Magten paa den største Del af Øen. Men Benediktinermunken Avgustinus (se S. 48), som Gregor den store i Aaret 596 sendte til Kong Ethelbert i Kent, bevægede denne angelsaxiske Konge og hans Undersaatter til at modtage Daaben;

og fra Kent bredte Kristendommen sig til de andre angelsaxiske Riger. Avgustinus blev Kanterburys første Ærkebiskop, og der blev nu ogsaa blandt Angelsaxerne bygget flere Benediktiner-Klostre. De mærkeligste af disse vare Malmesbury og Jarrow, i hvilket Beda den ærværdige († 735), en af Middelalderens navnkundigste Lærere, i over et halvt Hundredeaar havde sin Bolig. Det kom ikke sjælden til alvorlige Sammenstød imellem de angelsaxiske Kristne, der i alt fulgte Rom, og de britiske Kristne, der vilde holde fast paa deres gamle Skikke; men til sidst sejrede den romerske Kristendom ogsaa over den britiske.

Men samtidig med at romerske Missionærer saaledes vandt Angelsaxerne for Kristendommen, arbejdede Kristne fra Irland og Skotland paa at udbrede Evangeliet paa Fastlandet. Der var mange i de irske og skotske Munkebyer, der vilde vise Styrken af deres Tro ved, som Abraham, at forlade deres Fædreland, og de keltiske Folkefærd havde fra gammel Tid en mægtig Vandredrift, der drev dem bort fra Hjemmet. Derfor færdedes irske og skotske Kristne meget i Gallien, hvor de søgte at vække de indfødte Kristne til en alvorligere Tilegnelse af den kristne Tro; og mange af dem drog paa Pilgrimsfærd til Rom og Jerusalem.

Blandt de Irer, der kom til Fastlandet, maa især nævnes Kolumba († 615). Han forlod sit Kloster for i Gallien selv at leve for »den salige Døddelse, der gjør Mennesker til Guds Børn«, og for at formane de ugudelige Gallere til at være fattige og ydmyge som Herren selv. Siden kom han ogsaa til Schweiz og Nord-Italien. I Gallien anlagde han Klostret Luxeuil; i Schweiz byggede hans Ledsager Gallus det berømte Kloster St. Gallen, i hvilket baade Modersmaalet og Krønikeskrivningen siden fandt flittige Dyrkere.

I det 7de Hundredeaar begyndte ogsaa Angelsaxere at missionere paa Fastlandet, blandt andre Willibrord, Frisernes Apostel. Han blev Ærkebiskop i Utrecht, og derfra gjorde han en Rejse til Danmark for at udbrede Kristen-

dommen blandt vore Forfædre, men hans Forsøg paa at vinde den danske Kong Yngvin mislykkedes.

Den betydeligste af den Tids angelsaxiske Missionærer var Wynfrith eller Bonifatius, som i mange Aar prædikede for Hedningerne i Hessen, Thüringen og Baiern. I Modsætning til de irske og skotske Missionærer, der arbejdede paa egen Haand, traadte de angelsaxiske i nøje Forbindelse med Rom. Bonifatius blev af Paven udnævnt til Biskop i Mainz og pavelig Legat, og som saadan ordnede han Kirkeforholdene paa begge Sider af Rhinen. Han havde begyndt sin Virksomhed paa Fastlandet som Missionær i Frisland, og i denne Gjerning ønskede han ogsaa at ende sine Dage. Derfor gjorde han i en høj Alder to Aar i Træk Missionsrejser til Friserne, og paa den sidste af disse blev han overfaldet af Hedningerne. Han bød sine Venner at opgive ethvert Forsvar, og selv holdt han Evangeliebogen over sit Hoved for at modtage Dødsstødet under den (754). Hans Lig blev ført til Klostret i Fulda, som var anlagt af en af hans Disciple, og snart spredtes der Rygter om Underværker ved hans Grav.

Under Karl den store bleve Saxerne efter en 30aarig Krig tvungne til at modtage Daaben; og under Ludvig den fromme drog først Ærkebiskop Ebbo af Reims, siden Munken Ansgar, til Danmark for at prædike Kristendommen dér. Ansgar kom ogsaa til Sverige, og Paven overdrog ham højtidelig Evangeliets Forkyndelse »blandt Svearnes og Danernes Folk«. Han døde den 3dje Febr. 865 som Ærkebiskop i Hamborg-Bremen. Under hans Styrelse blev der bygget Kirker i Hedeby og Ribe og paa Björkö i Mælaren. Under hans Efterfølger Rimbart opførtes den tredje danske Hovedkirke, i Aarhus, og efter at Kong Harald Blaatand havde ladet sig døbe, sejrede Kristendommen i Danmark. Foruden de tre Bispedømmer i Hedeby, Ribe og Aarhus, grundlagdes i Sven Tveskjægs Dage et fjerde i Odense, og baade paa Øerne og i Skaane byggedes der mange Kirker. Under Kong Sven blev den tyske Indflydelse fra Bremen

afløst af en angelsaxisk Paavirkning fra England, og denne blev endnu stærkere under Knud den store, som indsatte Bisper baade i Roskilde og Lund. Kong Sven Estridsøn fuldførte endelig Rigets kirkelige Inddeling ved at grunde to ny Bispedømmer, i Viborg og Børglum¹⁾; og hans Søn, Erik Ejegod, fik af Paven Tilladelse til i Lund at oprette et fælles Ærkesæde for Norden. Men først i Aaret efter Erik Ejegods Død blev Biskop Asger i Lund, ved at modtage Palliet²⁾ af den pavelige Legats Haand, Nordens første Ærkebiskop (1104).

Efter Ansgars Død forkyndte forskellige andre, fra Bremen udsendte, Missionærer Evangeliet blandt Svearne, men med lidet Held. Senere blev imidlertid ogsaa i Sverige Bremens Indflydelse afløst af Angelsaxernes, og Kristendommen blev af disse, med større Fremgang, prædikeret blandt Gøterne. Sverigs egentlige Apostel var Englænderen Sigfrid, der (omtr. 1000) døbte Olof Skødkonge i Husaby Kilde og prædikede i Vestergrötland og Smaaland. Men der var endnu længe Strid imellem de hedenske Svear og de kristne Gøter, og først efter et 300aarigt Arbejde fik Evangeliet fast Fod i hele Sverige.

I Norge gik det derimod lettere. De norske Konger Olav Trygvesson og Olav den hellige († 1030) støttede Missionen af al Magt, og Hellig-Olav gav sit Land en Kristeneret, som skulde bringe Norges gamle Love i Overensstemmelse med Kristendommen. Under Olav Kyrre († 1093) blev Norge inddelt i fast afgrænsede Bispedømmer: Nidaros, Oslo og Selja, der snart blev flyttet til Bergen.

Fra Norge kom Kristendommen til Island, og i Aaret 1000 vedtog Althinget, at alle Gudehove skulde nedbrydes, og enhver offentlig Blot forbydes. Ogsaa til Ørkenøerne,

¹⁾ Dette blev kort efter Reformationen flyttet til Aalborg.

²⁾ Palliet bestaar af et bredt, hvidt Uldbaand, i hvilket der er indvævet røde og sorte Kors. Det bæres paa Brystet og Ryggen, men kun ved særlig højtidelige Lejligheder.

Shetlandsøerne, Færøerne, Grønland og til den nordiske Nybygd (Vinland) i Amerika naaede Evangeliet allerede i Olav Trygvessøns Dage.

Omtrent paa samme Tid, som Ansgar missionerede i Norden, virkede to græske Kristne, Brødrene Kyril og Methodios, som Slavernes Apostle iblandt Bulgarene og Mähreerne. Fra Mähren kom Kristendommen til Bøhmen, og derfra til Polen og Schlesien. Senere bleve ogsaa Madjarerne i Ungarn kristnede; og da Storfyrst Vladimir af Kijef omtr. 990 havde modtaget Daaben fra Konstantinopel, bleve ogsaa Russerne tvungne til at lade sig døbe. I alle disse nys kristnede Lande blev der oprettet Bispedømmer, og der blev bygget talrige Kirker og Klostre. Men flere af de slaviske Folkekirker sluttede sig senere til Rom, skjønt de oprindelig havde modtaget Evangeliet fra Konstantinopel; andre vaklede frem og tilbage mellem Rom og Konstantinopel.

Endnu længe efter at Slaverne i Øst-Europa havde bøjet sig for Korset, herskede Hedenskabet i Landene ved Østersøen. I det 12te og i Begyndelsen af det 13de Hundredaar gjorde imidlertid nogle af de danske Konger¹⁾ og flere nordtyske Fyrster Tog mod Venderne, og ved disse blev Evangeliet ogsaa udbredt i Vendland. I det 12te Hundredaar gjorde endvidere Kong Erik den hellige af Sverig et Tog til Finland, ledsaget af Biskop Henrik. Den fromme svenske Konge blev siden sit Lands Skytshelgen²⁾, og Biskop Henrik, der led Martyrdøden blandt Finnerne, blev Finlands Helgen.

I det 13de Hundredaar arbejdede de tyske Riddere og Sværdbrødrene paa at omvende de hedenske Preussere. Ved Midten af Hundredaaret foretog Birger Jarl et Tog til Finland, og paa dette blev Tavasternes Lånd erobret af Svenskerne og kristnet; i Slutningen af Hundredaaret

¹⁾ Toget til Rügen 1169. Slaget ved Reval 1219.

²⁾ Som Knud den hellige Danmarks, og Hellig-Olav Norges.

erobrede endelig Thorkild Knutsson Karelernes Land, og dermed var hele Finland kommet under kristelig Paa-virkning.

Da Littaverne i det 14de Hundredaar lod sig døbe, var Middelalderens Missionsvirksomhed i Evropa til Ende; men i mange af de kristnede Lande stod det kun daarligt til. Det gamle Hedenskab blev blandet sammen med den ny Tro, og Kristendommen havde ondt ved at vinde Herredømme over Livet. Det var lige saa meget Erobringslyst som Nidkjærhed for Guds Rige, der havde bragt Fyrsterne til at foretage de nævnte Omvendelsestog, og i Steden for at lade Evangeliet vende sig til hver enkelt Samvittighed, havde Fyrsterne ofte tvunget de overvundne Folk til i Hast at lade sig døbe i store Masser. Hvor Sværdet var Missionær, var der ikke Brug for det levende Vidnesbyrd; derfor kom mange af disse Folk til at savne Evangelister, der, som Bonifatius og Ansgar, ved Ordets Forkyndelse og et helligt Levned forstod at vinde Sjæle for Guds Rige. Og omend »Sværdmissionen« tilsyneladende virkede meget, gik dens Virkninger ingenlunde dybt.

Pavevældens Opgang.

I Begyndelsen havde Paverne ingen verdslig Magt, men under Kæmpene mellem de østromerske Kejsere og de barbariske Folk var det lidt efter lidt lykkets St. Peters Efterfølgere at gjøre sig til Herrer over Byen Rom og dens nærmeste Omegn. Oprindelig var den »Kirkestat«, som saaledes blev dannet, kun en Provins af det østromerske Rige; men i Tidens Løb gjorde Paverne sig uafhængige baade af Grækerne og af Langobarderne, som søgte at udvide deres Rige til Mellem-Italien. Da Paven (752) havde erkjendt Pipin den lille som Frankernes Konge, sendte Pipin ham til Tak Hjælp mod Langobarderne; og efter at disse vare slagne, nedlagde en frankisk Abbed paa Frankkongens Vegne et Gavebrev paa St. Peters Grav i Rom. Ved dette Gavebrev skjænkede

Pipin St. Peter de Landstrækninger, som Langobarderkongen havde maattet afstaa; men de frankiske Konger skulde, som »Romernes Patriciere«, i alle ydre Forhold være Kirkestatens Skytsherrer.

Da Karl den store gjorde det sidste Erobringstog mod det langobardiske Rige (774), aflagde han ogsaa et Besøg i Rom, og paa dette lovede han ved St. Peters Grav at værgе Kirken ligesom sin Fader og at sørge for, »at Apostelfyrsten fik, hvad der tilkom ham«. I Aaret 800 var Karl atter i Rom, og da han Juledag i Peterskirken holdt sin Andagt ved Apostelgraven, satte Pave Leo III en Guldkrone paa hans Hoved, medens Romerne raabte: »Liv og Sejr for Karl, den frommeste Avgustus, den af Gud kronede store og fredsæle Imperator!« Ved Karls Kejserkroning gik Kejserdømmet fra Grækerne over til Frankerne, og Kejserværdigheden gjorde Frankerkongen til Kirkens fødte Værgе mod Muhammedanerne, der fra alle Sider truede Kristenheden. Den ny Kejserstat skulde være en Fortsættelse af det gamle Romerrige, og Karl betragtede sig som en anden Konstantin eller Theodosius. Han samlede og sigtede de gejstlige og verdslige Love. Alt, hvad der stred mod Guds Bud, blev udskilt, og den ny Kejser vilde ikke blot værne Kirken, men ogsaa Enker, forældreløse og fremmede. Rigsdagene bleve Synoder, og Kirken og dens Mænd fik en betydelig Indflydelse paa alle Rigets Anliggender. Karl søgte tillige, understøttet af Angelsaxeren Alkuin, baade at fremme videnskabelige Studier og at skaffe sit Folk kristelig Oplysning. Han udstedte ogsaa Forordninger, som bød Præsterne at prædike for Folket hver Søn- og Helligdag, og Menigheden at gaa flittig i Kirke.

Under Karls svage Efterfølgere vandt Kirken stor Indflydelse i Frankeriget. Da Ludvig den fromme vilde ændre den med Kirkens Billigelse ordnede Tronfølge til Fordel for en Søn af sit andet Ægteskab, rejste Sønnerne af første Ægteskab sig imod ham; og da Kirkens Mænd stillede sig paa dissers Side, trak Ludvig det korteste Straa. Den gamle

Kejser maatte til sidst aflægge sin kejserlige Dragt og, iført en Bodsskjorte, ydmyg bekjende sin Synd i Stormændenes Nærværelse; men senere kom han dog igjen til Magten. Da Tronstridighederne efter hans Død ved Forliget i Verdun vare endte med Rigets Tredeling, fik Kirken, navnlig i Karl den skaldedes Lande, en endnu større Indflydelse, end den havde haft i Ludvig den frommes Dage. Under Karl den skaldede var Hinkmar Ærkebiskop i Reims, og han var en udmærket dygtig Kirkefyrste, der søgte at hævde sin ærkebispelige Stilling baade over for Paven og Karl den skaldede. Paa hans Tid fremkom der en Samling af falske og forfalskede Kirkelove (Dekretaler), der, fordi den med Urette blev tillagt en spansk Biskop Isidor i Sevilla († 636), sædvanlig kaldes den psevdooisidorske Dekretalsamling. Alle Indrømmelser, der tidligere et eller andet Sted midlertidig vare gjorde Kirken, fremstilles i denne Lovsamling som vel hjemlede Rettigheder, der kunne støtte sig til menneskelig Hævd og guddommelig Myndighed. Præsterne kaldes »Guds Øjestene« og »de aandelige«, medens Læfolk kaldes »de kjødelige«. Læge Kristne skulle i Følge disse falske Dekretaler altid kunne stævnes for Kirkens Domstol, men det gjøres overordentlig vanskeligt for Læfolk, selv om disse ere Konger og Fyrster, at faa Ret over for Kirkens Tjenere. Først paa Reformationstiden blev det godtgjort, at disse Kirkelove for en stor Del skyldtes et fromt Bedrageri af en frankisk Klerk. Hele Middelalderen igjennem gik de for at være ægte, og de have mange Gange maattet tjene til Støtte for Roms Krav.

Paa Hinkmars Tid havde Rom i Nikolaj I († 867) en stor Pave, som ikke var bange for at træde djærvt op imod Fyrsterne, naar det gjaldt om at hævde Sædelighedens Krav; men i det iode Hundredaar, det saakaldte »mørke Hundredaar« (*saeculum obscurum*, Jernalderen), sank ogsaa Pavedømmet dybt. Efter at Paverne havde faaet verdslig Magt, søgte nemlig de verdslige Stormænd i Rom og dens Omegn at besætte Pavestolen med deres Slægt-

ninge og Venner; og der sad i lang Tid en Række uværdige Paver paa St. Peters Stol. Men de dygtige Fyrster af det saxiske Hus hævede atter Pavedømmets sunkne Anseelse. Otto I mødte i Rom 962 og modtog dér af Pavens Haand Kronen som »det hellige romerske Riges« Kejser. Ved denne Kroning gik Kejserdømmet over til det tyske Folk, og Otto I og hans Efterfølgere fik en betydelig Indflydelse paa Pavevalget.

I det 11te Hundredeaar kom der imidlertid atter en Forfaldstid for Pavedømmet, og i Henrik III's Dage var der ikke mindre end tre Paver, som paa én Gang gjorde Fordring paa Magten. For at gjøre en Ende paa denne Forargelse gik Henrik III over Alperne og holdt i Sutri og Rom (1046) to Synoder, paa hvilke alle tre Paver bleve afsatte, og en ny, en Tysker, valgt i deres Sted. Derpaa kronede den ny Pave Henrik III til Kejser, og Romerne lovede, at de aldrig vilde vælge en Pave imod Kejsers Vilje.

Den gamle Skinsyge og Spænding mellem Paven i Rom og Patriarken i Konstantinopel førte i Midten af det 11te Hundredeaar til et aabenlyst Brud. Modsætningen imellem den vestlige og den østlige Del af Kristenheden var i Tidens Løb vokset, da hver af de to Kirkeafdelinger havde gaaet sine egne Veje. Man var i Konstantinopel i høj Grad forarget over, at Romerne havde tilladt sig at gjøre en Tilføjelse til det nikænsk-konstantinopolitanske Symbol (se S. 33). I dette stod der egentlig i den tredje Artikel om Hellig-Aanden: »som udgaar fra Faderen«, men hertil havde Romerne, efter Herrens Ord i Joh. 15, 26 og andensteds, føjet: »og fra Sønnen« (*filiogve*). Foruden denne Ændring af Symbolet bebrejdede Grækerne ogsaa den romerske Kirke, at denne forbød baade Præster og Bisper at gifte sig, og at den kun tillod Bisperne at konfirmere; og der var endnu flere Tvistepunkter. Efter at der en Tidlang havde været skiftet heftige Stridsskrifter mellem de to Kirkeafdelinger, nedlagde pavelige Udsendinge i Aaret 1054 paa den konstantinopolitanske Sofiakirkes Alter en højtidelig Bulle,

der satte Patriarken og hans Venner i Band. Grækerne vilde imidlertid ikke give efter. De betragtede Pavens Udsendinge som »ugudelige Mennesker, der kom fra Vesterledens Mørke til Fromhedens Rige, hvor Rettroenhedens Kilder sprudlede klart«; og de svarede med en lignende Bandlysning af Paven og hele den vestlige Kristenhed. Ved dette »store Skisma« brast Baandet mellem Østens og Vestens Kristne, og endnu den Dag i Dag er der en dyb Spaltning imellem den græsk-katholske (orthodoxe) og den romersk-katholske Kirkeafdeling.

Paa det store Skismas Tid var en Italiener ved Navn Hildebrand det mest indflydelsesrige Medlem af Pavernes Raad; han var Kardinal, det vil sige Medlem af det Kollegium, som dannedes af Bisperne, Præsterne og Diakonerne ved Hovedkirkerne i Rom og dens nærmeste Omegn. Som mange alvorlige Kristne den Gang var Hildebrand dybt bedrøvet over Kirkens Afhængighed af Kejsermagten og over Præsteskabets Fordærvelse, og han besluttede at sætte hele sin Kraft ind paa at skaffe Kirken større Frihed og paa at hæve Sædeligheden indenfor Præsteskabets Rækker. Allerede i Aaret 1059 fik han en romersk Synode til at vedtage, at Paven for Fremtiden skulde vælges af Kardinalkollegiet, saa at Valget blev unddraget baade Kejseren og de romerske Stormænd. Og da samtidig den normanniske Hertug Robert Guiscard tog sit Rige til Len af Paven, fik Rom i denne kjække Kriger en Forbunds-fælle for det Tilfælde, at de romerske Stormænd atter skulde true Pavedømmets Frihed.

Efter at Hildebrand under 5 Paver havde været Sjælen i alle Foretagender, blev han i Aaret 1073 selv valgt til Pave, og under Navnet Gregor VII besteg han St. Peters Stol. For en Sikkerheds Skyld bad han den tyske Kejser Henrik IV »tiltræde« Valget, og Henrik IV øvede for sidste Gang denne gamle kejserlige Rettighed, ikke uden paa Forhaand at have Anelser om den Strid, som forestod. Gregor VII havde høje Tanker om Pavedømmets Herlighed, og

han søgte at virkeliggjøre disse paa en Maade, der har bragt Eftertiden til at kalde ham Middelalderens største Statsmand. Han sammenlignede Pavedømmet med Solen og Kejserdømmet med Maanen, som maa laane sit Lys fra Solen; og efter hans Mening vare alle Jordens Fyrster egentlig Pavens Lensmænd, fordi Kristus havde overgivet St. Peter al gejstlig og verdslig Magt.

For at Kirken kunde blive et frit og selvstændigt Samfund, der dannede en Stat i Staten, maatte der bødes paa to af Kirkens værste Ulykker: Præsternes Konkubinats og Simonien. Allerede i det 4de Hundredeaars Slutning krævede man mange Steder i Kristenheden, at alle Biskopper, Præster og Diakoner skulde leve i ugift Stand (Cølibat) som Tegn paa Præsteskabets større Hellighed; men dette Krav blev ofte omgaaet. Mange af Kirkens Tjenere levede med en Hustru i et hemmeligt, ikke anerkjendt Ægteskab (Konkubinats), og derved vakte der megen Forargelse i Menighederne. I Steden for nu at ophæve det gamle Forbud mod Præsternes Ægteskab, der ikke havde Skriftens Ord for sig, gik Gregor den anden Vej, som kunde vælges, idet han bekæmpede Konkubinats ved at forny den uevangelske Fordring om Præsternes Cølibat. Forsagelse af Ægteskabet var nemlig efter hans Mening nødvendig, for at Præsterne kunde faa den Hellighed, der sømmede sig for Kirkens Tjenere; og han frygtede for, at gifte Præster ofte af Hensyn til Hustru og Børn skulde blive saa stærkt knyttede til Borger-samfundet, at de ikke helt kunde ofre sig for Kirken. En romersk Synode vedtog derfor i Aaret 1074, at alle Præster som levede i Konkubinats, skulde afsættes; og det blev til-lige forbudt Lægfolk at høre Messe hos gifte Præster. Det var imidlertid lettere at udstede et saadant Forbud end at drive det igjennem; og skjønt Gregor havde Munkene, og i Reglen ogsaa Folkestemningen, paa sin Side, lykkedes det dog først sent at gennemføre Cølibatsloven. Og baade paa Reformationstiden og senere har dette uevangelske

Krav til Præsterne givet Anledning til megen Forargelse i katholske Lande.

Næste Aar (1075) blev der i Rom afholdt en ny Synode, som gik løs paa den anden Grundskade, idet den forbød Biskopper og Abbeder at modtage deres Bispedømmer og Abbedier af Lægmand. Oprindeligt havde Præsterne i et Stift valgt deres Biskop, og Munkene i et Kloster deres Abbed; men da der blev knyttet store Jordegodser til de høje kirkelige Embeder, gled Valget af Biskopper og Abbeder mere og mere over i Fyrsternes Hænder. Før Overtagelsen af et Bispedømme eller et Abbedi maatte Kirkens Tjenere underkaste sig Lensindklædningen (Investituren), ved hvilken Lensherren rakte dem Ring og Stav. Ringen var Tegn paa Biskoppernes Ægteskab med Menigheden, Staven paa Hyrdegjerningen i Menigheden; derfor var det egentlig urigtigt, at en verdslig Magt uddelte disse Værdighedstegn. Gregor vilde imidlertid ikke have, at Bisperne skulde give Slip paa de store Jordegodser og Len, der fulgte med Ringen og Staven, fordi disse aabnede Kirken Adgang til større Indflydelse end den apostolske Fattigdom; men han vilde have Investituren ved Lægmands Hænder afskaffet. Til denne knyttede der sig nemlig unægtelig store Misbrug. Mange Steder havde Fyrster i Penge-nød ligefrem solgt Bispedømmer, og Biskopper havde saa igjen ofte solgt de mindre kirkelige Embeder. En saadan Handel med Kirkens Embeder plejede man at kalde Simonien efter Simon Mager, der for Penge vilde afkjøbe Apostlene Magten til at meddele den Hellig-Aand (Ap. Gjern. 8); og man brugte ogsaa dette Ord til Betegnelse af deres Færd, der modtog kirkelige Embeder af Lægmand.

Imod alle Former af Simonien aabnede Gregor nu en heftig Kamp, fordi den bragte Kirken i en trykkende Afhængighed af den verdslige Magt, og fordi Bispestole og Abbedier derved ofte kom i uværdiges Hænder. Men skjønt den trivedes lige saa frodig i England og Frankrig som i Tyskland, rettede Gregor dog navnlig sit Angreb mod Henrik IV af Tyskland. Kampen mellem denne Fyrste og Gregor

førte til Overgreb og Ydmygelser paa begge Sider. Henrik IV begyndte med at lade et tysk Kirkemøde afsætte Paven, men derpaa bandlyste og afsatte Gregor Henrik IV, og tillige løste han hans Undersaatter fra deres Trøskabsed. Folkestemningen var imidlertid paa Gregors Side, og Bandet var den Gang et farligere Vaaben end Sværdet; derfor maatte den tyske Konge ydmyge sig i Kanossa. Siden lykkedes det dog Henrik IV at tvinge Gregor til at flygte til Normannerne i Salerno, og dér døde den store Pave med Udraabet: »jeg har elsket Retfærdighed og hadet Uretfærdighed; derfor dør jeg i Landflygtighed!« (1085).

Gregor VII havde ogsaa Planer om at fri Italien fra Normannerne, Grækerne og Saracenerne, og Jerusalem fra Halvmaanen. Disse Planer fik han dog ikke Lejlighed til at udføre, men hans nærmeste Efterfølgere traadte i hans Fodspor. Under Pave Urban II virkeliggjorde det første Korstog (1095—99) en Del af Gregors Ønsker, og den uhyre Begejstring, som Korstoget vakte overalt, kom Pavedømmets Magt til gode. Kampen mellem Kejserdømmet og Pavedømmet om Investituren blev imidlertid, trods Korstoget, fortsat efter Gregor VII's Død, og først i Aaret 1122 kom det ved Aftalen (Konkordatet) i Worms til en Vaabenhvile imellem de kæmpende Magter. I Følge denne Aftale skulde Bispevalgene foregaa efter Kirkelovene, men i kejserlige Af-sendinges Nærværelse. Kirken skulde overgive den valgte Ringen og Staven som Tegn paa den kirkelige Myndighed, men Kejseren skulde med Sceptret overdrage Biskoppen eller Abbeden Raadigheden over de Len, der vare knyttede til Embederne.

Under Striden mellem Kejser og Pave grundlagdes de norditalienske Stæders Frihed, og i de fri Stæder lød der mange dristige Ord baade mod Kejserdømmet og Pavedømmet. I Brescia fremtraadte saaledes en Præst ved Navn Arnold som en vældig Bodsprædikant, der var lige saa begejstret for borgerlig Frihed som for Kirkens apostolske Fattigdom. Arnold fra Brescia vilde have, at Forholdet mellem

den verdslige Magt og Kirken skulde blive ligesom i gamle Dage, da Bisperne ikke havde Krongodser, Præsterne ikke Formue, og Klostrene ikke Ejendomme; og hans Ord vakte stort Røre flere Steder i Italien, navnlig i Rom. Dér blev Republiken gjenoprettet i den gamle romerske Stil (1144), og et nyt »Senat« forlangte, at Paven skulde overgive den verdslige Magt til en »Patricier«, som Folket havde udvalgt sig, og for Fremtiden selv leve af Tiende og Gaver. Arnold fra Brescia rejste ogsaa til Rom for paa Kapitoliums Ruiner i Folkesproget at prædike apostolsk Fattigdom; men Frederik Barbarossa hjalp Pave Hadrian IV (Nikolaj Breakspeare) til Magten igjen. Arnold fra Brescia blev da greben og brændt, og hans Aske blev kastet i Tiberen, for at ingen skulde føle sig fristet til at vise denne dristige Talsmand for Friheden og Fattigdommen overtroisk Ærefrygt.

Under Frederik I, Barbarossa (1152—90), begyndte den lange Brydning mellem den hohenstaufiske Slægt, som Frederik tilhørte, og Pavedømmet. Den tidligere Strid om Lensindklædningen blev nu til en Kamp mellem Ghibelliner og Welfer om Forholdet mellem Kejserdømmet og Pavedømmet; og denne Kamp blev ført med endnu større Hefthighed end Investiturstriden¹⁾. Frederik Barbarossa havde ladet Bolognas retskyndige erklære, at han, som de gamle Kejsers Arving, var i Besiddelse af alle kejserlige Højhedsrettigheder, og han betragtede sig som Kejser af Guds Naade i den Forstand, at han mente at have modtaget sin kejserlige Magt umiddelbart fra Gud. Paverne paastod derimod siden Gregor VII's Dage, at den verdslige Myndighed var afledet af den aandelige, saa at selv Kejserne kun havde deres Magt af Kirkens og

¹⁾ Ogsaa her i Norden førtes der Kirkekampe, der vare Dønninger af den store Brydning mellem Pavedømmet og den verdslige Magt. Norge havde 1152 faaet sin egen Ærkebiskop i Trondhjem, Sverig sin 1164 i Upsala, og mellem de nordiske Ærkebisper og de nordiske Konger kom det jævnlig til Sammenstød. Hovedkampene førtes for Danmarks Vedkommende mellem Kristoffer I og Jakob Erlandsøn og mellem Erik Menved og Jens Grand.

Pavens Naade. Derfor havde Gregor VII i sin Tid tilladt sig at afsætte Henrik IV og at løse hans Undersaatter fra deres Troskabsed; og derfor havde Paverne med stigende Styrke krævet, at Præsteskabet skulde have sine egne Love og Domsret i alle Sager, der vedrørte Kirken eller dens Tjenere.

Disse hierarkiske Tanker bleve med større Klarhed og Fordringsfuldhed end tidligere udtalte af Pave Innocens III (1198—1216). Han nedstammede fra en af Latiums gamle Adelsslægter, og efter at have studeret i Paris og Bologna blev han Kardinal i en Alder af 29, Pave i en Alder af 37 Aar. Han var paa én Gang en dristig Idealist, der vilde sikre St. Peters Efterfølgere Verdensherredømmet, og en skarp-sindig Jurist, der nøje kunde afveje alle Forhold, før han greb ind med kraftig Haand. Selv førte han et tarveligt Liv, og han har skrevet et mærkeligt Skrift »om Foragt for Verden«. Arbejdsom var han ogsaa til det yderste; han tog sig med Iver af Kirkens aandelige Anliggender og prædikede ofte for Folket. Men først og fremmest var han et stort Herskernille, altid opfyldt af den Tanke, at Kristus havde givet ham som St. Peters Efterfølger Herredømmet baade over Kirken og Verden.

Han skrev engang: »ligesom Skaberen har sat to Lys paa Himmelhvelvingen, et større til at herske om Dagen, et mindre til at herske om Natten, saaledes har han ogsaa paa Kirkens Himmel sat to Magter, en større til at herske over Aanderne, en mindre til at herske over Legemerne, Præstevælden og Kongevælden. Men som Maanen faar sit Lys fra Solen, saaledes faar Kongemagten sin Glans fra Præstemagten.« I Overensstemmelse med denne Tankegang greb Innocens alle Vegne ind baade i de politiske og i de religiøse Forhold. I alle Lande havde han som »Guds og Kristi Statholder« sine Afsendinge (Legater), der tog Vare paa Kirkens Tarv og udførte hans Vilje; og overalt bøjede man sig for den mægtige Høvding paa St. Peters Stol. I Tyskland skjænkede Innocens først Otto IV, siden sin Myndling Frede-

rik II Kejserkronen; i England maatte Johan uden Land tage sit Rige til Len af St. Peters Efterfølger, og ogsaa Fyrsterne i Polen, Ungarn og Sicilien erkjendte Innocens som deres Lensherre. Kong Filip Avgust af Frankrig maatte paa hans Bud tage sin forskudte Dronning, den danske Prinsesse Ingeborg, til Naade igjen, og i Konstantinopel oprettedes (1204—61) et latinsk Kejserdømme med en romersk-katholsk Patriark. Kun paa ét Sted fik Innocens ikke sin Vilje dreven igjennem. I Norge, hvor Magnus Erlingsøn tidligere (1164) havde ydmyget sig saa dybt for at vinde Kronen, trodsede Kong Sverre nu til sin Død (1202) Interdikt og Band, og i sit Stridsskrift mod Gejstligheden hævdede han, at Kongedømmet af Gud ikke alene har faaet Myndighed i alle verdslige Ting, men ogsaa et Overtilsyn med Kirken.

I Slutningen af sin Regeringstid (1215) sammenkaldte Innocens i Laterankirken et stort Kirkemøde, paa hvilket der mødte 71 Ærkebiskopper og Patriarker¹⁾, 412 Biskopper og 800 Abbeder foruden Udsendinge fra Fyrster og Stæder. Det saa' ud, som om hele Verden var i Rom, siger en af de samtidige; og Trængslen var saa stor i de Dage, at en Ærkebiskop ved Aabningsfesten blev trykket ihjel i Folkevrirmlen. Innocens indledede selv Mødet med en Prædiken over Herrens Ord: »jeg har hjærtelig længtes efter at æde dette Paaskelam med eder, førend jeg lider,« og han lagde i sin Tale Forsamlingen tre Ting paa Sinde: at arbejde paa Jerusalems Befrielse, at virke for Kirkens Lutrelse og at stræbe efter den evige Herlighed. Paa dette Lateranmøde blev der taget vigtige Bestemmelser med Hensyn til Kirkelæren og Menighedslivet. Læren om, at Brødet og Vinen i den hellige Nadver blive forvandlede til Kristi Legeme og Blod, som tidligere i Middelalderen havde mødt megen Modstand, blev her højtidelig fastslaaet som Trossætning for alle Kristne. Det blev tillige bestemt, at enhver Kristen

¹⁾ Patriarkerne af Konstantinopel og Jerusalem kom selv, Patriarkerne af Alexandria og Antiokia sendte Ombud.

Fr. Nielsen: Ledetraad i Kirkens Historie.

i det mindste én Gang aarlig skulde skrifte sine Synder for sin Skriftefader.

I Innocens III's Dage naaede Pavevælden sit Højmaal, og selv i smaa Ting kunde man den Gang se Tegn paa Kirkens Overmagt. En af de højbaarne Bisper, som vare til Stede paa Lateranmødet, viste sig ved denne Lejlighed først i Skarlagene som Greve, derpaa i Grønt som Hertug, men til sidst i den violette Bispedragt som det stolteste Skrud, han havde Ret til at bære. Men netop da Pavemagten var paa Højden, mærkede man ogsaa Ormen, som gnavede paa Roden. Det store Lateranmøde i 1215 maatte udtale stræng Fordømmelse af de Kættere, der paa flere Steder lod sig til Syne, og navnlig forbyde al Prædiken uden vedkommende Biskops Tilladelse. Og det varede ikke længe, før Pavedømmet dalede ned fra den høje Tinde, til hvilken Gregor den store, Nikolaj I, Gregor VII og Innocens III havde hævet det.

Munkeordener.

Medens Østens Munke mere og mere sank hen i et ørkesløst Stilleliv, der gjorde dem uskikkede til at løse praktiske Opgaver, gennemløb Munkevæsenet i Vesten en betydningsfuld Udvikling, og Pavedømmet havde i sine Velmagtsdage en staaende Hær i Munkene.

I de forvildede og retløse Tider havde Klostrene faaet stor Betydning som Fristeder for dem, der søgte Fred efter et uroligt Liv, og som Arnesteder for Kunst og Videnskab. Oprindeligt havde man søgt at holde dem borte fra Biskoppernes Tilsyn, for at Munkenes Hellighed ikke skulde lide ved Forbindelse med den i saa mange Henseender verdsliggjorte Kirke. »En Munk«, sagde man i Begyndelsen, »skal fly Kvinder og Bisper«. Men senere vare Klostrene komne i Afhængighed baade af Biskopper og verdslige Stormænd. Klostrets Rigdom fremkaldte ofte Ladhed og Vellevned hos dets Beboere; Abbeden blev en Hofmand, der gik i Krig i

Panser og Plade eller red paa Jagt med Falke og Hunde, og Klostertugten forfaldt. Derfor søgte man allerede i Ludvig den frommes Dage at reformere Benediktinerklostrene ved at udvide Benedikt fra Nursias Regel med en hel Række smaa og smaalige Bestemmelser om de mindste Ting, som vedrørte Munkens daglige Liv; men denne Reform fik ikke stor Betydning. Langt vigtigere var den Gjenoplivelse af Klostertugten, som i det rode Hundrebaar udgik fra det franske Kloster Kluny, og som hurtig samlede en stor Mængde Klostre til den mægtige Kluniacenser-Kongregation (3: Samlag eller Broderskab).

Kluniacenserne udvidede Gudstjenesten med større Læsestykker og mere Sang, og navnlig paa Festdagene blev der i de rige kluniacensiske Abbedier udfoldet en blændende Pragt. Store Klokker kaldte Munkene til Kirken med de kunstfærdig udskaarne Korstole, Glasmalerier og Mosaikgulve; paa Altrene straaede Lystræer, Monstranser og Alterkar med ædle Stene. I Kluniacenserklostrene blev selv det mindste Brud paa Lydighed mod Abbeden og Klostrets Regel strængt straffet, og kun sjælden var det en Kluniacenser tilladt at bryde Tavsheden. Regelen lærte ham et Tegnsprog, med hvilket han i de fleste Tilfælde kunde gjøre sig forstaaelig uden at aabne Munden. Kluniacenserne viste stor Gavnmodighed mod fattige og udstrakt Gjæstfrihed mod vejfarende; og det Exempel paa Tugt og Kjærlighed, som de gav, virkede lige fra Atlanterhavet til Adriaterhavet. Det ene Kloster efter det andet reformerede sig efter Klunys Forbillede, og ny Klostre byggedes, i hvilke Klunys Regel helt skulde følges. Derved kom dette burgundiske Kloster i Spidsen for en stor Mængde Munkeboliger, i hvilke der raadede de samme Tanker; og Kluniacensernes Virksomhed sporedes snart ogsaa udenfor Klostermurene. De vilde i Længden ikke nøjes med at gennemføre den gamle Tugt i Klostrene, men de kæmpede tillige for, at alle Klerikere skulde leve som Munke; altsaa i Cølibat; og de stræbte efter at skaffe Kirken Herredømmet over Fyrster og Folk. I Klunys første Tid, da Kirken havde daarlige og fordærvede

Paver, traadte Kluniacenserne ofte revsende op over for Pavedømmet. Men lidt efter lidt fik de ogsaa Magt i selve Rom, og med Gregor VII. der en Tid lang havde været i Kluny, kom den kluniacensiske Retning paa Pavestolen. Da han kæmpede for Præsternes Cølibat og mod Simonien, førte han Kluniacensernes Tanker ud i Virkeligheden¹⁾.

Den Pragt, der i Kluniacenserkløstrene var stillet i Fromhedens Tjeneste, havde imidlertid ogsaa sine Farer, og de Rigdomme, over hvilke det kluniacensiske Broderskab kom til at raade, medførte de gamle Fristelser. Derfor trængtes der snart igjen til en Klosterreform. Denne kom til at udgaa fra Klostret Citeaux i Burgund, grundlagt sidst i det 11te Hundredaar, om hvilket der snart dannede sig et nyt Broderskab: Cistercienserne.

Den mærkeligste af Cisterciensermunkene var den hellige Bernhard († 1153), efter hvem disse Munke ofte kaldes Bernhardinere. Han var født af fromme Forældre, og han havde faaet en klosterlig Opdragelse. Hans Brødre bleve Riddere, men selv søgte han Optagelse i det nys anlagte strænge Citeaux-Kloster; og efter at dette var blevet overfyldt, byggede han i Dalen Klairvaux et nyt Kloster, for hvilket han selv blev Abbed. Cistercienserne vilde ikke staa tilbage for Kluniacenserne i Lydighed, og de søgte at overgaa disse i Tarvelighed og Arbejdsomhed. I deres Kirker var der ingen Pragt; man saa' kun de nøgne Mure. Det varede ikke længe, inden Klairvaux ogsaa fik Aflæggere alle Vegne, ikke færrest i Norden. Lunds anden Ærkebiskop, Eskil, var nemlig en god Ven af den hellige Bernhard, og han endte sine Dage i Klairvaux for at komme til at hvile ved Siden af denne. Ogsaa under Eskils Efterfølger, Absalon,

¹⁾ I Begyndelsen af det 11te Hundredaar grundede Eneboeren Romuald i Kamaldoli, i Nærheden af Florents, et Samlag af Eneboere. Disse Kamaldulenserets Regel var endnu strængere end Kluniacensernes.

byggedes der mange Cistercienserklostre i Norden¹⁾, og den Abbed Vilhelm, som Absalon indkaldte, var en Cisterciensermunk.

Cistercienserne fik en lignende verdenshistorisk Betydning i det 12te Hundredaar, som Kluniacenserne havde haft i det 11te, og den hellige Bernhard var i en Menneskealder den indflydelsesrigeste Personlighed i hele Kristenheden. Der var ogsaa i hans Dage Strid mellem to Paver, men Bernhard erklærede sig for den ene og førte derpaa hans Sag frem til Sejr. Selv havde han et skarpt Blik for Pavehoffets Skrøbeligheder, og han talte dristige Ord til en god Ven, som Kardinalerne havde valgt til Pave, da Arnold fra Brescia fremkaldte det store Røre i Italien. »Rom er Kirkens Moder«, skrev han til denne Ven og Discipel paa Pavestolen, »ikke dens Herre. St. Peters Arv bestaar i at sørge for Kirken som en Moder, ikke i at være dens Hersker. Jeg er mere bange for Herskesyge end for Gift og Sværd«. Da Edessa var falden i Muhammedanernes Hænder, prædikede Bernhard baade i Tyskland og Frankrig et nyt Korstog; og selv Tyskerne, der ikke forstod hans Ord, bleve dybt grebne ved at se den Ild, der lyste ud af den hellige Mands Øjne, naar han talte. Det andet Korstog (1147—49) endte imidlertid med Skam og Skade, og Bernhard sørgede dybt; men naar man lod ham høre ilde for de spildte Kræfter, svarede han blot: »ja, skjænd kun paa mig, men ikke paa Herren!«

Bernhard var en stille, indad vendt Natur, der helst hengav sig til Bøn og fromme Betragtninger, og endnu den Dag i Dag vidne hans Prædikener og hans Salmer (»O Hoved, højt forhaanet«; »Vor Herres Jesu Mindefest«) om hans dybe Inderlighed. Men skjønt et Liv i stille Betragtning forekom ham at være det højeste, fandt han dog, at Kjærligheden krævede, at en Kristen ogsaa virkede udad til. Som en Kæmpe med

¹⁾ I Danmark blandt andre Løgum, Øm, Sorø og Esrom; i Norge Lyse, Hovedø, Nonnesæter og Tuterø; i Sverig Varnhem, Sko og Alvastra.

Ridderblod i Aarerne kunde han derfor selv med Mund og Pen stride djærvt mod Kirkens Fjender, og alle Kættere fandt i ham en slagfærdig Modstander. Han var ogsaa saa meget Ridder, at han med Glæde gjorde Udkast til Ordensreglen for Tempelherrerne, der vilde forene Ridderens Tapperhed med Munkens Ydmyghed. Denne Tempelherreorden blev stiftet 1118 i en Fløj af den jerusalemske Kong Balduins Palads, nær ved det Sted, hvor Salomos Tempel havde staaet.

Da det 13de Hundredaar oprandt, stilledes der Kirken andre Opgaver end i det 12te, og under de ændrede Forhold kunde hverken Cistercienserne eller Tempelherrerne yde Pavedømmet den fornødne Støtte. Fra mange forskellige Sider havde man længe i Modsætning til Kirkens Magt og Glans fremhævet den apostolske Fattigdom, og mange alvorlige Kristne havde søgt Længsel efter Kirkens første ringe Dage. I Stæderne var der kommet nyt Liv, og man trængte nu til Munke, som ikke boede paa Bjerge eller i afsides Dale, men som vilde tage Bolig i Byerne for at virke dér.

Legenden fortæller, at Innocens III engang i Drømme saa' Laterankirken falde sammen; men den blev hindret fra Fald ved to unge Mænd, der stod som Søjler. Siden forstod man, at disse to Søjler vare Frans († 1226) og Domingo († 1221), Stifterne af de to saakaldte Tiggerordener. Fælles for disse Tiggerordener var Begejstringen for den apostolske Fattigdom, der afholdt dem fra at grundlægge store Abbedier, som kunde friste Beboerne til verdsligt Levned og ufrugtbar Betragtninger. Disse ny Munke havde den største Rædsel for Penge og Rigdom, fordi de saa', hvilke Ulykker jordisk Gods havde bragt over Fortidens navnkundige Klostre. Det gjaldt nu ikke længer om at opdyrke Heder og Skovstrækninger, saaledes som i Benediktinerens Tid; Byernes Indbyggere vare store Marker, hvide til Høst. Derfor tog disse Tiggermunke Bolig i Stæderne for at vinde Indflydelse dér, og de søgte at paavirke mange flere end dem, der vilde gaa i Kloster.

Frans var født i Assisi i Umbrien, hvor hans Fader var Kjøbmand. I en ung Alder blev han stærkt greben af Kristendommen, og navnlig gjorde Herrens Ord til Disciplene om ikke at eje Guld eller Sølv (Matth. 10, 9—10) et dybt Indtryk paa ham. Han og nogle af hans Venner drog rundt, to og to, for paa de første Disciples Vis at prædike Omvendelse og Kjærlighed, og siden gav Paven ham Tilladelse til at danne Fransiskanerordenen. I en brun eller graa (Graabrødre) Kutte, med et Reb som Bælte, vandrede disse fattige Munke om for at prædike. De sagde: »naar Flammen fra det himmelske Hjem blusser op i os, føle vi ikke den ydre Kulde«. Overalt advarede de mod Rigdoms Forførelser, og selv vilde de kun modtage Levnedsmidler, ikke rede Penge. »Bed ikke om mere end det, I trænge til for at faa Klæder og Føde«, formanede de; »Resten stjæle I fra de fattige«. De vare altid glade; »thi en Guds Mand skal nok i sit Indre være bedrøvet over sine Synder, men han skal ikke gaa med et surt Ansigt«. Af Ydmyghed kaldte de sig »de smaa« (*fratres minores*, Minoriter), og de roste sig af deres Ringhed. »Det er vor Særrettighed«, sagde de, »ingen Særrettigheder at have, men at adlyde alle og at agte os selv ringere end alle andre«. De vilde ikke fly bort fra Verden, men leve midt i Verdenslivet som hjemløse, for hos Verdens Børn at vække den himmelske Hjemve; og af Medynk med de mange, der levede midt i Kristenheden uden at kjende Kristus, drog de om og vidnede om Guds Kjærlighed. Frans var en barnlig Sjæl med et opladt Øje for Guds Aabenbaring i Naturen. I sine Prædikener kunde han vende sig til »sine Søstre, Svalerne«, og til »sine Brødre, Faarene«. Han har ogsaa digtet en Sang til »Broder Sol og Søster Maane«, og med denne »Solsang« begynder den italienske Poesi.

Paven gav Frans og hans Munke Ret til at prædike alle Vegne, og disse jævne fransiskanske Prædikanter paa Modersmaalet forstod at vinde Indgang hos Folket. De fik ogsaa Tilladelse til at høre Skriftemaal, og der var mange, som

hellere skriftede for dem end for deres egne Sognepræster. Foruden de mandlige Fransiskanere var der ogsaa kvindelige (Klarisser), stiftede af Frans' Bysbarn, den hellige Klara¹⁾, og desuden indrettede Frans en tredje Slags Fransiskanere, de saakaldte Tertiariere (af *tertius ordo*). Det var fromme Mænd og Kvinder, som, uden at forlade deres Hjem eller deres daglige Syssel, traadte i Forbindelse med Fransiskanerordenen. Disse Tertiariere forpligtede sig til Tarvelighed i Klædedragt og til at holde sig fra Skuespil og Dans. De skulde bede flittig og daglig høre Messe, ofte indfinde sig i Skriftestolen og paa hver af de store Højtider nyde Naderen. De maatte kun bære Vaaben for Kirken og Fædrelandet, og de kunde kun udtræde af Tertiariernes Kreds for helt at blive Munke og Nonner. Ved denne Indretning, der forøvrigt allerede tidligere var kommen frem i andre Munkeregler, fik Fransiskanerne stor Indflydelse ogsaa udenfor Klostermurene.

Omtrent samtidig med Fransiskanerne dannedes den anden Tiggerorden af en Spanier fra Gammel-Kastilien ved Navn Domingo (Dominicus). Allerede som lille Barn følte Domingo stor Glæde ved at komme i Kirke, og han blev tidlig en vel studeret og nidkær Præst. Paa en Rejse i Syd-Frankrig traf han sammen med mange Kættere (Albigensere), og han besluttede at vie hele sit Liv til Kætternes Omvendelse. Med Pavens Tilladelse dannede han en ny Orden, der »medens Vægterne sov som stumme Hunde« (Jes. 56, 10), som »vor Herres Hunde« (*Domini canes*) skulde bevare Verden for Kætteri. Ligesom Fransiskanerne vilde ogsaa Dominikanerne leve som Tiggere uden Ejendom; de kaldes snart Sortebrødre efter deres Dragts Farve, snart Prædikebrødre efter deres Iver for at prædike mod Kætterne. Da de havde gjort Gjendrivelsen og Udryddelsen af disse til deres Livsopgave, maatte de give sig meget af med Studier;

¹⁾ Efter et Klara-Kloster har »Klareboderne« i København sit Navn.

og senere, da Kætterforfølgelserne for Alvor begyndte, kom Kættedomstolene (Inkvisitionen) i deres Hænder.

Begge disse Tiggerordener¹⁾ fik stor Udbredelse ogsaa i de nordiske Stæder, hvor mange Gader og Torve endnu bære Navn efter dem. De have udført en betydningsfuld Gjerning ved at drive en Slags indre Mission og ved at modarbejde Kætteriet. Snart bleve ogsaa Lærestolene ved Universiteterne besatte med Tiggermunke, saa at Videnskaben staar i Taknemmelighedsgæld til disse Munke. Men heller ikke Tiggerklostrene undgik en Forfaldstid, og der var fra Begyndelsen af en uhyggelig Skinsyge mellem Frans' Orden med de prædikende fattige og Domingos med de fattige Præster. Inden for Fransiskaner-Ordenen udbrød der ogsaa tidlig Strid mellem en mildere Retning, der vel ikke vilde tillade Ordenen selv at eje noget, men derimod nok at bruge den Ejendom, som Kirken overlod den, og en strængere Retning, der holdt paa den absolute Ejendomsløshed. Disse Fransiskanere »af den strænge Observants«, de saakaldte Fraticeller, hengav sig ofte til en vidtgaaende Askese og til apokalyptiske Sværmerier, saa at Kirken kom til at betragte dem som sine Fjender²⁾.

Skolastiken.

I Klostrene var der som oftest indrettet Skoler, i hvilke den ældre Slægt underviste den yngre, og vi skyldte i en

¹⁾ Forstanderen i et Fransiskaner-Kloster kaldtes Guardian, i et Dominikaner-Kloster Prior.

²⁾ Karmeliterne eller Hvidebrødrene vare efter Midten af det 12te Hundrebaar udgaaede fra Bjærget Karmel; efter Overflytningen til Evropa bleve ogsaa de Tiggermunke. Noget senere stiftedes Helligaandsordenen, hvis Medlemmer, de saakaldte »Duebrødre«, især oprettede Hospitaler (Helligaandshuse) for syge og rejsende. En lignende Virksomhed som Duebrødrene udfoldede Johanniterne eller Hospitalsbrødrene, en Gren af Johanniter-Ridderne; de kom ogsaa her til Norden, hvor de stod under Pionen for Johanniter-Klostret i Antvorskov ved Slagelse.

væsentlig Grad Munkene Tak for, at Oldtidens Literatur er bleven bevaret. Ingensteds viste man dog mere Omhu for at gemme Grækenlands og Roms boglige Efterladenskaber end i Irlands og Skotlands Klostre; og gennem Kolumba og hans Venner kom Kelternes Lærddom og Flid ogsaa Fastlandet til gode (Luxeuil-St. Gallen). Senere kappedes Angelsaxerne med Ierne og Briterne. Naar Bonifatius skulde have Bøger til de Klostre, som han og hans Disciple grundlagde, skrev han til sine angelsaxiske Landsmænd; og da Karl den store vilde arbejde for at udbrede Oplysning i sit Rige, tog han Angelsaxeren Alkuin fra Skolen i York til sin Raadgiver. Karl befalede alle Biskopper og Abbeder i Frankeriget, at de skulde oprette Skoler i Klostrene og ved Domkirkerne; og enkelte af hans Biskopper, som Theodulf af Orleans, bød sine Præster at holde Skole og at sørge for, at alle lærte ikke blot Troen og Fadervor, men ogsaa Læsning og Skrivning. En saadan Almueundervisning blev imidlertid, trods Karl den stores Omsorg, den Gang kun givet ganske enkelte Steder.

I Kloster- og Domskolerne dyrkede man foruden Theologien de »syv fri Kunster«. Trivium (Grammatik, Dialektik og Rhetorik) skulde vise Disciplene Vejen til Veltalenhed, Kvadrivium (Arithmetik, Geometri, Musik og Astronomi) skulde føre dem til Visdom. Efterhaanden ragede enkelte Klosterskoler frem over andre, som Skolerne i Bec i Normandiet, i Paris, i Fulda og i Cambridge. Den Viden-skabelighed, der trivedes i disse Skoler, kaldte man Skolastik (af *schola*, en Skole), og de lærde, som syslede med den, Skolastikere. Skolastikerne stræbte efter at retfærdiggjøre Kirkens Trosælde for Tanken og at sammenfatte de kristelige Grundsandheder til et System. Den Kirkefader, som man helst fulgte i alt, var Avgustin, der gennem Skolastikerne fik en stor Indflydelse paa hele Middelalderens religiøse Tankegang. Af de gamle hedenske Filosofer studerede man især Aristoteles, af og til ogsaa Platon, men til

begges Skrifter havde man i den største Del af Middelalderen kun et meget mangelfuldt Kjendskab.

Skolastikens Blomstringstid falder i det 13de Hundredaar, paa den Tid, da der allerede flere Steder i Evropa havde udviklet sig det Fællesliv mellem Lærere og Disciple (*universitas magistrorum et scholarium*), af hvilket de saakaldte Universiteter fremgik. Lærerne ved disse videnskabelige Højskoler holdt oprindeligt deres Forelæsninger i Klostrene og modtog derfor Løn af deres Disciple. Senere lønnede flere Byer navnkundige Lærere, der kunde samle mange Disciple om sig; thi af en saadan Sammenstrømning af lærelystne Ynglinge kunde en Bys Borgere have store økonomiske Fordele. Lidt efter lidt blev det derfor Skik, at visse Byer til Stadighed havde Lærere i én eller flere Videnskaber. I Paris, Oxford og Køln fandt man de ypperste Lærere i Theologi og Filosofi; i Bologna samledes Juristerne, i Salerno Lægerne. Først i Neapel fik man under Kejser Frederik II et Universitet i moderne Forstand med flere »Fakulteter«. De studerende ved disse Højskoler vare inddelte i Nationer, og de dannede et Samfund med store Rettigheder. Til sine Tider kunde der i Paris samles 20 til 30,000 studerende i alle Aldere, og de Studenter, der vendte hjem fra Seinstaden, nød som »Pariser-Klerke« stor Anseelse.

Den navnkundigste af den ældste Gruppe Skolastikere var Anselm, først Forstander for Skolen i Bec, siden Ærkebiskop i Kanterbury († 1109). Han udviklede i et eget Skrift udførlig Læren om Forsoningen ved Kristi Død og udtalte Skolastikens Løsen i Sætningen: jeg tror for at kunne naa til Erkendelse (*credo ut intelligam*).

Noget senere levede Abælard fra Bretagne († 1142), en af Middelalderens dristigste Tænkere, lige saa berømt ved sin romantiske Kjærlighed til Heloise, som ved sin fri Tænkning. Han rejste sin Lærestol flere Steder, blandt andet ogsaa paa Genoveva-Bjærgene i Paris, og overalt flokkedes Disciple i Hobetal om ham, saa han hovmodigt udbrød: »hele Verden løber efter mig«. Hans dristige Angreb paa

den kirkelige Overlevering bleve imødegaaede af den hellige Bernhard, og til sidst blev han som Vranglærer dømt til Klosterfængsel. I Kluny fandt han i sine sidste Aar et Fristed, hvor han, som han selv siger, lærte Sagtmodighed og Ydmyghed. Derfra sendte han stadig Breve til Heloise, som var bleven Nonne, og disse Breve vidne om, hvorledes han efter sit Livs Storme fandt Hvile i en fast Tro paa Jesus Kristus. En anden af Pariserhøjskolens berømte Lærere var Peter Lombarder, en fattig Mands Søn fra Novara, der døde som Biskop i Paris 1164. De ældre Skolastikere havde kun behandlet enkelte Læresætninger, men Peter Lombarder søgte at løse Skolastikens Opgave ved at fremstille Kirkens Lære i en hel Lærebygning; og hans »Sententser« var længe den mest brugte theologiske Lærebog.

I Skolastikens Blomstringstid i det 13de Hundredeaar¹⁾ tilhørte de største Skolastikere Tiggerordenene. De berømteste Lærere af Fransiskanerordenen vare den fromme Italiener Bonaventura, der blev hædret med Navnet »den serafiske Lærer«, og den skarpsindige Skotte Duns, kaldet »den subtile Lærer«. Dominikanernes store Lys var Thomas fra Akvino, »den englelige Lærer«, som døde 1274. Thomas var Søn af en syditaliensk Greve, og han havde faaet sin første Opdragelse hos Munkene paa Monte Cassino. Senere studerede han ved Universiteterne i Neapel, Paris og Køln, og mod sine Forældres Ønske lod han sig optage i Dominikaner-Ordenen. Hans Kammerater i Tyskland kaldte ham paa Grund af hans forlegne Væsen »den italienske Stud«, men da hans Lærer, en af de største tyske Skolastikere, hørte det, sagde han: »den Stud skal nok engang faa hele Verden til at give Gjenlyd af sin Lærdom«. Dette Ord er gaaet i Opfyldelse; thi Thomas blev Middelalderens største Lærer. Hans Fremstilling af den kristelige Lære (*Summa theologiae*) er den klareste og grundigste Gjengivelse af

¹⁾ I Ærkebiskop Anders Sunesøn († 1228) havde Norden en indfødt Skolastiker.

Middelalderens Kristendomsopfattelse, og hans Skrifter regnes endnu den Dag i Dag til Romerkirkens Hovedværker. Den nuværende Pave (Leo XIII) har paa en højtidelig Maade anbefalet Thomas baade som Lærer for vor Tid og som Læge for dens Sygdomme.

Den gamle Modsætning mellem Fransiskanerne og Dominikanerne kom ogsaa frem, da disse mødtes paa Universiteterne. De fransiskanske Skolastikere, »Skotisterne«¹⁾, havde mere Sans for det praktiske Liv og større Iver for Sædeligheden; men de dominikanske Skolastikere, »Thomisterne«, lagde især Vægt paa Videnskaben og paa Læren. Med Hensyn til Opfattelsen af Synden og Naaden havde begge Partier Tilbøjelighed til Semipelagianisme; men Thomisterne kom dog Augustin langt nærmere end Skotisterne, der blandt andet vare Forkæmpere for Dogmet om Marias syndfri Fødsel (*conceptio immaculata*).

I sine Velmagtsdage lærte Skolastiken, at Theologien var Videnskabernes Dronning, og Filosofien dennes Tærne. Men da Skolastiken i det 14de og 15de Hundredeaar gik sin Opløsning i Møde, fremsatte Skolastikerne Læren om de to Sandheder, én theologisk og én filosofisk. Derved var de store Skolastikeres Tanke om Overensstemmelsen mellem Aabenbaringen og Fornuften i Virkeligheden opgivet, og den skolastiske Videnskabelighed mistede lidt efter lidt sit Herredømme over Aanderne. Den saakaldte Humanisme aabnede, ved at udbrede Kundskab til det græske Sprog, Adgang til en bedre Forstaaelse af den hellige Skrift og til et nøjere Kjendskab til de gamle græske Tænkere; og fortsatte Undersøgelser paa Naturens Omraade gav Forskerne et dybere Indblik i Naturens Love. Skolastiken, der lige fra Begyndelsen af havde haft Tilbøjelighed til at fortabe sig i Spidsfindigheder, udviklede i Hundredaarenes Løb denne Tilbøjelighed, saa at den stundum udartede til Haarkløveri og en tom Leg med Ord. Og efterhaanden som Modersmaalet arbejdede

¹⁾ Efter Duns Skotte eller Scotus.

sig frem, tabte selv de lærde Sansen for det barbariske Latin, som var Skolastikens Modersmaal.

Gudstjenesten og Folkelivet.

Paa samme Tid som Skolastikerne vare sysselsatte med at sammenarbejde de kristne Læresætninger til en storslaaet Tankebygning, opførte kunstfærdige Bygmestre mægtige Kirker, der endnu vække almindelig Beundring. En Tid lang byggede man de fleste Kirker i den romanske Stil, med brede Rundbuer og tunge Piller, af og til med en bysantinsk Kuppel over Koret. Men i det 12te Hundredeaar blev, først i Nord-Frankrig og siden ogsaa andensteds, Rundbuestilen afløst af den saakaldte gothiske Stil eller Spidsbuestilen. De ypperste Kirkebygninger i denne Stilart udmærke sig ved stor Skjønhed baade i det ydre og i det indre. De ere ofte forsynede med Taarne, der ikke lade Øjet finde Hvile, før det har naaet Korset paa Spirets Tinde, og over Kirkens Døre findes der ikke sjælden fint udarbejdede, runde Vinduer, de saakaldte »Roser«.

I Steden for den runde Bue træder i den gothiske Stil Spidsbuen, og denne og de slanke Søjleknipper give hele Bygningens Indre et frigjørende og opløftende Præg. Koret er udvidet og højnet, og under det er der dannet en Krypte, i hvilken Helgenlevningerne kunne faa Plads. I det indre af de gothiske Kirker hersker der et ejendommeligt Halvmørke, som frembringes derved, at Lyset falder ind gennem broget farvede Vinduer, ofte gennem skjønne Glasmalerier. Hver enkelt Del af Kirkens Indre bærer ogsaa Vidne om den nære Forbindelse mellem Kirken og Kunsten. Altret med Krucifixet, Sakramenthuset, de hellige Kar, Lysestagerne og Helgenskrinet, de udskaarne Stole, det indlagte Gulv og Lysekronerne, Messebøgerne med de skjønne Miniaturmalerier — alt viser, at Kirken har taget Kunsten i sin Tjeneste.

De græske Kristne havde i Begyndelsen af Middelalderen ofte gjort Billederne i Kirken til Gjenstand for en overtroisk

Ærefrygt. Man havde kradset Farven af dem for dermed at helbrede syge, og man havde stundum ladet Billeder være Faddere ved en Daabshandling. Fortørnede over slig Overtro havde enkelte af de græske Kejsere aabnet en voldsom Kamp mod Billederne, og i mere end et Hundredeaar førtes i Østen den saakaldte Billedstrid, som til sidst endte med Billedernes Sejr (842). En stor græsk Synode i dette Aar indrømmede de Kristne Ret til at have Billeder i Kirkerne og til at ære dem med Kys og Knæfald; men det skulde ikke være tilladt at vise Billederne den Tilbedelse, som kun tilkom Gud. I Vesten godkjendte man denne, i det daglige Liv ofte saa vanskelige, Adskillelse mellem tilladelig Hyldest og utilladelig Tilbedelse af Billederne; men der var dog flere, som Karl den store og hans Venner, der kun vilde finde sig i Billederne som Prydelse for Kirkerne og som en Hjælp til Lægfolks Undervisning i den hellige Historie.

Som allerede omtalt var Messen mere og mere bleven ét og alt i den kristelige Gudstjeneste, og den holdtes i det latinske Sprog, som Menigheden i Reglen ikke forstod. For at vedligeholde Interessen hos Menighedsmedlemmerne, der saaledes snarere vare Tilskuere end Tilhørere, bleve Messerne ofte udførte med stor Pragt. Altret blev smykket med Lys og Blomster; Præsten, som læste Messen, var iført prægtige Klæder, hvis Farver, ligesom Altret's og Prædike-stolens Beklædning, skiftede efter de forskellige Tider af Kirkeaaaret; Kordrenge svang Røgelsekar, og Sangerkor og Orgelspil ledsagede Messen.

I den første Halvdel af det 9de Hundredeaar havde en Munk i Klostret Corbie udførlig udviklet Læren om Brødets og Vinens Forvandling (Transsubstantiation) til Herrens Legeme og Blod i den hellige Nadver. Denne Lære stødte vel i Begyndelsen paa Modsigelse, men allerede i Gregor VII's Dage var den trængt sejrrig igjennem næsten hos alle, og paa det store Lateranmøde i 1215 (se S. 81) blev den kirkelig fastslaaet. Omtrent samtidig hermed blev det Skik, kun at uddele Nadveren under én Skikkelse

(*sub una*), idet kun den Præst, som forvaltede Nadveren, nød baade Vin og Brød, medens alle de andre Altergjæster, enten de saa vare Præster eller Lægfolk, kun modtog Brødet. Denne Skik var oprindelig kommen i Brug, fordi man var bange for, under Uddelingen, at spille noget af det hellige. Til Forsvar for den opstillede man den Lære, at selv den, der kun fik Brødet i Nadveren, i Virkeligheden modtog den hele Kristus. Imidlertid mødte denne Forgribelse paa Herrens Indstiftelse længe Modstand fra flere Sider.

Da Forvandlingslæren havde sejret, blev Nadverbrødet Gjenstand for Tilbedelse. En lille Klokke tilkjendegav det Tidspunkt i Gudstjenesten, paa hvilket Forvandlingen tænktes at foregaa, og medens Præsten opløftede det hellige (Hostien), faldt Menigheden paa Knæ i stille Tilbedelse. I det 13de Hundrebaar blev der indstiftet en egen Helligdag, Kristi Legems Fest, som blev fejret med stor Højtidelighed til Forherligelse af »Transsubstantiationens« Hemmelighed; og hver Gang det indviede Brød ved Processioner, eller for at bringes til syge, blev baaret gennem Gaderne, kastede Folk sig paa Knæ.

For Messen traadte de andre Stykker af den gamle Kirkes Gudstjeneste i Skygge. Den rigelige Læsning af den hellige Skrift, som var almindelig i Oldkirken, faldt mere og mere bort; og fra Paver og Bisper lød der tidlig Advarsler og Forbud med Hensyn til Læsningen af Bibelstykker i de Oversættelser paa Folkesproget, som ikke vare godkendte af Kirken. Prædikenen havde ikke længer sin faste Plads ved Gudstjenesten, men indskrænkedes i Reglen til enkelte Tider af Kirkeaaaret, navnlig til Advent og Fasten. Udenfor Kirkebygningerne prædikede imidlertid jævnlig baade Korstogsprædikanter og Tiggermunke, og der lød ofte fra disse djærve Ord om Præsteskabets og Folkets Synder eller Klager over Kristenhedens og Fædrelandets Ulykker. Ogsaa Middelalderen havde flere store Salmedigtere, og ikke faa af Skolastikerne gav deres fromme Hjærter Luft i kirkelige Hymner, som i Oversættelse ere

blevne Menighedssange, ogsaa hos os. For at følge Formaningen til at bede »uden Afladelse« indrettede man de saakaldte Rosenkranse med store og smaa Perler, som under Bønnen glide gennem den bedendes Haand. For hver stor Perle bedes et Fadervor (Paternoster), for hver lille Perle et Ave Maria, en Bøn, som er dannet af Engels Hilsen i Luk. 1,28.

Kirkens Fester bleve fejrede med stor Pragt, og de begyndte eller sluttede ofte med Optog (Processioner), i hvilke Krucifixer, Helgenbilleder, Bannere, Lys og Røgelsekar bleve baarne omkring; og Festernes Tal øgedes stadig. Af og til faldt de kristne Højtider paa samme Tid som de hedenske (som Julen her i Norden), og naar dette var Tilfældet, kunde en og anden Folkeskik fra den hedenske Tid komme frem igjen paa kristelig Grund. Exempler herpaa have vi i vore Julegaver, Paaskeæg, St. Hansblus og Mortenskringler. Ofte bleve de kristne Fester højtideligholdte paa en støjende Maade, der kun stemte daarlig med den rette kristelige Festglæde, og Kirkens Mænd havde i det hele stor Vanskelighed ved at holde de raa Folkemassers Glæde indenfor de rette Grænser. Paa Nytaarsdag fejredes mange Steder den saakaldte Narrefest, som skulde være Igjæld for de hedenske Saturnaliers vilde Lystighed. Den Dag valgte Lægfolk, der vare udklædte som Præster, en Narrebiskop, som i Optog blev ført til Kirken, medens man svingede Røgelsekar, i hvilke der brændte gamle Skosaaier. Naar Toget kom ud af Kirken, blev der drukket, danset, spillet Tærninger og sunget kaade Viser. Den 13de Januar holdt man ofte Æselsfest. Et Æsel blev da hyllet ind i en Messeskjorte, og en Præst læste en Messe, der tit endte med, at han selv skrydede som et Æsel. I Steden for de sædvanlige Svar gjentog Kordrengene: hinham, hinham! og naar Æslet stundum skrydede med, var Jubelen paa sit højeste. Fjerde Juledag var »de uskyldige Børns Dag«, en Mindefest for Barnemordet i Betlehem. Paa denne »Børnedag« valgte Skolebørnene i Frankrig og Rhinegnene

en Skolebiskop, der efterlignede Messen; og paa den raadede Børnene over Riset, som Lærerne kun kunde fri sig for at faa at følge, naar de gav deres Disciple Peberkager. Før den lange Fastetid begyndte, holdt man, som det endnu er Skik i Syden, et støjende Karneval; og naar Fasten var til Ende, forlystede Præsterne stundum deres Tilhørere ved at fortælle kaade Eventyr, saa Kirken kom til at gjenlyde af en overstadig »Paaskelatter«.

Foruden Daaben og Nadveren begyndte man tidlig at give enkelte andre hellige Handlinger Navnet »Sakramenter«, og fra Peter Lombarders Tid blev det Skik at tale om syv Sakramenter: Daaben, Konfirmationen, Nadveren, Boden, Ægteskabet, Præstevielsen og den sidste Olie. Ved disse syv Sakramenter var Menneskelivet fra Vuggen til Graven paa alle Vendepunkter stillet i et nøje Forhold til Kirken. Det egentlige Grundsakrament blev imidlertid Præstevielsen; thi det er den rettelig indviede Præst, der efter Middelalderens Tankegang, som endnu efter Romerkirkens, gjør de hellige Handlinger til Sakramenter.

Ved Bodens Sakrament eller Skriftemaalet kom Kirken til at øve en betydelig Indflydelse, især efter at det store Lateranmøde 1215 havde budet, at enhver Kristen mindst én Gang aarlig skulde skrifte alle sine Synder for Præsten (se S. 82). Naar Præsten sad i Skriftestolen for at høre Skriftebarnets Syndsbekjendelse, skulde han baade være Læge og Dommer; han skulde læge Sjælens Sot og tillige idømme de Fyldestgjørelser, som den guddommelige Retfærdighed krævede. Vel fordrede Kirkens Lære af den, der ventede Absolution, tre Ting: hjærtelig Anger, mundtlig Bekjendelse og fyldestgjørende Gjerninger; men Kravet om Hjærtets Anger glemtes ofte, og Hovedvægten blev lagt paa de fyldestgjørende Gjerninger som Almisser, Rosenkrans-Bønner og Pilgrimsfærd.

Aflad eller Eftergivelse af de kirkelige Straffe, der tilkom en Synder, kunde man i Middelalderen faa paa flere Maader. Da Urban II prædikede det første Korstog, lovede

han alle Deltagerne i dette fuld Aflad; og senere kunde man ogsaa vinde Aflad ved at give Penge til et Korstog eller til et andet Formaal, som efter Middelalderens Opfattelse fremmede Guds Rige. De skolastiske Theologer lærte, at Kirkens Helgener ved deres fromme Levned havde tilvejebragt en overskydende Skat af gode Gjerninger, og over disse kunde Kirken raade. Denne Skat, som skyldtes dem, der havde gjort mere, end de burde, overførte Kirken da paa dem, der havde gjort mindre, end de burde. Afladen, der efter Kirkens Lære kun kunde bringe Fritagelse for de kirkelige Straffe, blev imidlertid i det daglige Liv ofte misforstaaet, som om den medførte fuld Syndsforladelse; og denne Misforstaaelse blev navnlig fremmet ved den forærfelige Afladshandel. Thi skjønt de Afladsbreve, der kunde kjøbes for Penge, indeholdt en Paamindelse om, at Hjærtets Anger var en Forudsætning for Tilgivelsen, blev dette dog ofte tilsløret af samvittighedsløse og pengegridske Afladskræmmere og glemt af letsindige Kjøbere. I den sidste Del af Middelalderen blev der med visse Mellemrum, til sidst hvert 25de Aar, ogsaa udskrevet et saakaldt Jubelaar, i hvilket alle Pilegrimme, der drog til Rom for at holde deres Andagt ved Apostelgraven og Byens Helgenlevninger, fik fuld Aflad. Naar et saadant Jubelaar oprandt, vrimlede Vejene til Italien med Pilegrimme, der drog afsted under Salmesang; og i Rom var der ofte i Jubelaarene saa mange fremmede, at en stor Del af dem maatte overnatte under aaben Himmel.

Oprindelig var Navnet »de hellige« et Fællesnavn for alle Kristne, og saaledes blev det brugt langt ned i Statskirketiden; men senere betegnede man med dette de saakaldte Helgener, der skulde være Gjenstand for en særlig Ærefrygt. Helgenskaren begynder med Apostle og Martyrer, men den omfatter Mænd og Kvinder, gamle og unge, Fyrster og Tiggere fra alle Kirkehistoriens Tidsrum og fra alle Lande. Efterhaanden blev der vedtaget en særegen Fremgangsmaade, der skulde følges, naar en Mand eller Kvinde, som havde

udmærket sig ved Fromhed og gode Gjerninger, skulde optages paa Helgenlisten (kanoniseres). Hver Helgen fik i Reglen sin egen Festdag, og desuden holdtes der en Alle-Helgensdag (1ste Novbr.), som regnedes for en af Kirkens største Højtidsdage. Fortællingerne om Helgenernes Liv og gode Gjerninger, de saakaldte Legendes, vare Middelalderens Yndlingslæsning, og den fromme Fantasi blev aldrig træt af at tillægge de hellige Mænd og Kvinder alle Dyder og underfulde Gjerninger. Helgenlevningerne (Relikvierne) vare Gjenstand for en overtroisk Ærefrygt, der ikke sjælden udartede til en ligefrem Tilbedelse, og til Helgengravene eller til de Kirker, som gjemte jordiske Levninger af en Helgen, skete der Valfarter. Der fortælles om store Jærtegn og mærkelige Helbredelser, som skulle være skete ved flere Helgengrave eller Relikvieskrin; og mange syge søgte Lægedom ved at gjøre en Valfart til en navnkundig Helgens Hvilested.

Over alle Helgener stod Herrens Moder, »vor Frue« (Madonna), til hvis Ære der byggedes talrige Kirker i alle Lande. Man mente, at Englene havde baaret hendes Hus gennem Luften til Loretto i Italien, og mange Steder, som i Einsiedeln i Schweiz, havde man Madonnabilleder, som man tiltroede undergjørende Kræfter. Den ene Mariafest blev indført efter den anden. Kunstnerne kappedes om at male »Himlens Dronning«; Minnesangerne, som Valter von der Vogelweide, sang om »den søde Jomfru, hvis Vilje altid sker i Himlen, og som aldrig kan faa Afslag hos sin Søn«, om »Liljekvisten« og »Rosenbruden«; og de fransikanske Skolastikere (se S. 93) talte allerede om, at hun var født uden Synd.

Men den religiøse Fantasi nøjedes ikke med at udmale Helgenernes Dyder og de saliges Liv i Himlen; den kastede sig ogsaa med Forkjærlighed over Djævelen og de onde Aander. Man troede, at det var muligt med sit eget Blod at forskrive sig til Mørkets Fyrste, og at der var Hekse, som kunde øve Trolddomskunster, og som holdt deres For-

samlinger paa Bloksbjærg. Og det ene Heksebaal tændtes efter det andet, ogsaa længe efter Reformationen.

Alle Kættere vare i Middelalderen Gjenstand for Forfølgelser. Mod Albigenenserne eller Katharerne, en manikæisk Sekt i Frankrig, prædikede Innocens III et Korstog, som endte med, at de alle bleve udryddede med Ild og Sværd. Der blev senere, i det 13de Hundredeaar, oprettet særegne Kættermeststole, ledede af Kættermestre (Inkvisitorer), og Dominikanerne fik Kætterfølgelsen (Inkvisitionen) i deres Hænder. Man gik ofte ud fra den Grundsætning, som en tysk Kættermester har udtalt, at det var bedre, om 100 uskyldige bleve brændte, end at en eneste skyldig slap fri; og denne umenneskelige Grundsætning har bragt mangfoldige uskyldige paa Baalet. I Erkjendelsen af, at »Kirken ikke tørster efter Blod«, nøjedes Inkvisitionen dog i Reglen med at overgive de domfældte til den verdslige Øvrighed, som saa udførte Dommen. Inkvisitionen stammer fra Spanien, og især dér tændtes talrige Kætterbaal. Ofte førte Spanierne kætterske eller for Kætteri mistænkte Mænd og Kvinder skarevis til Baalet i højtidelige Optog, og saadanne »Av-todaféer« (»Troshandlinger«) vare Skuespil, der kappedes med Tyrefægtningerne om at samle Tilskuere.

Middelalderens lidenskabelige Fromhed, der gav sig Udslag i Fanatisme over for anderledes tænkende, kunde ogsaa træde frem som et til Vanvid grænsende Sværmeri. Naar store Ulykker, som Jordskjælv eller Pest, vakte Folkene til Eftertanke over Liv og Død, kunde man se Skarer af de saakaldte Svøbebrødre (Flagellanter) vælte sig gennem Landene og vokse med Lavinens Hurtighed. Det var Tog af Mænd og Kvinder, som under Salmesang og Selvpiskninger drog fra Sted til Sted; og hvor de kom, virkede de som en aandelig Smitsot. Foran gik Præster med Krucifixer og Lys, og efter dem fulgte Svøbebrødrene, to og to, med Hætter over Hovedet og røde Kors paa Kapperne. Mange Steder bleve Vejene plettet af det Blod, der flød fra disse Sværmere, som tit havde sat Jærnpigge i deres Svøber.

Kirken nøjedes i Middelalderen ikke med at vaage over det religiøse Liv; ogsaa i det borgerlige Samfundsliv gjorde den paa alle Punkter sin Indflydelse gjældende. Kongerne bleve salvede og kronede i Treenighedens Navn af Kirkens Tjenere, og hele Ridderlivet i Middelalderen stod i nøje Forhold til den. Førrend Væbneren kunde blive Ridder, maatte han en Nat holde Vaabenvagt i en Kirke; og naar han modtog Ridderslaget, skete det i Guds, Madonnas, St. Mikael's, St. Jørgens eller en anden ridderlig Helgens Navn. For at lægge en Dæmper paa Riddernes Krigslyst, der gav sig Udslag i idelige Fejder, paabød Kirken den saakaldte Gudsfred (*treuga Dei*). Hver Onsdag Aften ringede Kirkeklokkerne Gudsfreden ind, og da skulde alle Fejder standse indtil Mandag Morgen; og ogsaa paa de store Højtider blev der ringet til Gudsfred. Naar Borgere dannede Gilder til gjensidig Understøttelse, skete det ligeledes ved Kirkens Hjælp. Gildet var indviet til én eller anden Helgen, og hver Gang Gildebrødrene samledes, begyndte Sammenkomsten med Gudstjeneste. Naar Haandværkerne dannede Lav, blev der ogsaa sørget for Lavbrødrenes aandelige Liv, og hvert Lav havde sine fromme Skikke, som nøje skulde overholdes.

Ogsaa i Rettergangen blandede Kirken sig, snart for at gjøre den kristelige Kjærligheds Krav gjældende ved at gaa i Forbøn, snart for ved Brugen af de saakaldte Gudsdomme tilsyneladende at lægge Dommen umiddelbart i Guds Haand. Saadanne Gudsdomme, der til dels vare en Arv fra de hedenske Gøther, vare Tvekampen, Jærnbjorden, Vandprøven og Ildprøven. Den Magt, som Kirken i sine Velmagtsdage havde over Middelalderens Folk, viser sig imidlertid ingensteds tydeligere end gennem dens Bandlysninger. Den, der paa Grund af en stor Overtrædelse af Kirkens Love var sat i Band, skulde sørge for at blive løst fra Bandet inden et Aars Forløb; skete det ikke, skulde han overgives til den verdslige Dommer. I Reglen fulgte Fredløshed med Bandet, og naar en Konge blev lyst i Band,

vare hans Undersaatter løste fra deres Troskabsed. De, der ikke vilde hjælpe Kirken til at faa Bugt med Synderen, bleve regnede for dennes medskyldige; derfor blev Bandet ofte efterfulgt af Interdikt. Medens Bandet kun ramte en enkelt, ramte Interdiktet en Egn eller et helt Land. Hvor en bandlyst satte sin Fod, blev Interdiktet forkyndt; og naar en Fyrste blev bandlyst, blev der lagt Interdikt paa hans Lande. Under Interdiktet bleve alle Kirker lukkede, og alle Kirkeklokker forbleve urørte. Præsten viste sig kun i Kirkedøren for at tale et strængt Bodsord til dem, der samledes paa Kirkegaarden. Ægteskaberne bleve indviede mellem Gravene, og Ligene jordedes kun i uindviet Jord. Jo stærkere det kirkelige Liv var paa en Egn, des haardere føltes Interdiktet, og Folkene bleve ofte slagne af Rædsel; naar Kirken saaledes standsede sit Arbejde paa Sjælenes Frelse. Men baade Bandstraalen og Interdiktet tabte i Betydning ved at bruges for ofte, og Kirken havde tit Grund til at sørge over bitre Følger af Interdiktet. Hvor det havde raadet i lang Tid, bleve Menighederne nemlig fremmedgjorte for Kristendommen, og alle Slags sædelige Forvildelser greb om sig, naar Kirken trak sin tugtende Haand tilbage.

Efter alt, hvad her er fortalt, vil det være klart, at Kirken i Middelalderen var Folkenes Opdrager baade i religiøs og sædelig Henseende; og den forsmædede ingen Midler, som kunde hjælpe til at paavirke de Masser, som den havde taget under sin Varetægt. Ved hyppige og pragtfulde Gudstjenester stræbte den at drage Mænd og Kvinder, gamle og unge, til Kirkehusene; og ogsaa udenfor dem søgte den at lede Mængdens Tanker hen paa det hellige. Paa Vejene saa' man hyppig et Kors, et Helgenbillede eller et lille Kapel; i Svøbebrødrenes Dage var der mange Steder paa Vejene henlagt Svøber til Brug for de vejfarende. Kirkernes og Klostrernes Klokker ringede tidlig og silde, og prægtige Processioner skred jævnlig gennem Byernes Gader. Paa Festdagene fremstilledes ogsaa ofte Scener af den hellige Historie eller af Helgenlegenderne i Kirkerne og paa Kirke-

gaardene. Skuespillerne i disse »Mysterier« vare Præster, Munke eller Skolebørn. Senere opførte man ogsaa saakaldte Moraliteter eller Skuespil, i hvilke Dyder og Laster optraadte som dramatiske Personer. Den Omstændighed, at Dyden altid fik sin Løn, og Lasten sin Straf, skulde opflamme Tilskuerne til at lægge Vind paa det gode. Disse kirkelige Dramaer, som endnu enkelte Steder bestaa i Form af Passionsskuespil, vare Begyndelsen til den nyere dramatiske Kunst.

Pavevældens Nedgang.

Efter Innocens III's Død udbrød igjen den gamle Kamp mellem Kejserdømmet og Pavedømmet, og under denne gik den ridderlige Hohenstauferslæggt helt til Grunde. Efter Staufernes Fald fulgte der i Tydskland et langt Interregnum, og da det endte, havde Kejserdømmet mistet sin tidligere ledende Stilling i Evropa. Efter Interregnet faldt det tyske Rige ogsaa mere og mere fra hinanden i smaa Stater, og Kejserne kunde ikke holde Rigsfyrsterne i Ave.

Saa længe det kristne Evropa havde dannet en Enhed og været villigt til at staa under Pavedømmets Formynderskab, havde Rom, trods midlertidige Ulykker, haft gyldne Dage; men da den nationale Følelse og Sansen for Frihed først var vaagnet, oprandt der for Pavedømmet en Tid, som var rig paa dybe Ydmygelser. Det var da Frankrig, som voldte Pavedømmet de farligste Saar. Der traadte nemlig baade Folkefølelsen og Frihedslængslen stærkest frem, og dette Land havde ikke, som Tyskland, lidt ved Sammenstødet mellem Paverne og Stauferne. De franske Konger og det franske Folk havde længe været Pavedømmets bedste Støtte, men i det 13de og 14de Hundredeaar udgik den stærkeste Modstand mod Roms overmodige Fordringer fra dette Land.

Allerede Korsfareren, den fromme Kong Ludvig IX († 1270) maatte hævde Statens Ret over for Pavedømmet. Ved den saakaldte pragmatiske Sanktion (1269) satte han en Grænse for Roms Pengeudpresninger i Frankrig og

værgede det fri Bispevalg over for Pavens Fordring paa Retten til at besætte de franske Bispestole; og dermed begyndte den Kamp for »den gallikanske Kirkes Rettigheder«, som har strakt sig helt ned til vore Dage¹⁾ Da Frankrig kort efter Ludvig IX's Død i Filip IV, den smukke († 1314), fik en Hersker, der vilde værgе Statens Ret til det yderste, kom det til en voldsom Brydning mellem dette Land og Pavedømmet.

Den Gang var Bonifatius VIII (1295—1303) kommen paa Pavestolen, efter at han ved List havde bragt sin Forgænger til at gaa i Kloster. Bonifatius var et stort diplomatisk Snille, veltalende og skarpsindig, men hovmodig og verdslig sindet. Inden han blev Pave, skal hans Forgænger have sagt til ham: »du skal komme ind som en Ræv, regere som en Løve og dø som en Hund.« Det pavelige Hof var den Gang blevet en stor Finanshovedkasse for Kristenheden, og alt drejede sig dér om Penge. De pavelige Legater rundt i Landene vare Oppebørselsbetjente, der indkasserede Roms Fordringer, og der blev drevet en skamløs Handel med Kirkens Embeder og Naademidler. Derfor var det ikke tilfældigt, at Kampen mellem Pavedømmet og den verdslige Magt denne Gang begyndte som en Proces om Penge. Ogsaa Kongerne trængte den Gang til Midler, og faa vare i støttere Pengeød end Filip den smukke. Han havde Vanskelighed ved at tilvejebringe de store Summer, der ved Frankrigs Omdannelse fra et Lensrige til et enevældigt Kongedømme medgik, ikke blot til Hofholdningen, men ogsaa til Hæren, Flaaden og Embedsmændenes Lønning; derfor lagde han Skat paa Præsteskabet. Bonifatius udstedte imidlertid straks en Bulle²⁾, der truede med at lyse

¹⁾ Det var Ludvig IX's Kapellan, Robert af Sorbonne, som stiftede en Fribolig for fattige studerende, der blev Begyndelsen til det berømte theologiske Fakultet, Sorbonnen.

²⁾ Buller kaldes Skrivelserne fra det pavelige Kancelli efter det Segl i en Blykapsel (*bulla*), som hænger ved dem. De enkelte Buller have Navn efter de Ord, med hvilke de begynde.

Band over den Fyrste, der uden pavelig Tilladelse lagde Skat paa Kirkens Godser, og over de Skatteydere, der gav efter for saadanne Paalæg. Efter Jubelaaret (1300), som havde skaffet Rom store Indtægter, blev Striden mellem Bonifatius og Filip endnu heftigere. Bonifatius fordømte i sin Bulle »*Unam sanctam*« Læren om den verdslige Magts Selvstændighed som Kæteri og hævdede, at Kirken havde to Sværd, det aandelige og det verdslige; hint skulde føres af Kirken selv, dette af de verdslige Fyrster paa Kirkens Vegne.

En saadan Opfattelse, der gjorde Fyrsterne til Pavens Lensmænd, vilde Filip den smukke ikke godkjende, og Bonifatius fik snart at føle, at Forholdene vare ændrede siden Innocens III's Dage. Kort før Udstedelsen af »*Unam sanctam*« havde Kong Filip sammenkaldt Udsendinge af Borgerstanden til at mødes med Ombud fra Adelen og Præsteskabet for at raadslaa om Rigets Anliggender, og denne første franske Stænderforsamling lovede at hjælpe Kongen med at hævde Frankrigs nationale Uafhængighed over for Roms Angreb. Derimod maatte Pavedømmet denne Gang savne Munkenes vigtige Understøttelse; thi mange af disse vendte sig med Afsky fra en Pave, der var saa penge-kjær som Bonifatius.

Da de franske Stænder atter traadte sammen i 1303, blev Bonifatius anklaget for Kæteri, Tyranni, Utugt og Omgang med Djævelen. Han svarede paa denne Anklage ved at sætte Filip den smukke i Band. I Rom var Bonifatius imidlertid saa ilde lidt, at der dannedes en Sammensværgelse imod ham, og han fandt det derfor sikrest at ty til sin Fødeby Anagni, i hvis Domkirke han højtidelig vilde ud-slynge Bandstraalen mod Kong Filip. Men samme Dag, som dette skulde ske, trængte de sammensvorne ind i Anagni. Da de kom op til det pavelige Palads, klædte Bonifatius sig i fuldt Skrud og tog Plads paa en Trone med Nøglerne og Korset i sine Hænder; men hans Fjender tog ham til Fange uden at lade sig kyse af hans afmægtige

Indsigelse. Efter en kort Tids Forløb blev han dog befriet, men Vanvid og Ærgrelse gjorde snart Ende paa hans Liv. Da han var død, troede Italienerne, at han var faret lige til Helvede, og den store italienske Digter Dante, som kort efter skrev sin »guddommelige Komædie«, gav Bonifatius VIII Plads blandt de usalige Aander i Helvede.

Efter Bonifatius VIII's Død kom Pavedømmet mere og mere i Afhængighed af Frankrig. Man valgte nu Franskmand til Paver, og i omtrent 70 Aar (1309—77) opslug St. Peters Efterfølgere endog deres Bolig i Avignon. Ved dette saakaldte babylonske Fangenskab sank Paverne ned til at blive franske Hofbiskopper; de forsømte Kristenhedens Tarv og søjede sig i alt efter de franske Kongers Vilje. Da Filip den smukke saaledes fik Lyst til Tempelherrernes store Ejendomme, gik den fransk fødte og fransk sindede Pave i Avignon ind paa at ophæve denne Orden; og Tyskland klagede ikke uden Grund over, at Paverne i flere Henseender gik Frankrigs Ærinde. Under saadanne Forhold besluttede Tyskerne at løse Kejserdømmet fra Forbindelsen med Pavedømmet. De tyske Kurfyrster samledes 1338 i Rense ved Rhinen, og dér udtalte de, at den, som var valgt af Kurfyrsterne, var Kejser, selv om han ikke modtog Stadfæstelse eller Kroning af Paven; og senere gav den gyldne Bulle (1356) nøjere Regler for Kejservalget.

I Rom var der idelige Kampe mellem Stormændene, og under Pavens Fraværelse dukkede Minderne fra Byens hedenske Fortid op paany. Digteren Petrarca blev saaledes paa hedensk Vis lavrbærkronet paa Kapitolium, og i Aaret 1347 gjenoprettede en Romer ved Navn Cola di Rienzi en kort Tid Republikken som »Tribun af Jesu Kristi Naade og Roms Befrier«.

Fra alle Sider af Kristenheden hørtes der Klager over Pavernes Ophold i Avignon og over det ryggesløse Liv, som førtes dér. Petrarca skrev: »I Avignon brøler Minotaurus, og der er ingen Ariadnetraad i denne Labyrinth. Guld er det eneste Middel, ved hvilket man kan lægge Baand paa

Uhyret og vinde dets Portner. Med Guld kan man aabne Himlen, og for Guld kan man købe Jesus Kristus.« En nordisk Helgeninde, Birgitta, (St. Britta), som i Jubel-aaret 1350 var i Rom, foragedes dybt over Pavernes Utroskab mod deres Arv; og hun talte gjentagne Gange haarde Ord til Kirkefyrsterne i Avignon og formanede dem med Trusler til at vende tilbage til Apostlens Stad¹⁾. Den sorte Død, Krigene og de andre Ulykker, som hærjede Landene i det 14de Hundrebaar, bleve ogsaa af mange sete som Straffe for det store Forfald i Kirken.

Men skjønt Hundredaarskrigen mellem England og Frankrig ofte gjorde Opholdet i Avignon meget usikkert for Paven, skete Tilbageflytningen til Rom først i Aaret 1377; og da der første Gang efter Hjemkomsten skulde vælges en ny Pave, kunde Kardinalerne ikke blive enige, saa at Valget endte med, at Kristenheden fik to Paver. Den ene blev da i Rom, men den anden, der var valgt af de franksindede Kardinaler, tog atter Ophold i Avignon. Disse to Paver satte hinanden i Band, og de brugte jævnlig ogsaa Bandlysningen mod hinandens Tilhængere, saa at Forargelsen og Forvirringen blev stor.

Denne Tilstand vakte dyb Bedrøvelse rundt i Kristenheden, og ved Pariser-Universitetet var der flere udmærkede Lærere, som mente at kunne raade Bod paa Ulykken ved at hævde den Sætning, at et almindeligt Kirkemøde (*Concilium*) staar over Paven. Det var saaledes Tilfældet med Peter fra Ailli og hans Discipel og Ven Johan Charlier fra Gerson. Begge disse ædle Mænd talte Kirkemødernes og Reformernes Sag saa længe, at der til sidst i Aaret 1409 blev sammenkaldt et Concilium i Pisa. For dette blev

¹⁾ Birgitta stiftede Brigittiner-Ordenen for Nonner og Munke. Denne Orden, der var indviet til Jomfru Maria, havde sit Kloster i Vadstena og Aflæggere i alle Lande; her i Danmark var der Brigittiner-Klostre i Maribo og Mariager. I Unionstiden dannede Brigittinerne et Baand mellem de nordiske Riger, og til denne Ordens Tertiariere hørte Dronningerne Margrete og Filippa.

begge Paverne stævnedes, og da de ikke gav Møde, bleve de afsatte, og en ny Pave udvalgt. Forsamlingen i Pisa, der blev ledet af Peter fra Ailli og Johan Charlier, hævdede først, at Skriften, Kirkefædrene og Koncilierne stod over Paverne, der saa ofte havde modsagt hinanden; og derpaa begyndte der en Forhandling om »en Reformation paa Hoved og Lemmer«. Men Konciliet skiltes ad, uden at der var opnaaet Enighed herom, og dets Beslutninger bleve saa lidet fulgte, at end ikke de to afsatte Paver vilde opgive deres Magt. Der var derfor en Tid lang 3 Paver i Steden for 2.

I Følge en Aftale i Pisa skulde der faa Aar efter sammentræde et nyt Kirkemøde; men først i Aaret 1414 udskrev Paven, paa Kejser Sigismunds indtrængende Opfordring, et saadant til Konstanz ved Bodensøen. Dette Kirkemøde, der varede indtil 1418, fik endelig Pavesøndringen hævet; men efter at der først var valgt en Pave, som fik almindelig Anerkjendelse, gik Forhandlingerne om Reformerne i Staa. Man havde denne Gang vedtaget at stemme efter Folkekirker (Nationer), saaledes at der blev givet Italienerne, Franskmændene, Englænderne, Tyskerne (til hvilke Nordboerne regnedes) og Spanierne hver én Stemme. Det var en Indrømmelse til den vaagnende Nationalfølelse og en Forholdsregel, der skulde hindre Italiernes Overvægt; thi disse vare talrigst, og naar der stemtes efter Hoveder, vilde de øve en overvældende Indflydelse. Det lykkedes imidlertid den ny Pave, en snu Italiener, ved Navn Martin V, at bruge denne Afstemning efter Nationer til at hindre alle Reformer. Ved at slutte Aftaler (Konkordater) med de enkelte Nationer standsede han Konciliets Arbejde, og han dristede sig endog til sidst til at udtale, at Sætningen, »et almindeligt Concilium staar over Paven«, var falsk og oprørsk. Hvor lidet dette Kirkemøde i Virkeligheden var stemt for alvorlige Reformer, fremgaar ogsaa deraf, at det dømte Johan Hus til Baalet (1415). Konciliet i Konstanz, der baade af Fyrster og Folk var hilset med saa store Forhaabninger, endte med en Sejr for Pavedømmet. Da Martin V

forlod Konstanz paa en hvid Hest, gik Kejser Sigismund ved Siden for at holde i dens Tøjle; 4 Rigsgrever bar en gylden Tronhimmel over Paven, og 4 Rigsfyrster holdt i Snipperne af hans Hests Skarlagens Dækken. Johan Hus fik derfor Ret, da han sagde om dette Koncilium: »de ville flagre fra hinanden som en Flok Sommerfugle, og deres Raadslutninger ville blive til Spindelvæv«. Og netop under Martin V blev Salg af Embeder drevet lige saa aabenlyst »som Svinehandel paa Torvet«.

Det tredje saakaldte Reform-Koncilium, der samledes i Domkirken i Basel, (1431—49), udrettede heller intet, og disse gjentagne forgjæves Forsøg viste, at der ikke vilde kunne naas noget ad den Vej. Koncilierne kunde ikke faa Bugt med Pavedømmet, og Rom var Hovedsædet for Fordærvelsen. I Slutningen af det 15de Hundrebaar og i Begyndelsen af det 16de sad der en Række uværdige Paver paa St. Peters Stol. Sixtus IV, som gav Tilladelsen til Oprettelsen af Universitetet i Kjøbenhavn (1479), var et lastefuldt Menneske, der kun tænkte paa at samle Penge til sine Slægtninge (Nepoter). Innocens VIII fik Spotnavnet »Fædrelandets Fader«, fordi han havde 7 Børn at forsørge. Han modtog hvert Aar 40,000 Dukater af Sultan Bajesid, fordi han holdt dennes Broder i Fængsel; og Innocens VIII's Efterfølger, Alexander VI, fik 300,000 Dukater, da han havde gjort Bajesid den Tjeneste at rydde hans Broder af Vejen ved Gift. Alexander var lige saa lastefuld som sin Forgænger, og han var tillige en stor Spiller; engang da han betalte et Tab i Spil med Afladspenge, spøjede han spøjende til: »lutter tyske Synder!« Hans Søn, Cæsar Borgia, var en raa og voldsom Person, der ikke undsaa sig ved at bruge baade Gift og Dolk for at naa sit Maal; og hans aandrige Datter, Lukrezia Borgia, skal have staaet i et brødefuldt Forhold til sin Fader.

Efter Alexander VI fulgte Julius II († 1513). Han var en tapper Krieger og en kløgtig Diplomat, der søgte at drive de fremmede (»Barbarerne«) ud af Italien; men for

Religionen havde han kun liden Interesse. Under hans Styrelse begyndte Bramante at bygge Peterskirken i Rom. Perugino og Rafael smykkede Julius II's Værelser i Vatikanet med store Malerier, og til hans Gravmindesmærke mejslede Michel Angelo en kæmpestor Mose som et Symbol paa den krigerske Paves Heltekræft.

Mystiken.

Ved Siden af Skolastiken, der let udartede til en kold og død Forstandsoplysning, gik der en anden Retning, som gjorde Følelsens og Hjærtets Krav gjældende; og senere, da Kirken sank hen i Udvorteshed, fik denne saakaldte mystiske¹⁾ Retning flere og mere udprægede Tilhængere.

I Skolastikens første Tid var den hellige Bernhard (se S. 84 flg.) en af de Theologer, der søgte at komme i et inderligere Forhold til Gud ved at lade Spekulationen fare for at hengive sig til en stille Beskuelse (Kontemplation) af de guddommelige Ting. Han sagde: »ved Bønner og stille Overvejelser finde vi lettere Gud end ved lærde Disputer«, og: »i samme Grad som vi elske Gud, lære vi ham at kjende; thi vi forvandles til det, vi elske.« Han vilde ved Skuen af Gud naa det høje Trin, hvor Aanden, saa vidt den menneskelige Skrøbelighed tillader det, kan drage sig helt bort fra det jordiske for kun at dvæle i himmelske Egne; men han vidste godt, at intet Menneske til Stadighed kan leve i denne salige Beskuelse. Paa hans Tid var der i Frankrig en Kreds af fromme Theologer fra Klosterskolen St. Viktor i Paris, som bebrejdede Skolastikerne deres Hovmod og Disputeresyge. Disse »Viktorinere« savnede Varme hos Skolastikerne, og de satte Varmen højere end Lyset. De sagde: »i Kjærligheden have vi Gud, og i Kjærligheden erkjende vi Gud«; og de stræbte altid efter at forbinde fromme Øvelser med deres videnskabelige Arbejder.

¹⁾ Af det græske Ord *μύω*, jeg lukker Øjet.

Der var dog ogsaa enkelte af de store Skolastikere, som havdê en rig mystisk Aare; dette gjælder fremfor alle om Fransiskaneren Bonaventura (S. 92).

Hverken disse skolastiske Mystikere eller Viktorinerne vilde imidlertid i nogen Maade afvige fra Kirkens Lære eller unddrage sig dens Herredømme; men da Mystiken noget senere dukkede op paa tysk Grund, kom den flere Gange i Strid med den herskende kirkelige Opfattelse. Mange af de tyske Mystikere tilhørte mærkeligt nok Dominikanerordenen, der ellers var saa nidkjær for at værgе den rene Kirkelære. Den navnkundigste af dem alle var Dominikaneren Mester Eckart († 1327), der fremsatte dristige Sætninger som: »Gud kan lige saa lidt undvære mig, som jeg Ham«; »Guddommen er mit Fødeland; før jeg blev til, var jeg født i Guddommen«; »det Øje, hvormed jeg sér Gud, er det samme, hvormed Han sér mig«. Mester Eckart mente nemlig, at Mennesket kunde blive ét med Gud. Denne pantheistiske Mystik blev fordømt af Kirken, men derfor forsvandt den ikke. Der var endog nogle, der gik endnu videre, som Sekten »den fri Aands Brødre og Søstre«, der aabenlyst kaldte Kirkens Lære Ammestue-Eventyr og forkastede baade Ægteskab og Ejendom.

Der var imidlertid ogsaa i Tyskland og i Nederlandene Mystikere, som undgik Mester Eckarts Sammenblanding af Skaberen og Skabningen. Det var fromme Kristne med et dybt Gemyt, som i de Tider, da Krig, Pest og Misvækst hærjede Landene, trak sig tilbage i sig selv for ved Sjælens Omgang med Gud at erfare Salighedens Sødme. Især i Rhinegnene, den saakaldte »Præstegade« (Pfaffengasse), traf man disse stille i Landet, som vilde dø bort fra Verdenslivet for alene at leve for Kristus, der døde for os. De kaldte sig »Guds Venner« (efter Joh. 15, 14 flg.) og dannede et stilfærdigt Broderskab, som især fordybede sig i Johannes-Evangeliet. De brugte ikke, som Skolastikerne, Latinen, men Modersmaalet, og de satte en from Lægmand højere end en verdslig sindet Præst, om denne end var aldrig

saa lærd. Til Guds-Vennernes Retning hørte to Dominikanere, Johannes Tauler, hvem man længe med Urette har tillagt Bogen »om Kristi fattige Livs Efterfølgelse«, og Henrik Suso, Minnesangeren blandt Mystikerne, som skrev den »gudelige Visdoms Bog«, der tidlig blev oversat paa Dansk af en jysk Munk. Ogsaa den ubekjendte Mystiker, der har skrevet det lille Skrift »den tyske Theologi«, som Luther satte saa overordenlig højt, maa regnes herhen.

I Nederlandene var der en ejendommelig Kreds af Mystikere, de saakaldte Brødre af Fælleslivet, der uden at aflægge bindende Løfter dannede klosterlige Samlag, som havde alt tilfælles. I et saadant »Broderhus« (Fraterhus) boede der i Reglen en Snes Brødre, som i Fællesskab studerede, afskrev Bøger og gav Undervisning. Brødrene af Fælleslivet, der ogsaa bredte sig til Tyskland, have store Fortjenester af det lærde Skolevæsen, og ved at udbrede gudelige Smaaskrifter blandt Folket virkede de for en inderligere Tilegnelse af Evangeliet. Til disse nederlandske Mystikere hørte Thomas fra Kempen (*a Kempis*), der havde Bolig i et Kloster paa Agnetebjærget ved Zwoll († 1471). Han er rimeligvis Forfatter til Skriftet »om Kristi Efterfølgelse«, der er den ypperste Andagtsbog fra Middelalderen.

Alle disse Mystikere lagde den største Vægt paa Kristi Efterfølgelse og paa »Kristus i os«, og de hævdede Friheden og Inderligheden paa en Tid, da Lovvæsen og Udvorteshed var bleven raadende i Kirken. Derfor kunne de ogsaa i en vis Henseende betragtes som Vejbydere for Reformationen. En af Luthers ældre Venner, Johan Staupitz, Forstanderen for de tyske Avgustinerklostre, var en from Mystiker, der henviste sine Munke til den hellige Skrift og til Kirkefaderen Avgustin. Og da Luther havde de haarde Sjælekampe i Klosteret, var Staupitz ham til megen Trøst.

Humanismen.

Bogtrykkerkunstens Opfindelse og Konstantinopels Er-
obring af Tyrkerne (1453) frembragte ogsaa i kirkelig Hen-
seende store Virkninger. Efter at Bogtrykkerkunsten var
opfunden, kunde jo alle Bøger, Skrifter mod Kirken lige saa
godt som Bibler og Andagtsbøger, let komme i Lægmands
Hænder, og Oplysningen begyndte at brede sig udenfor de
lærdes Kredse. Efter Konstantinopels Fald flygtede mange
Grækere til Vesterledet, især til Italien, og derved fik Vestens
lærde atter Kjendskab til det græske Sprog og den græske
Literatur, som længe kun havde været kjendt gennem Over-
sættelser og kun i ringe Omfang. I Italiens større Stæder
samledes der Skarer af lærde, de saakaldte Humanister,
der fordybede sig i Studiet af Oldtidens Efterladenskaber.
Paa samme Tid bleve ogsaa flere Levninger af den antike
Kunst dragne frem af Jordens Skjød, og derved blev der
vakt endnu større Begejstring for Oldtiden og Oldtidslivet.

Hos mange af Humanisterne førte denne Syslen med
Grækenlands og Roms hedenske Literatur og Kunst til et
nyt Hedenskab. Der dannedes platoniske Akademier, hvis
Medlemmer hilste hverandre som »Brødre i Platon«, og der
var Humanister, som ikke vilde læse de pavlinske Breve,
fordi disse ikke vare skrevne paa klassisk Græsk. Flere Ud-
tryk fra det gamle Hedenskab kom atter i Omløb; man
kaldte ofte Gud Fader »den høje Jupiter«, Hellig-Aanden
»en himmelsk Zefyrvind«, Herrens Moder »Diana« og Non-
nerne »Vestalinder«. Der var ogsaa Humanister, som satte
Grækenlands og Roms store Skikkelser langt over Apostle
og Helgener, og flere af Hedenskabets Laster viste sig aaben-
lyst og uden Blusel midt i Kristenheden.

Humanismens Hovedsæder i Italien vare Florents og
Rom. I Florents havde Mediceerne aabnet et Fristed for
den ny Kunst (Renaissancen), der blomstrede frodig op
paa den klassiske Jordbund; og med Kunstnerne fulgte ogsaa
Digtere og lærde til den livsglade Stad ved Arnofloden, hvor

den ene skønne Fest afløste den anden. Der optraadte
imidtildid en veltalende Dominikaner ved Navn Savonarola,
der havde Bolig i Byens St. Marko-Kloster¹⁾, som en stræng
Bodsprædikant. Fra Domkirkens Prædikestol tordnede han
mod Folkets, Præsternes og Pavens Synder, og han varselede,
at »Herrens Sværd« snart vilde komme over den letfærdige
Stad. »I den gamle Kirke,« sagde han, »vare Nadverkalkene
af Træ, men Præsterne af Guld; nu er det omvendt.« Sa-
vonarola var lige saa begejstret for Friheden som for Evan-
geliet, og ved sine mægtige Prædikener rejste han Folket i
Florents, saa det fordrev Mediceerne, og han styrede derpaa
en kort Tid Byen fra Prædikestolen. Der blev da givet
strænge Love mod Letfærdigheden og Forlostelsessygen, og
en Dag blev der paa Torvet i Florents opbrændt en hel
Pyramide af Luksusgjenstande og daarlige Bøger, medens
Folket sang Savonarolas Salmer. Men Præsterne, Stormændene
og den letsindige Ungdom forbandt sig mod den strænge
Dominikaner, og i Aaret 1498 blev han greben og brændt
som Kætter og Folkeforfører. Luther udgav siden Savonarolas
Forklaring til et Par af Davids Salmer, og det unge Italien
gjemmer hans Minde som en af Forkæmperne for Italiens
Frihed.

Ogsaa i Rom fik Humanismen mere og mere Magt. I
det 15de Hundredeaar var der en Pave, som havde Lyst til
at gjøre et Korstog til Konstantinopel — for at opsøge Lev-
ninger af den græske Literatur; og den Dag, da Laokoons-
gruppen blev funden, ringede Roms Kirkeklokker som til
den største Fest. Med Julius II's Efterfølger Leo X (1513
— 21) kom Humanismen paa Pavestolen. Leo tilhørte Fa-
milien Medici og havde sin Slægts Sans for Kunst og Poesi,
men ogsaa dens Letsind. Hans samtidige fortælle, at han
aabenlyst drev Spot med den kristne Tro, og en af dem,

¹⁾ I dette Kloster havde Angelico Fra Fiesole kort i Forvejen
malet sine fromme Billeder, der udmærke sig ved en sjælden
Skjønhed og Renhed.

Erasmus fra Rotterdam, sagde vittig om ham: »han tog selv Fornøjelserne, men for Forretningerne lod han St. Peter sørge«. Leo byggede videre paa Peterskirken, og for at faa Penge hertil og til en Krig mod Tyrkerne greb han til det skæbnsvangre Middel, igjen at sende Afladskræmmere rundt i Kristenheden.

Men medens Humanismen i Italien førte mange bort fra Kirken og Kristendommen, banede den andensteds Vej for Reformationen ved at gjenoplive Studiet af Biblen i Grundsprogene. Det var saaledes navnlig Tilfældet i Spanien og i Tyskland. I Spanien stiftede Kardinal Ximenes Universitetet i Alkala (*Komplutum*), og derfra udgik den berømte Komplutenser-Udgave af Biblen. I Tyskland fremmede Reuchlin Studiet af det gamle Testaments Grundprog ved Udgivelsen af en hebraisk Ordbog og Grammatik; og Erasmus fra Rotterdam udgav ikke blot Klassikere og Kirkefædre, men ogsaa gjentagne Gange det ny Testaments græske Tekst. Erasmus var en lærd Mand, der saa mange af Kirkens Brøst, men han elskede Fred og Ro højere end Sandheden; derfor fandt Reformationen ingen Forbunds-fælle i ham. Luther sagde om ham: »Erasmus kan nok blotte en og anden Vildfarelse, men han kan ikke lære os Sandheden«; og Erasmus bebrejdede fra sin Side Luther, at han »havde rørt ved Pavens Krone og Munkenes Maver«. Flere af Tysklands Universiteter talte blandt sine Lærere Humanister eller »Poeter«, som de dér kaldtes, fordi de efterlignede klassiske Forbilleder. Det var saaledes Tilfældet med Universitetet i Erfurt, hvor der til sine Tider kunde samles 2000 Studenter, blandt hvilke der var flere fra de nordiske Lande¹⁾. Tysklands navnkundigste Humanist var en Slægtning af Reuchlin, Filip Melanchthon, »Tysklands Lærer«. Melanchthon, der var født i Aaret 1497, røbede tidlig store Aandsevner, og allerede i en Alder af 13 Aar

¹⁾ Ogsaa her i Danmark fandtes der Humanister, som Morten Børup, Rektor i Aarhus, Povl Helgesen og Kristjern Pedersen.

blev han Student. Han lagde sig især efter Studiet af det græske Sprog, og 21 Aar gammel blev han Professor i Græsk ved det kort i Forvejen oprettede Universitet i Wittenberg. I denne lærde og sindige Mand fik Luther en trofast Medarbejder, og gennem Melanchthon rakte Humanismen i sin ædleste Skikkelse Reformationen Haanden.

Forløbere for Reformationen.

Allerede i Oldkirkens Dage blev der gjort Indsigelser mod Helgendyrkelsen og mod den overdrevne Vægt, der blev lagt paa den ugifte Stand; men disse Indsigelser fik ingen videre Betydning. Paa Ludvig den frommes Tid var der ogsaa et Par franske Biskopper, som advarede mod den overdrevne Ærefrygt for Helgenerne og Helgenlevningerne, mod Gudsdommene og Gjerningsretfærdigheden; men disse Advarsler frugtede heller ikke. Senere, da Kirken var bleven rig, og da Rigdommen havde medført Fordærvelse, lød der mange Røster, som krævede Tilbagevendelse til »den apostolske Fattigdom«. Til disse Talsmænd for den fattige Kirke hørte Arnold fra Brescia, som ovenfor (S. 78 flg.) er omtalt. Hos ham var den religiøse Nidkærhed blandet med en sværmerisk Begejstring for Friheden og den gamle romerske Republik. Dette var ikke Tilfældet med Valdes, en from Borger i Lyon, som levede i Slutningen af det 12te Hundredeaar. Han havde ikke andet Maal end at bringe »Kristi Bud« til Gyldighed i sit eget og sine Venners Liv.

Efter at han havde gennemgaaet en alvorlig Opvækkelsestid, fik han to Præster til at oversætte Stykker af Biblen og Kirkefædrene paa det provencalske Folkesprog, og disse Oversættelser læste han sammen med nogle ligesindede Lægmænd. Det var især to af Herrens Formaninger, som gjorde Indtryk paa disse fromme Lægfolk: Advarslen mod Rigdom og Opfordringen til at prædike Evangelium for hele Skabningen. Valdes og hans Venner lovede hinanden at

leve i apostolsk Fattigdom, og derpaa begyndte de at prædike. Men derved kom de i Strid med Kirken. Det var nemlig ikke Lægfolk tilladt at føre Ordet, og allermindst vilde man finde sig i, at de »fattige fra Lyon« maalte de kirkelige Forhold med det ny Testaments Alen. Valdes og hans Venner fandt imidlertid, at Herrens Ord gav dem Ret til at blive ved med deres Prædiken, og da de vilde adlyde Gud mere end Mennesker, bøjede de sig ikke for Kirkens Forbud. De gik ud to og to, som de første Disciple, og uddelte de oversatte Bibelstykker, idet de hævdede, at det er et apostolsk Liv og ikke et kirkeligt Embede, der gjør et Menneske værdigt til at være Ordets Tjener. Kirken svarede med at lyse Band over dem, der »prædikede uden at være udsendte« (Rom. 10, 15), og »Valdesierne« bleve snart Gjenstand for en heftig Forfølgelse. Valdes selv flygtede til Bøhmen, hvor han døde; men hans Tilhængere have under store Trængsler holdt sig i Syd-Frankrig og Nord-Italien lige til vore Dage. I det 16de Hundredaar modtog Valdesierne stærke Paavirkninger fra det reformerte Schweiz, og efter at Kongeriget Italiens Oprettelse har skaffet dem Religionsfrihed, have de i alle større italienske Byer dannet Menigheder, som søge at vinde Italienerne for den evangeliske Kristendomsopfattelse.

Omtrent to Hundredaar efter Valdes gav Englænderen Johan Viklif Stødet til en evangelisk Bevægelse, der virkede endnu kraftigere. Da en af Paverne i Avignon dristede sig til igjen at kræve Lensskat af England, oven i Kjøbet med Tillæg af Renter for de mange Aar, i hvilke denne ikke havde været betalt, nægtede Parlamentet at opfylde hans Fordring. Viklif, der var Lærer ved Universitetet i Oxford, stillede sig i denne Sag paa Parlamentets Side og mindede St. Peters Efterfølger om, at Herren havde betroet ham Hjorden, for at han skulde lede den paa Græsgang, ikke for at han skulde klippe den.

Viklif havde faaet den sædvanlige skolastiske Uddannelse, men han havde tillige modtaget Paavirkning af nogle betydelige bibelske Theologer, som England havde haft, me-

dens Skolastiken andensteds førte Eneherredømmet; og han saa' selv i den hellige Skrift »Kirkens *magna charta*«. Men jo mere han granskede i Skriften, des klarere blev det ham, at der var mange Uoverensstemmelser mellem den kirkelige Overlevering og det ny Testament. Ud fra Skriftens Udsagn kæmpede han ikke blot mod Afladen, Helgendyrkelsen og mange Kirkeskikke, men ogsaa mod Forvandlingslæren og Hostiens Tilbedelse; og Kirkens Rigdom og dens Tjeneres yppige Levned havde ogsaa i ham en ivrig Modstander. For at vække sit Folk til større kristelig Alvor udsendte han Rejsepræster, der barfodede, med Stav i Haand og iførte lange uldne Klæder, drog om for at indskærpe alle Guds Lov; snart prædikede de i en Kirke, som stod aaben, snart paa Kirkegaarde eller Gader. Oprindelig vare disse Prædikanter Præster, men senere udsendte Viklif ogsaa Lægfolk. For at skaffe Menigheden større bibelsk Oplysning gav han sig endvidere i Færd med at oversætte det ny Testament paa Engelsk efter Vulgata, og en Ven af ham oversatte det gamle Testament. Denne Bibeloversættelse blev modtaget med Glæde af mange; men dens Udbredelse blev forbudt af Bisperne, og Viklif blev paa Grund af sine Afgivelser fra den gængse Kirkelære dømt som Kætter. Trods Domfældelsen vedblev han imidlertid til sin Død (1384) at virke som Landsbypræst, og fra sin Præstegaard fortsatte han Kampen mod Kirkens ubibelske Lærdomme og udsendte fremdeles Rejsepræster.

Samtidig med Viklif levede den første engelske Digter Chaucer, der i sine rimede »Kanterbury-Fortællinger« gik løs paa Munkenes mange Skrøbeligheder; og i Slutningen af det 14de Hundredaar var der i England en stærk social Gjæring, som gav sig Udslag i en Bondeopstand. Under saadanne Forhold maatte Viklifs Kamp for Statens Uafhængighed af Kirken og hans dristige Angreb paa Kirkelæren vinde Gjenlyd mange Steder; og i den sidste Del af Hundredeaaret kunde næsten Halvdelen af det engelske Folk regnes for at være Viklifiter eller »Lollarder.« Der blev

overalt i England paa Modersmaalet prædiket mod Helgendyrkelsen og Klosterlivet, Cølibatet og det katholske Skriftemaal; og Parlamentet modtog en Opfordring til »at reformere Kirken, saa at denne kunde blive lige saa fuldkommen, som den havde været i Begyndelsen.« Men med Henrik IV's Tronbestigelse (1400) skete der en stor Forandring. Denne Konge, som søgte en Støtte i det katholske Hierarki, forfulgte Lollarderne med Ild og Sværd, og snart blev Tallet paa »Bibelmændene« mindre. Viklifs Skrifter og Udlændinge, som havde studeret i Oxford, bar imidlertid Bevægelsen ud over Englands Grænser; og i Bøhmen fremkaldte Viklifs Tanker et stort Røre.

I Bøhmen havde en græsk-katholsk Paavirkning længe gaaet ved Siden af den romersk-katholske (se S. 70), men den sidste havde sejret, navnlig efter at Bøhmerne havde sluttet sig nøjere til det romersk-katholske Tyskland. Dog kunde man stadig i Bøhmen støde paa gifte Præster, og den slaviske Bibel og den slaviske Liturgi havde trods Roms Forbud mange Steder holdt sig i Brug. I det 14de Hundredeaar var der ogsaa i Bøhmen flere, som viste hen til Biblen og krævede Tilbagevendelse til de apostolske Tilstande; og i Slutningen af Hundredeaaret fik Bøhmen i Johan Hus en Præst, der med Fynd og Kraft angreb de Lærdomme og Skikke, der stred mod den hellige Skrift.

Johan Hus, Søn af en velhavende bøhmisk Bonde, studerede ved det nys oprettede Universitet i Prag med stor Iver baade Aristoteles og Platon, Kirkefædre og Skolastikere, Retsvidenskab og Lægekunst. Han var en ærlig Natur, der alvorlig stræbte efter Sandheden. Han skriver et Sted: »fra min første Studentertid har jeg gjort mig det til Regel, saa ofte jeg paa et Punkt fik en sandere Anskuelse, med Glæde og i Ydmyghed at lade min forrige Mening fare, da jeg godt véd, at det, som vi vide, er langt mindre end det, som vi ikke vide.« Efter at have fuldendt sine Studier blev han Præst ved det lille Betlehemskaapel i Prag, som i sin Tid var opført af en bøhmisk Lægmand for at skaffe

Byens Indbyggere »Ordets Brød« paa Modersmaalet; og han samlede snart en stor Kreds af Tilhørere om sin Prædikestol. Som Lærer ved Universitetet og som Dronningens Skriftefader fik han desuden Indflydelse paa Studenterne og paa Hoffet.

Det skjønnedes snart paa hans Prædikener og paa flere Smaaskrifter, som han udgav, at han var stærkt paavirket af Viklif; og paa Grund af sine viklifitiske Meninger fik han mange Modstandere. Desuden blev han Gjenstand for Tyskernes Had. Disse vare nemlig forbitrede over, at de bøhmiske Studenter ved Universitetet i Prag, som Landets egne Børn, ved en Ændring af Højskolens Grundlov havde faaet større Indflydelse paa Højskolens Sager end de fremmede. I Vrede over denne Ændring havde flere tusende tyske Studenter forladt Prag og grundet et nyt Universitet i Leipzig (1409), og da Hus efter deres Bortgang blev valgt til Prager-Universitetets Rektor, vendte Tyskernes Uvilje sig særlig imod ham.

I Aaret 1410 kom der til Prag en pavelig Bulle, som bød at brænde alle viklifitiske Skrifter, og kort efter udtalte Ærkebiskoppen i Prag Band over Hus. Af Hensyn til Følket og Hoffet, der stod paa Hus' Side, tøvede man imidlertid med Kundgjørelsen af Bandlysningen over Præsten ved Betlehemskaapellet; men til sidst blev dog Bandbullen oplæst i alle Prags Kirker, og der blev lagt Interdikt paa Byen, fordi den havde en Kætter indenfor sine Porte. Hus' Stilning blev naturligvis ikke bedre, da han prædikede mod en Afladskræmmer, som solgte Aflad til Fordel for et paveligt Korstog mod Neapel, og Kong Venceslav af Bøhmen raadede ham til at trække sig tilbage fra Prag, indtil Stormen havde lagt sig. I nogen Tid fandt han Ly paa den bøhmiske Adels Borge, og han prædikede ofte og skrev et Skrift »om Kirken«, i hvilket han hævdede Skriftens Betydning og gjentog flere viklifitiske Paastande.

Hus' Skrifter og Røret i Prag begyndte imidlertid ogsaa at vække Opmærksomhed uden for Bøhmen, og Studenterne

fra Prag bleve i den følgende Tid betragtede som Kættere, hvor de kom. Da det endelig lykkedes Kejser Sigismund at faa Paven til at sammenkalde et Kirkemøde i Konstanz (se S. 109), blev ogsaa Hus stævnet for dette. Med frit Lejde fra Kejseren forlod han frejdig Bøhmen for at drage til Schweiz, og paa hele Rejsen blev han hilset med Jubel af Borgere, som billigede hans Kamp mod Pavedømmet. Da han kom til Konstanz, søgte en af hans Venner at faa ham til at gjøre nogle Indrømmelser til sine Modstandere, men Hus udrød: »du er min Ven, men Sandheden er min Veninde. Hun staar mig nærmest!« Og da han ikke vilde tilbagekalde de Lærdomme, som havde vakt hans Modstanderes Uvilje, blev han, trods Lejdebrevet, dømt til at lide Døden som Kætter. Den 6te Juli 1415 blev han højtidelig afført sin Præstedragt og derpaa brændt. Da Luerne ompændte ham, bekendte han frejdig sin Tro og varslede, at der snart vilde komme »stærke Ørne og Falke, der skulde stikke i Sky.«

Aaret efter blev ogsaa hans Ven, Adelsmanden Hieronymus, der havde studeret i Oxford, brændt paa det samme Sted; men denne voldsomme Fremfærd skaffede ikke Ro i Bøhmen. Efter Kong Venceslav's Død nægtede Bøhmerne at godkjende Kejser Sigismunds Arveret til den bøhmiske Krone, og »Husiterne« samlede sig til et Parti, der blev kaldt »Kalkbrødre« (Calixtinere), fordi de i Overensstemmelse med Herrens Indstiftelse krævede Nadver under begge Skikkelser. Under Anførsel af den enøjede Jan Ziska førte Calixtinerne en hellig Krig for deres Fordringer, og de hjem søgte ofte Nabolandene med deres Strejftog. For at stille dem tilfreds fik Kejser Sigismund Kirkemødet i Basel (se S. 110) til at indrømme dem Ret til Prædiken paa Modersmaalet og til Nadver under begge Skikkelser (1433). De yderligst gaaende af Husiterne vare imidlertid ikke tilfredse med disse Indrømmelser; men de dannede under Paavirkning af en bøhmisk »Guds-Ven« (se S. 112) en Sekt, de saakaldte mähriske og bøhmiske Brødre, som satte

deres Ære i »Fattigdom, Bibelfasthed og Fredsommelighed.« Da Luther traadte frem, nærmede de sig ham, men helt enige kunde han og de ikke blive. Luther rakte dem imidlertid til Afsked Broderhaand, idet han sagde: »I kunne være Måhrernes Apostle, men jeg og mine ville være Tyskernes!« Gjennem Herrnhuterne fik disse mähriske Brødre, som vi senere skulde se, en ikke ringe Betydning for den lutherske Kirkeafdeling.

Ogsaa i Tyskland og Nederlandene havde Viklifs og Hus' Tanker vundet enkelte Tilhængere, og ogsaa der begyndte man at tale højt om Kirkelærens Afvigelse fra den hellige Skrift. Johan Wessel fra Groningen († 1489), der var opdragen i Zwoll, var halvt en Mystiker, halvt en bibelsk Theolog, som kun vilde følge den »rene« Overlevering, der stemte med Skriften. Da han i Rom havde Foretræde hos Pave Sixtus IV, fik han Lov til at udbede sig en Naade; han bad om en Bibel. Han vedblev hele sit Liv at staa i nøje Forbindelse med Brødrene paa Agnetebjærget, og han talte dér dristige Ord om, at Pavens Myndighed ikke er nødvendig, og om at et Menneske ikke kan blive salig ved Lovens Gjerninger, fordi Loven er ufuldkommen, og fordi ingen kan opfylde den. Hans samtidige kaldte ham »Verdens Lys«, og Luther skriver om ham: »havde jeg tidligere læst Wessel, saa vilde mine Modstandere have indbildt sig, at jeg havde taget alt fra ham.« Den fromme nederlandske Bibeltheolog havde imidlertid hverken tilstrækkelig Klarhed over Frelsens Vej eller Mod til at gjøre sine Tanker gjældende. Derfor naaede han ikke videre end til i sin Kreds at berede Jordbunden for Reformationen.

Indhold.

	Side.
Tidens Fylde	1—6
Oldkirken	7—64
Den første Menighed.	7—12
Frimenighederne og den romerske Stat	12—21
Frimenighedernes Ledere og Lærere	21—27
Den kejserlige Statskirke	27—30
Arianismen	30—33
Kirkefædre og Kirkelærere	34—48
Kirkens Forfatning	48—51
Gudstjenesten	52—55
Menighedslivet	55—59
Eneboere og Munke	59—64
Middelalderen	65—123
Missionen	65—71
Pavevældens Opgang	71—82
Munkeordener	82—89
Skolastiken	89—94
Gudstjenesten og Folkelivet	94—104
Pavevældens Nedgang	104—111
Mystiken	111—113
Humanismen	114—117
Forløbere for Reformationen	117—123

FREDRIK NIELSEN:

LEDETRAAD

i

KIRKENS HISTORIE.

II.

Efter Reformationen.

KJØBENHAVN.

KARL SCHØNBERGS FORLAG

Trykt hos J. Jørgensen & Co., (M. A. Hannover).

1887.

Den nyere Tid.

Martin Luther.

Den Magt, som Pavedømmet havde vundet ogsaa i Tyskland, fremkaldte i Begyndelsen af det 16de Hundredaar heftige Angreb paa Rom. Kejser Maximilian, der saa', hvor fordærlige de pavelige Overgreb vare for det tyske Rige, tænkte paa at tilvejebringe en pragmatisk Sanktion som den franske (I, 104), og han lod sine Raadgivere affatte en Oversigt over Tyskernes Klagepunkter mod Pavedømmet (»den tyske Nations Besværinger«). Deri hedder det: »Paven maa som en god Fader gaa læmpeligere frem imod sine Børn af det tyske Folk, hvis det ikke meget snart skal komme til en almindelig Forfølgelse af alle kristne Præster, eller hvis ikke de fleste skulle følge Bøhmernes Exempel og falde fra den romerske Kirke«. Disse truende Ord, der egentlig kun skulde være et Skræmmebillede over for Pave Julius II's dristige og troløse Politik, fik efter faa Aars Forløb en Opfyldelse, som Kejser Maximilian ikke havde tænkt sig. Thi nogle Aar efter optraadte Luther.

Martin Luther blev født i Eisleben den 10de Novbr. 1483, og ved Daaben næste Dag fik han Navn efter Dagens Helgen, Martin fra Tours (I, 61). Hans Fader, Hans Luther, hørte til en gammel Bondeslægt i Thüringen; men kort før sin Søns Fødsel havde Hans Luther forladt sin Hjembygd

for i Harzen at tjene Brødet som Bjærgværksarbejder. Han var en from og driftig Mand, der efterhaanden vandt frem til Velstand, og hans Hustru, Margrete, var en gudfrygtig og djærv Kvinde, der opdrog sine Børn i Tugt og Herrens Formaning.

Da Hans Luther kort efter sin Søn Martins Fødsel flyttede til Mansfeld, fik Martin sin første Undervisning i denne Bys Skole. Foruden Læsning, Skrivning, Regning og latinsk Grammatik lærte han de ti Bud, Fadervor, Troen og tyske Salmer som »Krist stod op af Døde« og »Nu bede vi den Hellig-Aand«. Men han havde ikke megen Glæde af sin Skolegang; thi hans Lærer var en stræng Mand, der omgikkes med sine Disciple »som Bøddelen med Tyve«. I sit Hjem blev han tidlig vænnet til Arbejdsomhed og Nøjsomhed, og ved at færdes blandt Bønderne samlede han sig en stor Skat af Ordsprog og kjærnefulde Udtryk. Fra Mansfeld kom han til Magdeburg, hvor han et Aar gik i Skole hos Brødrene af Fælleslivet (I, 113); derpaa blev han sendt til Eisenach. Der havde han Slægtninge, men da de vare saa fattige, at de ikke kunde hjælpe ham, maatte han, som mange af de andre Skolebørn, tjene Brødet ved at synge for Dørene. En from Kjøbmandskone, Fru Ursula Cotta, tog sig imidlertid af den fattige Dreng, der sang saa kjønt, og i hendes Hus fik Luther blidere Dage.

I Aaret 1501 forlod han »sin kjære Stad« Eisenach for som Student at gaa til Erfurt. Det var den Gang en stor Stad med et blomstrende Universitet, hvor ogsaa »Poeterne« (I, 116) havde faaet fast Fod. Luther studerede først Filosofien og de latinske Klassikere, og han var efter de samtidiges Vidnesbyrd »af Naturen en rask og glad ung Knøs«. Men bag hans Livsglæde laa der megen Alvor. Han sagde ofte til sig selv: »Naar vil du dog blive rigtig from og gjøre nok for at vinde Guds Naade?« Og han havde tit stærke Anfægtelser.

Da han var bleven »Magister«, skulde han efter sin Faders Ønske tage fat paa Studiet af Lovkyndigheden; men

den stærke Gjæring i hans Sjæl ledte ham ind paa en helt anden Vej. Under et heftigt Uvejr i Sommeren 1505 bad han i sin Angst: »hjælp, kjære St. Annal saa skal jeg blive Munk«; og kort efter opfyldte han, mod sin Faders Vilje, dette Løfte ved at søge Optagelse i Avgustinerklosteret i Erfurt. Avgustinerne vare en Tiggerorden som Fransiskanerne og Dominikanerne, og de stod i Ry baade for Fromhed og Lærddom; Overhovedet for de tyske Avgustinere var den Gang den fromme Johan Staupitz (I, 113). I Klosteret søgte Luther ved en samvittighedsfuld Opfyldelse af alle sine Pligter og ved stræng Askese at vinde Fred i sin Sjæl. Han sagde siden: »dersom nogen Sinde en Munk var kommen ind i Himlen ved sit Munkeliv, saa vilde jeg være kommen derind«. Men over Fromhedsøvelserne bleve Studierne ikke glemte. Hverken den strænge Atholdenhed eller de flittige Studier kunde imidlertid bringe hans syge Sjæl Lægedom, og han sukkede idelig over sin Synd. Da gik en gammel Klosterbroder til ham og trøstede ham ved at minde ham om det Led i vor Tro, som lyder paa »Syndernes Forladelse«; og ogsaa Staupitz kom den unge Munk til Hjælp. »Guds Lov«, plejede han at sige, »taler saaledes til os Mennesker: der er et stort Bjærg, det skal du over. Vor kjødelige Dumdristighed siger: jeg vil over det. Derpaa siger Samvittigheden: du kan ikke. Saa lader jeg det være, siger Fortvivlelsen; men Kristus hjælper os over Bjærget«.

Endelig kom Luther saa meget til Ro, at han under Frygt og Bæven turde lade sig præstevie (1507). Hans Fader kom da fra Mansfeld med en Del af sine Venner for at høre ham læse den første Messe; men han viste endnu stadig sin Søn hen til det fjerde Bud og sagde: »Gud give, at dette ikke maa være et Blændværk af Djævelen!« Aaret efter sin Præstevielse blev Luther tillige med nogle andre af Avgustiner munkene i Erfurt flyttet over til Ordenens Kloster i Wittenberg; han skulde nemlig, efter Staupitz's Bestemmelse, være Lærer ved Wittenberger-Universitetet, som Kurfyrst Frederik den vise af Sachsen nys havde oprettet. Da

han endnu kun var Magister i Filosofi, maatte han i Begyndelsen nøjes med at læse over Tænkelse, Naturlære, og Aristoteles's Filosofi; men efterhaanden som han tog de theologiske Grader og blev Bakkalavreus, Licentiat og Doktor, fik han ogsaa Lov til at holde theologiske Forelæsninger.

I sit Klosters Ærende gjorde han i Efteraaret 1511, sammen med en Ordensbroder, til Fods en Rejse til Rom. Da han havde et aabent Øje for Naturens Skønhed, var der meget, som kunde glæde ham paa denne Rejse; men han havde ogsaa Grund til at forarges over meget. »Jeg vilde ikke«, sagde han senere, »for 100,000 Gylden undvære at have set Rom«; thi derved havde han faaet at se, hvor stor Fordærvelsen den Gang var i Pavedømmets umiddelbare Nærhed. Allerede paa Nedrejsen gjorde Munkenes Yppighed, Præsternes utugtige Levned og den Ilfærdighed, med hvilken de læste Messer, et stærkt Indtryk paa ham. Og det stod ikke bedre til i selve Rom. Luther var imidlertid den Gang saa ivrig for paa den vanlige Vis at skaffe sig Sjælefred, at han løb fra den ene romerske Kirke til den anden. Han gik ogsaa paa sine Knæ op ad den »hellige Trappe«, der efter Sagnet oprindelig skal have ført op til Pilatus's Domhus i Jerusalem. Men under denne og andre Andagtsøvelser lød det stadig for hans Øre: »den retfærdige af Troen skal leve (Rom. I, 17)«.

Efter sin Hjemkomst fordybede han sig især i Davids Salmer, i Galaterbrevet og Romerbrevet, og han udlagde disse Skrifter for Studenterne i Wittenberg. Tillige prædikede han jævnlig i Klosterkirken, der var lille og uanselig »som Stalden i Bethleem«. For at komme til bedre Forstaaelse af den hellige Skrift lagde han sig nu ogsaa med Iver efter Græsk og Hebraisk, og samtidig læste han Taulers Prædikener (I, 113), »den tyske Theologi« (I, 113) og især Avgustin. Den dybe Syndsfølelse (I, 45), der traadte ham i Møde hos denne Kirkefader, tiltalte ham stærkt, og »den tyske Theologi« kalder han »en herlig, aandelig lille Bog om, hvorledes Adam skal dø, og Kristus opstaa i os«. Lidt efter lidt klaredes hans Tanker om Synden og Naaden, og

til sidst fandt han Hvile i Apostlen Pavlus' Lære om Menneskets Retfærdiggjørelse af Troen uden Lovens Gjerninger. »Men Troen«, siger han, »er et nyt Hjærte og et nyt Sind, og den skaber et helt nyt Menneske«.

Paa den Tid lod Pave Leo X falbyde Aflad (I, 116), og til Wittenberg kom Dominikaneren Johan Tetzel, en af de skamløseste Afladskræmmere. Han skal have rost sig af, at han havde frelst flere Sjæle ved Aflad, end Apostlen Peter ved sin Prædiken. Nogle af Luthers Skriftebørn købte Aflad (I, 99) af Tetzel, og naar de kom til Skrifte hos Luther, beraabte de sig paa deres Afladsbreve. Luther var den Gang, som han selv siger, »en ung Doktor, nylig kommen ud af Essen, hidsig og munter i den hellige Skrift«, og han kunde ikke lade være at træde op mod dette Uvæsen. Den 31. Oktbr., Dagen før Alle-Helgensdag (I, 100), 1517 opslog han paa Kirkedøren i Wittenberg 95 latinske Sætninger (Theser) »til Oplysning om Afladens Kraft« og indbød, »i oprigtig Kjærlighed og af Iver for at bringe Sandheden for Lyset«, andre til, paa Universiteternes sædvanlige Vis, at drøfte disse offentlig med sig. I disse Sætninger udtalte han, at den troendes hele Liv skal være en Bod, og at Paven ikke kan eftergive andre Straffe end dem, han selv har paalagt. Han erklærede tillige, at Paven vist nok gjerne vilde se Peterskirken brændt til Aske, hvis han fik at vide, hvilke Udsugelser Afladskræmmerne tillod sig.

Skjønt Luther egentlig kun havde angrebet Afladshandelen, men endnu ikke selve Afladslæren, vakte disse »Theser« en uhyre Opsigt. Ved Bogtrykkerkunstens Hjælp kom de rundt til alle Lande »som baarne af Engle«. Mange fandt, at Luther havde Ret, men de fleste mistvivlede om et godt Udfald af dette Skridt, fordi de kjendte Kirkens Magt og gamle Vildfarelsers Sejhed. »Du siger Sandheden, min Brøder«, udtalte saaledes en tysk Krønikeskriver, da han læste dem, »men du vil intet udrette. Gaa ind i din Celle og bed Gud forbarme sig over dig!« Der mældte sig ingen til den paatænkte mundtlige Drøftelse, men Tetzel og andre

optraadte med Skrifter til Forsvar for Afladen. I Begyndelsen betragtede Pave Leo X det hele som en af de sædvanlige Tvistigheder mellem de skinsyge Munkeordener, og han kaldte Luther »et godt Hoved«; men senere lod han en anset Dominikaner ved sit Hof skrive mod den dristige tyske Avgustiner. Luther blev ikke den fremmede Munk Svar skyldig, og samtidig gik han videre i Forkastelsen af Kirkens vrang Lærdomme. Han haabede dog endnu stadig paa, at det skulde lykkes ham at vinde Pavens Billigelse; thi han kunde ikke forlige sig med den Tanke, at der skulde kunne være en virkelig Modsigelse imellem den hellige Skrift og Pavens Lærdomme.

Men fra Rom kom der kun »Lyn og Torden«. Pave Leo X nedsatte en Kætterret og stævnedes Luther til at møde for den i Løbet af to Maaneder. Da en Kardinal imidlertid netop den Gang kom til Tyskland for at vække Deltagelse for en Krig mod Tyrkerne, fik Kurfyrst Frederik den vise Kardinalen til at forhandle med Luther. De taltes ved i tre Dage, men enige bleve de ikke. Til sidst overrakte Luther Kardinalen en skriftlig Erklæring, i hvilken han udtalte Muligheden af, at pavelige Forordninger kunde stride mod Biblen og den kristelige Kjærlighed. Den fremmede Kirkefyrste truede ham da med Baal og Brand og sagde, at han ikke vilde tale mere med »dette Dyr, som havde saa dybe Øjne og saa forunderlige Spekulationer i Hovedet«. Luther indskød derpaa trøstigt sin Sag under et almindeligt Kirkemøde¹⁾; men han havde en Anelse om, at han stod ved Begyndelsen til en lang Kamp. »Min Pen«, sagde han, »skal frembringe større Ting. Jeg véd ikke, hvorfra jeg har de Tanker; men denne Sag er efter mit Skjøn endnu næppe rigtig begyndt«.

Sidst paa Aaret 1518 kom en pavelig Kammerherre til Tyskland for at overbringe Kurfyrsten »den gyldne Rose«,

¹⁾ Han stod den Gang endnu paa samme Standpunkt som de franske Reformvenner i det 15de Hundrebaar (I, 108).

en Hædersgave, som af og til blev skjænket til Fyrster. Den pavelige Kammerherre havde ogsaa en Sammenkomst med Luther, men denne havde ikke Tillid til den smidige Hofmand, der optraadte mildt og venlig, »med Krokodilletaarer og Judaskys«. Kammerherren fik alligevel Luther til at love, at han vilde tie stille indtil videre; men et nyt Angreb kaldte ham snart igjen frem paa Kamppladsen. Dr. Eck, Professor ved Universitetet i Ingolstadt, lod trykke nogle Sætninger med Angreb paa Luther, og som Svar herpaa opstillede da Luther andre Sætninger, i hvilke han gik endnu videre i Forkastelsen af Roms Vildfarelser. »Herren drager mig«, sagde han, »og jeg følger villig efter«. Luther og en af hans Venner ved Navn Karlstadt gav derpaa (1519) Møde paa Slottet i Leipzig til en Samtale med Eck om de omtvistede Punkter, og flere Professorer og en stor Skare Studenter fra Wittenberg fulgte ham til denne Disputats. Først disputerede Eck og Karlstadt sammen i flere Dage, men derpaa traadte Luther frem. Han ytrede i Løbet af Samtalen, at adskillige af Johan Hus' Paastande baade vare grundkristelige og stemmende med Evangeliet, og at Konstanzer-Konciliet (I, 122) derfor havde fejlet ved at fordømme dem. Da Eck hørte dette, raabte han: »saa er I, ærværdige Fader, en Hedning og Tolder i mine Øjne!« og en af de tilstedeværende Fyrster udbrød: »fy for den slemme Syge!«

Efter denne Samtale stod Luther for mange Tyskere som en Kætter, ja som en af de, især i Tyskland (I, 121), saa forhadte »Bøhmere«. Hans dristige Optræden havde dog ogsaa skaffet ham Venner, navnlig iblandt Humanisterne og Adelsmændene. En humanistisk dannet Ridder, Ulrik af Hutten, tænkte endog paa at rejse Kejseren, Fyrsterne og Adelen til en Kamp mod Rom, og mange urolige Hoveder uden religiøs Interesse begyndte at se hen til Luther som deres Fører. Der opstod i hele Tyskland et vældigt Røre, og Luther udsendte det ene Stridsskrift efter det andet. Da Ulrik af Hutten, Frans af Sickingen og flere andre

Riddere tilbød at forsvare ham mod hans Fjender; skrev han sit djærve Skrift: »til den kristne Adel af den tyske Nation« (1520). Deri hævdede han Kejserens og det tyske Folks Ret til i Nødstilfælde at sammenkalde et frit, almindeligt Kirkemøde, og han talte stærke Ord om Pavedømmets Overgreb og om Kirkens og Borgersamfundets mange Brøst. Han vilde have, at man skulde standse Pavens Pengeudpresninger, give Præsterne Lov til at gifte sig og opbølge Folkeundervisningen. Men alle disse Forslag skulde gennemføres uden Vold. »Jeg vil ikke have«, skrev han til en af sine Venner, »at der skal kæmpes for Evangeliet med Voldsomhed og Mord. Verden er bleven overvundet ved Ordet; Kirken er bleven bevaret ved Ordet; den skal ogsaa blive bragt paa Fode igjen ved Ordet!«

Kort efter dette mægtige Skrift udsendte han et andet, »om Kirkens babylonske Fangenskab«, som han selv kaldte »en Krigstrompet«. Deri angreb han Romerkirkens Lære om de syv Sakramenter (I, 98) og viste, at kun Daaben, Nadveren og Boden kunne fortjene Sakramentsnavnet. Han forkastede Nadverens Uddeling under én Skikkelse, Forvandlingslæren, Opfattelsen af Messen som en fortjenstfuld Gjerning og som et Offer (I, 55), og godtgjorde, at Kirken med Hensyn til Sakramenterne var lagt i Fangenskab. Endnu inden dette Skrift udkom, var Dr. Eck paa Vej til Tyskland med en pavelig Bandbulle, der fordømte 41 af Luthers Sætninger og bød, at alle hans Skrifter skulde brændes. Den pavelige Kammerherre, der tidligere havde søgt at mægle, indledede imidlertid atter Underhandlinger med Luther, og han fik denne til at skrive et Brev til Leo X, i hvilket han sagde, at han aldrig, som man mente i Rom, havde angrebet Pavens Person. Med dette Brev lod Luther følge et af sine mærkeligste Smaaskrifter, »om et Kristenneskes Frihed«, i hvilket han hævder Retfærdiggjørelsen af Troen. »Gode, fromme Gjæringer«, skriver han deri, »gjøre aldrig en god, from Mand; men en god, from Mand gjør gode, fromme Gjæringer.«

Kløften mellem Luther og Pavedømmet var imidlertid for dyb til, at den kunde udfyldes, og paa begge Sider saa' man nu, hvor stor Uenigheden var. Luther appellerede atter fra den partiske Kætterdomstol i Rom til et frit, almindeligt Kirkemøde, og han opfordrede til at udsætte Bandlysningen, indtil han var bleven dømt af et saadant. Men da han hørte, at man flere Steder havde begyndt at brænde hans Bøger, fik han Lyst til at vise, »at der ikke hører mange Kræfter til for at brænde de Bøger, man ikke kan gjen-drive«; og paa en Decemberdag i 1520 opbrændte han udenfor Wittenberg, i Lærernes og Studenternes Nærværelse, Bandbullen og de pavelige Dekretaler.

Næste Aar skulde Tysklands ny Kejser, den unge Karl V, efter at være kronet i Aachen, holde sin første Rigsdag i Worms. Karl havde faaet en strængt kirkelig Opdragelse, men, som flere Spaniere paa den Tid, var han stemt for en Indskrænkning af Pavens Magt og for en alvorligere sædelig Tugt blandt Præsteskabet. Han og hans Raadgivere indsaa' tillige, at den tyske Avgustinermunk kunde gjøre god Tjeneste som Skræmmebillede over for Paven, hvis denne vilde fortsætte det Rænkespil, der snart gjorde ham til Tysklands, snart til Frankrigs Forbundsfeje. Da Rigsdagen kom sammen i Worms, var der nogle, som mente, at man straks skulde godkjende Pavens Dom og stadfæste Bandlysningen ved at erklære Luther i Rigets Acht (=: fredløs). I saa Tilfælde maatte ingen huse ham eller række ham Mad, og enhver, som traf ham, skulde fængsle ham og overgive ham til Kejseren. Andre fandt imidlertid, at man ikke burde dømme Luther uhørt, og da disses Mening sejrede, blev Luther stævnet til Worms med frit Lejde. Hans Venner søgte at holde ham tilbage fra denne Rejse, idet de mindede ham om Hus' Skjæbne. Men Luther svarede, at han vilde til Worms, selv om der var lige saa mange Djævlé i Byen som Tagsten paa Husene.

Da Vægteren fra Domkirkens Taarn mældte hans Komme, løb alle Worms' Indbyggere ud for at se ham; men hverken

Folkemassens Had eller Beundring gjorde Indtryk paa ham. Da han steg ned af Vognen, saa' han paa Mængden med sit forunderlig dybe Blik og sagde: »Gud vil staa mig bi!« Dagen efter sin Ankomst blev han kaldt op i Bispegaarden, hvor Rigsdagen holdtes, og dér spurgte man ham først, om han vedkjendte sig Forfatterskabet til et Bundt latinske og tyske Smaaskrifter, som laa foran ham, og om han vilde tilbagekalde, hvad han havde skrevet i dem. Da han havde hørt Bøgernes Titler, vedgik han, at han havde skrevet dem; men med Hensyn til Svaret paa det andet Spørgsmaal bad han om en Dags Betænkningsstid.

Næste Aften blev han derfor atter stedet for Forsamlingen, der var endnu talrigere end den foregaaende Dag. Da han gik derhen, slog en Ridder ham paa Skulderen og sagde: »er du vis i din Sag, saa bliv i Guds Navn kun ved og vær trøstig; Gud vil ikke forlade dig!« Da han kom ind i Salen, forelagde man ham samme Spørgsmaal som den foregaaende Dag, og han svarede, at han ikke kunde tilbagekalde, med mindre man kunde vise ham, at hans Udtalelser stred imod den hellige Skrift. Da man ønskede et slet og ret Svar, sagde han: »Med mindre jeg bliver overbevist ved Vidnesbyrd af Skriften eller ved klare Grunde — thi jeg har hverken Tillid til Paven eller Kirkemøderne alene, da de ofte ere farne vild og have modsagt sig selv — er jeg overvundet ved de af mig anførte Skriftsteder, og min Samvittighed er fangen i Guds Ord. Jeg kan og vil ikke tilbagekalde, da det hverken er sikkert eller hæderligt at handle mod sin Samvittighed.« Derpaa spurgte man ham, om han virkelig troede, at et Kirkemøde kunde fare vild, og da han hertil svarede, at Kirkemødet i Konstanz i mange Dele var gaaet imod Skriftens klare Ord, afbrød Kejseren Forhandlingen. I den Tummel, som derved opstod, anbefalede Luther sig til Kejseren og Fyrsterne og raabte til sidst: »Jeg kan ikke andet. Her staar jeg! Gud hjælpe mig! Amen.«

Det var blevet Nat, inden dette Møde var til Ende'

og man maatte lade Luther følge hjem af væbnede Folk, for at han ikke skulde lide Overlast af de forbitrede Spaniere. Da han kom til sit Herberg, sagde han til sine Venner, at, om han saa havde tusende Hoveder, vilde han hellere lade dem alle hugge af end komme med en Tilbagekaldelse. Nogle Dage efter modtog han en kejserlig Ordre til at rejse hjem, og en Maaned efter blev han erklæret i Rigets Acht. Inden Achtserklæringen traadte i Kraft, havde Kurfyrst Frederik imidlertid sørget for at skaffe ham et Skjulested til bedre Tider.

Paa Vejen fra Worms var Luther nemlig paa Kurfyrstens Foranstaltning bleven overfaldet af Ryttere og i al Stilhed ført til Slottet Wartburg ved Eisenach. Da dette Overfald rygtedes, mente mange, at den fredløse Munk var død, og flere af hans Venner, som Maleren Albrecht Dürer, sørgede allerede over, at der nu ikke var nogen, »som saa klart kunde bære det hellige Evangelium frem.« Men medens baade Luthers Venner og Fjender tænkte, at han var død, sad han, under Navnet »Junker Georg«, paa det stille Slot, sysselsat med Udgivelsen af en Kirkepostil og med Oversættelsen af det ny Testament efter Erasmus' Udgave af Grundteksten (I, 116).

Medens Luther var borte fra Wittenberg, traadte hans Ven, Filip Melanchthon (I, 116), mere frem i Forgrunden. Den lærde Humanist, der med saa stor Hengivenhed havde sluttet sig til Luther, havde ikke som sin ældre Ven oplevet voldsomme aandelige Brydninger, men han var i Stilhed naaet til Klarhed over Frelsens Vej. Han var, ligesom Luther, bleven stærkt greben af Apostlen Pavlus' Breve, især af Romerbrevet, og af hans Forelæsninger over dette Brev voksede der en Bog frem, som blev den første lutherske Dogmatik¹⁾. I denne udtaler Melanchthon sin Ringeagt

¹⁾ Han kaldte denne *loci communes* (o: Theologiens jævne, almindelige Grundsandheder, i Modsætning til Skolastikernes kunstige Lærebbygninger).

for de mange spidsfindige Undersøgelser hos Skolastikerne. »Kristendom«, siger han, »er intet andet end et Liv, der er sikkert paa Guds Barmhjertighed.« »At kjende Kristus er at kjende hans Velgjerninger.«

Men foruden den sindige Melanchthon efterlod Luther ogsaa i Wittenberg flere Tilhængere, der kun ved hans Overlegenhed vare holdte tilbage fra umodne og uoverlagte Reformere. Til disse hørte Karlstadt, som nu traadte frem med flere sværmeriske Paastande, især efter at Wittenberg havde haft Besøg af nogle Mænd fra Byen Zwickau, der roste sig af høje Aabenbaringer. Disse »Zwickauer-Profeter« forkastede Barnedaaben og varslede i Hellig-Aandens Navn en ny Tid for Kirken. Skriften var for dem intet, men Aanden alt. Efter deres Komme bleve Billederne i Wittenbergs Kirker stormede, og der herskede en voldsom Gjæring i Byen. Da Luther fik Nys herom, forlod han, trods Band og Acht, Wartburg og rejste til Wittenberg, hvor han daglig prædikede mod Sværmerne. Over for dem hævdede han, at alt godt nyt skal komme frem ved Ordets Magt, og at Evangeliet maa have faaet Magt i Hjærterne, før der bør tænkes paa ny ydre Ordninger. Det lykkedes ham at dæmpe Røret, men det Ustyr han saa', gjorde et stærkt Indtryk paa ham.

Det var dog ingenlunde hans Hensigt at standse alle Ændringer i Gudstjenestens Ordning. Han begyndte tvært imod en grundig Udrensning af den katholske Gudstjeneste, idet han udelod alt det, der stred imod Skriften, men beholdt det, der kunde forliges med denne. Helgendagene og Martyrfesterne bleve afskaffede, for saa vidt de ikke vare knyttede til Begivenheder i Herrens Liv. Prædiken fik atter sin faste Plads ved Gudstjenesten, og Luther var selv en Mester paa Prædikestolen. Han digtede ogsaa den ene tyske Salme efter den anden, som oftest i Tilknytning til et Sted af Skriften. Hans navnkundigste Salme er »Vor Gud, Han er saa fast en Borg«, der knytter sig til Salme 46 i det gamle Testament. Messeofret og alt, hvad der fulgte med det, faldt bort; derimod blev Indstiftelsesordene og Fader-

vor staaende som en Del af Nadvertjenesten. Nadveren blev nu uddelt under begge Skikkelser; men med Hensyn til Alterlys, Røgelse og Messeklæder skulde der herske fuld Frihed paa de forskellige Steder. Ogsaa Daabsritualet blev gjentagne Gange gennemset og ændret, og Luther skrev det Ritual for Brudevielse, der endnu bruges i Danmark og Norge.

Oversættelsen af det ny Testament blev efterfulgt af en Oversættelse ogsaa af det gamle, og Papisterne kunde snart klage over, at »Skomagere, Kvinder og alle Slags Lægfolk« nu bleve saa vel bevandrede i den hellige Skrift, at de fik Mod til at binde an med Doktorer i Theologien. Luther stræbte efter at gjøre Sproget i sin Bibeloversættelse saa lædigt og dog saa jævnt som muligt. Han sagde: »naar man vil have at vide, hvorledes man skal tale Tysk, bør man spørge Moderen i Huset, Barnet paa Gaden og Menigmand paa Torvet«. Hans Oversættelse, til hvilken han havde en god Hjælp i Melanchthons humanistiske Lærddom, blev saa ypperlig, fordi han fra sin Barndom var indlevet med sit Folk, og den fik i sproglig Henseende en lignende Betydning for Udviklingen af det tyske Sprog, som Viklifs (I, 119) havde haft for Udviklingen af det engelske.

Ogsaa Skolen havde en trofast Ven i Luther. Han formanede den borgerlige Øvrighed til at oprette og underholde kristelige Skoler baade for Drengene og Piger, og Folkeoplysningen steg overalt, hvor den lutherske Reformation banede sig Vej. Til Grundlag for Undervisningen i den kristelige Børnelærdom sammenstillede og forklarede han (1529) i sin lille Katekisme: de ti Bud, Troen, Fader-vor, Daabens og Nadverens Indstiftelsesord; og samtidig skrev han, til Brug for Lærerne, sin store Katekisme.

Men medens han var sysselsat med disse betydningsfulde Arbejder, maatte han stadig, baade med Mund og Pen, kæmpe haarde Kampe mod Modstandere. Kong Henrik VIII af England skrev, til Forsvar for de syv Sakramenter, en Bog imod hans Skrift »om Kirkens babylonske Fangenskab« og fik derfor af Paven Titlen »Troens

Forsvarer«; men Luther blev ham ikke Svar skyldig. Senere hidsede Henrik VIII Erasmus paa Luther, og med denne lærde Humanist førte Luther en bitter Kamp om Viljens Frihed. Større Betydning end disse boglige Stridigheder havde dog hans Opræden i Bondekrigen.

Allerede længe før Luthers Tid havde de tyske Bønder været utilfredse med det haarde Tryk, som Adelen og Kirken havde lagt paa dem; og Utilfredsheden havde gentagne Gange givet sig Luft i mindre Opstande. Under Paavirkning af den religiøse Bevægelse steg nu Gjæringen. Flere Munke forlod deres Klostre for, som socialistiske Agitatorer, at prædike Frihed og Lighed for Almuen, og mange misforstod Luthers Tale om et Kristenmenneskes Frihed. I Aaret 1525 udbrød et nyt, frygteligt Oprør i Syd-Tyskland, og alle vare spændte paa, hvad Luther, Folkets og Frihedens Ven, vilde sige. Han skrev først et Skrift, i hvilket han søgte at gjøre Ret og Skjel til begge Sider ved at formane baade Fyrsterne og Bønderne; men da han havde set Ustyret paa nært Hold, talte han i et andet Skrift »de morderske og røverske Bander« haardt til. Da det kort efter lykkedes Fyrsterne helt at dæmpe Opstanden, tog han imidlertid atter Ordet for at formane Sejrherrerne til at vise Naade og Barmhjertighed over for de overvundne.

Denne Bondekrig fik stor Betydning for Luther. Fra det Øjeblik vendte mange Smaafolk sig fra ham, fordi de i ham saa' en Ven af deres Tyranner; og han havde selv ikke længer det lyse Blik paa Folket. Han havde nu set, hvilken Vildskab og Raahed der kom frem, naar de store Folke-masser (»Hr. *Omnes*«) vilde raade, og den Erfaring fyldte ham med Gru. Efter Bondekrigen oplevede han atter tunge Tider, i hvilke han følte Ensomheden som en trykkende Byrde. Klostret, i hvilket han boede, var nu næsten mennesketomt, og det var blevet saa fattigt, at han jævnlig led Nød. Hans Fader udtalte da det Ønske, at han skulde gaa ud af sin Celle og gifte sig. Luther havde imidlertid længe bevaret Munkenes Foragt for Ægteskabet, men til sidst fik han Lyst til, ved

sit eget Exempel, at aflægge Vidnesbyrd om Ægtestandens Tækelighed i Guds Øjne. Derfor forlod han i Juni Maaned 1525 sit Kloster og giftede sig med Katarina af Bora, en forhenværende Nonne, og med hende førte han et langt og lykkeligt Samliv.

Skjønt baade Luther og hans Venner ifølge Wormser-Rigsdagens Beslutninger vare erklærede i Rigens Acht, kunde de dog i de fleste tyske Stater udvide Kredsen af deres Tilhængere. Da Tyskland stadig laa i Krig med Frankrig, da Tyrkerne truede, og da Paverne ofte krydsede Tysklands Planer, maatte Kejseren længe lade Reformationsværket gaae sin egen Gang, og fra Kursachsen bredte den evangeliske Bevægelse sig stadig videre. Landgrev Filip af Hessen, Hertug Albrecht af Brandenburg (Preussen) og flere af de fri Rigsstæder, som Nürnberg, Strassburg og Ulm, reformerede paa deres Omraader Kirken efter Wittenbergs Exempel; og ogsaa udenfor Tyskland sporedes Virkningerne af den lutherske Reformation. Men til sidst tabte Fjenderne Taalmodigheden, og paa Rigsdagen i Speier (1529) besluttede de at føre et dræbende Slag imod Reformationen. Den Gang havde Kejseren vundet Overtag over Frankrig, og Forbitrelsen blandt Katholikerne havde naaet sit Højdepunkt. Derfor lykkedes det den katholske Del af Rigsdagen at faa en Beslutning vedtagen, som vilde hindre Reformationens videre Udbredelse. Men Luthers Venner gjorde kraftig Indsigelse mod denne Beslutning, og paa Grund af deres Protest imod Rigsdagsbeslutningen i Speier fik de siden Navnet »Protestanter«.

Aaret efter (1530) blev der holdt en ny Rigsdag i Augsburg, paa hvilken Kurfyrst Johan den standhaftige, Frederik den vises Broder og Efterfølger, gav Møde med Melanchthon og andre af sine Theologer; men Luther maatte standse i Koburg, fordi han var i Rigets Acht. Under dette Ophold i Koburg var Luther ivrig sysselsat med Oversættelsesarbejder eller, som han selv siger, »med at bygge tre Hytter: én for Davids Salmer, én for Profeterne og én for Æsop«.

Melanchthon affattede derimod efter sin Kurfyrstes Befaling en kort Udsigt over Hovedpunkterne i den evangeliske Lære, og denne saakaldte »augsburgske Konfession« (3: Lærebekjendelse) blev den 25de Juni højtidelig oplæst paa Tysk for Kejseren og de forsamlede Medlemmer af Rigsdagen, og derpaa overgivet til Kejseren. Endskjønt Konfessionen var ført i Pennen af Melanchthon, kunde den dog ogsaa kaldes Luthers Værk. Den støttede sig nemlig helt igjennem til Forarbejder fra Luthers Haand, og han udtalte sin Godkjendelse af den, skjønt denne »Sagtegangerske« ikke stemmede helt med hans Tilbøjelighed til en djærvere Udtryksmaade. De katholske Theologer affattede som Svar en saakaldet »Gjendrivelse« (Konfutation) af Konfessionen, og Melanchthon skrev da imod denne sin »Apologi«, et udførligt Skrift, i hvilket han med stor Klarhed videre har udviklet flere Punkter af Konfessionens Lære.

Rigsdagen i Augsburg endte lige saa truende for Luthers Venner som Rigsdagen i Speier, og derfor indgik de evangeliske Fyrster i Schmalkalden (1531) et Forbund til gjensidigt Forsvar. De politiske Forhold vare imidlertid i lang Tid saa vanskelige for Kejseren, at han maatte lade Reformationen have frit Løb; men da han havde sluttet Fred med Frankrig og Forbund med Paven, udbrød den schmalkaldiske Krig (1546). Skjønt denne Krig bragte Protestanterne store Nederlag, endte den dog med, at Kejseren, først ved Forliget i Passau (1552), og senere ved Religionsfreden i Augsburg (1555), tilstod de Fyrster og fri Rigsstæder, der vedkjendte sig den augsburgske Konfession, fri Religionsøvelse. Det blev imidlertid ved denne Fred bestemt, at Landsfyrstens Religion skulde være afgjørende ogsaa for Undersaatterne (*cujus regio ejus religio*), og disse fik, hvis de i religiøs Henseende afveg fra deres Fyrste, kun Tilladelse til Udvandring. Denne Fred gav altsaa ingenlunde Undersaatterne fuld Samvittighedsfrihed. Det blev endvidere vedtaget, at en katolsk Ærkebiskop eller Biskop, som gik

over til Protestantismen, ikke blot skulde miste sin kirkelige, men ogsaa sin verdslige Magt.

Inden den schmalkaldiske Krig udbrød, døde Luther (1546). Han havde i længere Tid været svagelig, og paa en Rejse til sin Fødeby Eisleben, hvor han skulde mægle mellem Greverne af Mansfeld, paadrog han sig en Forkølelse, der den 18de Februar endte med Døden. Da han laa paa sit Yderste, udbrød han: »Fader! i dine Hænder befaler jeg min Aand. Du har forløst mig, min trofaste Gud!«. Da hans Venner spurgte ham, om han stod fast paa Kristus og den Lære, som han selv havde prædikeret, svarede han et lydeligt Ja, og derpaa sov han hen. Et Par Dage efter blev hans Lig ført til Wittenberg og begravet i Slotskirken, i Nærheden af den Prædikestol, fra hvilken han saa ofte havde ført Ordet.

Reformationen i Danmark.

Paa den Tid, da Tetzels solgte Aflad i Tyskland, kom en pavelig Legat ved Navn Arcimbold til Norden i det samme Ærende. Kong Kristjern II gav ham, mod en forholdsvis ringe Afgift, Tilladelse til at drive Afladshandel overalt i sine Lande, og derved mente han at have vundet Legaten for sig. Men da Arcimbold senere kom til Sverig, tillod Rigsforstanderen Sten Sture ham at sælge Aflad dér uden Vederlag, og desuden lovede han ham Ærkestolen i Upsala. En saadan Venlighed kunde Afladskræmmeren ikke modstaa, og til Tak slog han sig paa Rigsforstanderens Parti. Da dette rygtedes i Danmark, hævnedes Kristjern II sig ved at lægge Beslag paa de Penge og Varer, som Arcimbold havde efterladt i Danmark og Norge; og der fremstod nu ogsaa her hjemme Mænd, som klagede over, at de pavelige Legater, i Steden for at fremme Fromheden og styrke Troen, paadrog Kirken Navn af »det ugudelige Babel«.

Til disse hørte Karmelitermunken Povl Helgesen, der af Erasmus fra Rotterdam (I, 116) blev prist som »en af

de Cimbrere, der vidnede om, at Humanismens Aand var i Færd med at vinde Udbredelse ogsaa i det høje Nord.« Han var forarget over Præsternes Ladhed og Uvidenhed og over Tiggermunkenes »mange Skalkestykker«; og som Læsemester ved Universitetet i Kjøbenhavn holdt han paa Humanisternes Vis Foredrag over det ny Testament. Han havde Bolig i Karmeliterklosteret i St. Pederstræde (nu Valkendorfs Kollegium), og flere af de unge Mennesker, som levede dér under hans Tilsyn, fik ved hans Ord Øjnene op for meget af det vrangt i Pavekirken. Ligesom Erasmus var Povl Helgesen paa enkelte Punkter enig med Luther, men Reformationens Ven blev han aldrig. Som saa mange Humanister vilde han nok have »en stærk Reform«, men han misbilligede aldeles Luthers Fremgangsmaade; og han sørgede senere dybt over, at adskillige af hans Disciple lode sig »forføre af Lutheriet, det allerværste Kætteri, som har smittet mange, og det især af de alvorligste og frommeste.«

En anden dansk Humanist var den lærde Kristjern Pedersen, der, efter en Tid at have været Kannik i Lund, i flere Aar opholdt sig ved fremmede Universiteter. Han udgav i Aaret 1515 sin saakaldte »Jærtegn-Postil«, der indeholder en dansk Oversættelse af Kirkeaarets Evangelier og Epistler, tilligemed en Forklaring og »Jærtegn«, d. v. s. oplysende Exempler til Tekstens Forstaaelse. I denne Bog siger han: »Havde nogen af Evangelisterne skrevet Evangelia til Danmarks Rige, da havde han visselig skrevet paa ret Danske, saa alle det forstaandet havde; thi hvert Menneske bør at kunne dem paa sit eget Maal.« Kristjern Pedersen var, trods sin humanistiske Dannelse, en god dansk Mand, der til sin Død virkede for Modersmaalet og sit Fædrelands Historie, og han blev en trofast Ven af den lutherske Reformation. Derfor bad han siden sine Landsmænd om at glemme de Jærtegn og Fabler om Helgener, som havde faaet Plads i hans første Bøger, men »blive aleneste stadelig og fast hos Guds egne sande Ord og Evangelia.«

Kong Kristjern II var tidlig bleven opmærksom paa den

Bevægelse, der udgik fra Universitetet i Wittenberg, og han søgte at fremme Livet paa sin egen Højskole ved at indkalde et Par Wittenbergere, der vare Talsmænd for de ny Tanker. Først kom Martin Reinhard til Kjøbenhavn, men hans tyske Prædikener i Nikolaj Kirke vare uforstaaelige for de fleste, og de bleve holdte med saa voldsomme Fagter, at Prædikanten selv blev til Spot. Senere kom Karlstadt (S. 9) herind, men han udrettede heller intet; og da Kristjern II saa', hvor megen Modstand den ny Lære mødte, standsede han paa Halvvejen med denne Sag som med saa mange andre. Han udstedte imidlertid nogle Love, der gik ud paa at afhjælpe de værste kirkelige Brøst. Han forlangte saaledes, at Præsterne skulde modtage en ordentlig Uddannelse, og at baade de og Bisperne skulde »vide at prædike det hellige Evangelium og Epistel«.

Først efter hans Forjagelse (1523) fik Reformationen friere Løb her i Landet, især ved Præsten Hans Tavsén, som Povl Helgesen kaldte »Fænnikedrageren for det ganske Lutheri i Danmark.« Hans Tavsén var født 1494 i Birkinde By paa Fyn, og efter at have gaaet i Odense Skole blev han Munk i Johanniternes (I, 89) Kloster i Antvorskov ved Slagelse. I Aaret 1516 blev han indskreven som Student ved Universitetet i Rostock, og fire Aar efter holdt han selv et Aars Tid Forelæsninger ved denne Højskole. Derpaa vendte han tilbage til Danmark, og et Par Aar stod han ved Povl Helgesens Side som Læsemester ved Kjøbenhavns Universitet. 1523 gjorde han med Understøttelse fra sit Kloster en Rejse til Wittenberg, hvor han i over et Aar var en flittig Tilhører af Luther og Melanchthon.

Paa samme Tid opholdt den landflygtige Kristjern II sig i Sachsen hos sin Morbroder, Kurfyrst Frederik den vise. Den fordrevne Konge tog der nede Del i den lutherske Gudstjeneste, vistnok snarest fordi han haabede derved at faa Hjælp til at vinde sit Rige tilbage; men hans fromme Dronning Elisabeth, Kejser Karl V's Søster, var alvorlig greben af Reformationens Tanker. Det samme var Tilfældet

med flere af Kristjern II's Ledsagere, som Malmø's forrige Borgmester, Hans Mikkelsen. Han »fandt Husvælelse for sin Udlændighed ved at modtage Undervisning om den rette Saliggjorelsens Vej«, og han oversatte, med Afbenyttelse af Luthers Arbejde, det ny Testament paa Dansk. Under Opholdet i det fremmede Land havde imidlertid Hans Mikkelsens danske Øre taget Skade, og Povl Helgesen sagde ikke uden Grund, at dette ny Testament var udsat paa et Maal, »der hverken var Dansk eller Tysk.«

Da Hans Tavsens vendte hjem fra Wittenberg (1524), mærkede Prioren i Antvorskov snart, at den dygtige Læsemester var bleven en Discipel af Luther. For at faa hans Lutherdom udryddet sendte han ham da til Johanniterklostret i Viborg, hvis Prior baade var en lærd og en myndig Mand. Da Prioren i Viborg saa, hvor fast Hans Tavsens var i sin lutherske Opfattelse, lod han ham kaste i Fængsel. Men Viborgs Borgere flokkedes udenfor Fængslet, og for dem prædikede Hans Tavsens med saa stor Virkning, at Prioren fandt det raadeligst igjen at sætte ham paa fri Fod og at tillade ham at prædike i Klosterkirken efter Aftentjenesten. Snart indløb der ogsaa fra Kong Frederik I til Byens Borgmester og Raad et Brev, i hvilket Kongen ikke blot gav Hans Tavsens Tilladelse til at prædike det hellige Evangelium for Viborgs Borgere, men ogsaa opfordrede disse til at beskærme ham »mod alle, der vilde overfalde ham med Vold og Magt, være sig gejstlige eller verdslige« (1526).

Frederik I havde nemlig sluttet sig til Reformationen til Trods for sin Haandfæstning, i hvilken han havde lovet, aldrig at tillade nogen af Luthers Disciple at prædike, hverken aabenlyst eller lønlig. Som Hertug paa Gottorp havde han støttet Præsten Herman Tast, der 1522 havde holdt lutherske Prædikener i Husum, først i et Kjøbmandshus, senere, for en større Kreds, under et Lindetræ paa Kirkegaarden. Frederik I's Søn, Prins Kristian, havde været til Stede paa Rigsdagen i Worms sammen med sin Hovmester, Johan Rantzau, og Luthers Optræden havde gjort et dybt Ind-

tryk paa dem begge. Som Lensmand paa Haderslev-Hus og Statholder i Hertugdømmerne havde Prins Kristian senere taget sig af de lutherske Prædikanter, og han indkaldte flere tyske Disciple af Luther, som skulde oprette en Præsteskole i Haderslev. Da Stormesteren for de tyske Riddere, Albrecht af Brandenburg, som havde indført Reformationen i sit Ordensland, Preussen, bejlede til en Datter af Frederik I, gav denne sit Samtykke til Forbindelsen, og flere af hans Raadgivere røbede tydelig, at de havde brudt med Pavekirken. Det var saaledes Tilfældet med Rigets Hovmester, Mogens Gjøl, der nød Nadveren under begge Skikkelser.

Efter at Frederik I havde udstedt sit Værnebrev for Hans Tavsens, vedblev denne at prædike Evangeliet i Viborg, og han fik en dygtig Medhjælper i Viborgenseren Jørgen Sadolin, der kom hjem fra Wittenberg og oprettede en Præsteskole i sin Fødeby. Hans Tavsens fik Tilladelse til at prædike i Viborgs Graabrødrekirke, og dér lød nu ogsaa danske Salmer. Men Bevægelsen i Viborg vakte stor Uvilje hos alle Tilhængerne af det gamle. Paa Herredagen i Odense 1527 klagede Bisperne over, at »forløbne Munke, der havde kastet deres Orden og Guds frygt, stedtes til at prædike under Kongens Beskyttelse, i Steden for at de skulde staa til Rette for deres tilbørlige Dommere.« Frederik I vilde imidlertid ikke slippe de lutherske Prædikanter. »Hans Naade«, sagde han, »raader over Liv og Gods i Riget, men ikke over Sjæle; derfor maa enhver skikke sig derudi, som han vil forsvare det for Gud paa den yderste Dag.« To Aar senere gav han endog Viborgs Borgere Tilladelse til at nedrive deres overflødige Kirker og Kapeller, — Byen havde den Gang tolv saadanne foruden Domkirken — og Gudstjenesten blev derpaa ændret i Lighed med Ordningen i Wittenberg. De Præster, der vilde vedblive at læse Messer, bleve jagte ud af Byen, og Tavsens indviede under Haandspaalæggelse og Bøn de ny Mænd, som Menighederne havde udvalgt sig til evangeliske Præster.

Med en lignende Voldsomhed blev Reformationen ogsaa gennemført i Malmø og Kjøbenhavn. I Malmø, Hans Mikkelsens By, vandt den landflygtige Borgmesters ny Testament hurtig en stor Udbredelse, og den daværende Borgmester, Jørgen Kock (Mønter), indkaldte et af sine Bysbørn, Klavs Mortensen (Tøndebinder), der havde faaet sin Uddannelse hos Povl Helgesen og paa Præsteskolen i Haderslev. Til ham sluttede sig en anden ung Malmøbo, Hans Olufsen (Spandemager), og de lutherske Prædikener virkede snart saa stærkt i Malmø, at Ærkebiskop Aage Sparre i Lund kom til Byen for at dæmpe Bevægelsen. Men Borgerne i Malmø holdt med »Prædikanterne«, som man kaldte de evangeliske Præster, og Aage Sparre maatte drage bort med uforrettet Sag. Derpaa blev ogsaa i Malmø Gudstjenesten indrettet paa luthersk Vis, og Klavs Mortensen udgav 1528 »Malmø Salmebogen«, den første danske Salmebog. Senere dannedes der ogsaa i Malmø en blomstrende Præsteskole, ved hvilken Frans Vormorsen, Peder Lavrenssen og Oluf Gyldenmund virkede som Lærere.

I Kjøbenhavn havde den myndige Roskildebisp Lage Urne en Stund holdt Bevægelsen nede, men ved hans Død (1529) var Modstanden mod den ny Lære brudt. Den ny Biskop, Joakim Rønno, maatte ikke blot købe sin Stadfæstelse hos Kongen i Steden for, som sædvanlig, hos Paven, men han maatte ogsaa love at tillade »Prædikanterne« at prædike efter den hellige Skrift og at indgaa Ægteskab. Hans Tavsens blev derpaa af Kongen kaldt til Kjøbenhavn som Præst ved Nikolaj Kirke, og Borgmester og Raad omdannede Hovedstadens Klostre til Skoler og Hospitaler. Denne Omdannelse gik ikke altid for sig med Læmpe, og Povl Helgesen klagede over, at »den uvidende og træge Almue rasede imod Kirkernes Helligdomme, sønder slog Helgenbilleder, haanede den hellige Messe og søgte at overgaa baade Viborg og Malmø i Ugudelighed.«

I Juli 1530 samledes der i Kjøbenhavn en Herredag for at forhandle om Troen og Lærdommen. Bisperne vilde

ikke nøjes med at have Povl Helgesen til deres Talsmand, men indkaldte desuden en Dr. Stagefyhr fra Köln. Ligesom deres Fæller i Augsburg havde gjort (S. 18), overgav de lutherske sindede i Kjøbenhavn en »Tros- og Lærdomsbekendelse«, og i denne, de saakaldte »43 kjøbenhavnske Artikler«, hævdede de, at Skriften er »den eneste Regel og Lov at leve og regere sig efter«. Reformationens Modstandere fremkom derpaa her, ligesom i Tyskland (S. 18), med en Gjendrivelse, paa hvilken Jørgen Sadolin svarede med en Klage over Bispernes Embedsførelse. Derimod blev den paatænkte Religionsamtale ikke til noget. Papisterne vilde nemlig have Samtalen ført paa Latin, for at de kunde faa Gavn af deres fremmede Hjælpere; men Prædikanterne hævdede, at den burde holdes paa Modersmaalet.

Herredagen i Kjøbenhavn sluttede derfor uden nogen endelig Afgjørelse, men Forhandlingerne paa den vakte en stor Forbitrelse mod »den ukristelige og ugudelige Messe«. Borgernes Harme gav sig til sidst Luft i en Billedstorm, idet væbnede Skarer, under Anførsel af Borgmesteren, Ambrosius Bogbinder, tredje Juledag 1530 trængte ind i Frue Kirke, hvor de ødelagde Helgenbilleder og Messeklæder og nedrev Kirkens seksten Helgenaltre. Hans Tavsens misbilligede denne Voldsomhed, og siden blev der gjort Forsøg paa at udfinde de skyldige. Kristjern II var den Gang, ved kejserlig Hjælp, i Færd med at udruste en Hær og en Flaade, der skulde skaffe ham hans Lande tilbage; derfor turde Kong Frederik I ikke bryde helt med de mægtige Bisper. Men Reformationen arbejdede sig dog stadig frem. Nu fik den ogsaa mange Venner paa Fyn, da Bispen i Odense indkaldte Jørgen Sadolin, som oversatte Luthers lille Katekisme og den augsburgske Konfession paa Dansk.

Den religiøse Modsætning traadte stærkt frem, da der paa Herredagen i Kjøbenhavn efter Frederik I's Død (1533) skulde vælges en ny Konge. »Prædikanternes« Tilhængere ønskede Prins Kristian, der jo ikke dulgte sit lutherske Sindelag; men Bisperne vilde hellere have dennes yngre

Broder, Hans, som de haabede at kunne vinde for den gamle Lære. Kongevalget blev imidlertid udsat, men Herredagen endte med et Nederlag for Reformationens Venner. Bisperne fik nemlig fuld Myndighed over Præsterne, og Hans Tavsens blev dømt til at rømme Sjælland og Skaane inden en Maanedes Forløb. Denne Dom var nær kommen Biskop Joakim Rønnow dyrt til at staa. Han vilde næppe være kommen levende fra Herredagen, hvis Hans Tavsens ikke havde fulgt ham hjem til hans Bispegård.

Efter nogen Tids Forløb lykkedes det Mogens Gjø at stifte Forlig mellem Bisperne og Hans Tavsens, og denne fik da Lov at vende tilbage til Kjøbenhavn. Kort efter udbrød Grevens Fejde, og under den traadte det religiøse Spørgsmaal noget tilbage; men saa snart Kristian III var kommen i rolig Besiddelse af Tronen, besluttede han at fremme Reformationens Indførelse. Alle Rigets Bisper bleve stævnedes til Kjøbenhavn, og efter at Kongen i en Kreds af sine trofaste Raadgivere havde besluttet, at man »i Guds Navn skulde tage Bisperne ved Vingeбенet«, bleve de Biskopper, som havde fulgt Stævningen, fængslede i en tidlig Morgentime; og der udsendtes samtidig Breve om at fængsle de fraværende. Den Rigsdag af Adel, Borgere og Bønder, som derpaa traadte sammen, gav Bisperne Skyld for alle Rigets Ulykker, fordi de nemlig havde hindret Kongevalget i 1533; og Rigsdagen vedtog derpaa, at de »for deres Misgjerningers Skyld« skulde være afsatte, men andre kristelige Biskopper eller »Superintendenter« udvælges i deres Sted. Bispegodset blev inddraget under Kronen for at bruges til Rigets Fornødenheder, medens Kirkens øvrige Ejendomme og Indtægter skulde komme Kirke, Universitet, Skoler og Hospitaler til gode.

For at faa den rette Orden i Kirke og Skole indkaldte Kong Kristian III derpaa Luthers Ven, den wittenbergske Professor og Præst Johan Bugenhagen. Han kronede 1537 Kongen og Dronningen og indviede de ny Superintendenter, som snart igjen fik Navnet Bisper. For Sjælland, hvor Kjøbenhavn nu blev Bispesæde, udvalgte Peder

Palladius, en fattig Skomagers Søn fra Ribe, som efter et sekssaarigt Studium i Wittenberg dér havde vundet den theologiske Doktorgrad; om hans Nidkærhed og Dygtighed aflægger hans »Visitatsbog« et talende Vidnesbyrd. Jørgen Sadolin blev udvalgt til Odense, og Frans Vormorsen til Skaane. Derimod vedblev Hans Tavsens at holde Forelæsninger ved Universitetet i Kjøbenhavn og Præsteskolens i Roskilde, indtil han 1542 blev Biskop i Ribe. Han røgtede med stor Iver dette Embede til sin Død (1561), og bar med kristelig Taalmodighed megen Modgang. »Den Dag, jeg ikke føler en ny Smerte,« plejede han at sige, »frygter jeg for, at Gud ikke er mig naadig.« Baade han og Peder Palladius skrev til Almuens kristelige Oplysning flere Smaaskrifter i et jævnt og fatteligt Sprog, og Hans Tavsens udgav ogsaa en hel dansk Prædikensamling og en ny Salmebog.

Under Bugenhagens Ophold her i Landet udkom der en saakaldt Kirkeordinans, der ordnede Kirketjenesten, Bisper- og Præstevalget, Skolevæsenet og Fattigvæsenet. Den var i Udkast bleven gennemset af Luther og fik 1539 Lovskraft paa en Herredag i Odense. Det blev endvidere overdraget Kristjern Pedersen, med Luthers tyske Oversættelse som Grundlag, at oversætte Biblen paa Dansk, og efter at hans Arbejde var omhyggelig gennemset af Peder Palladius, Niels Hemmingsen og et Par andre lærde Theologer, blev det udgivet 1550 som Kristian III's Bibel. Dette er en udmærket Bibeloversættelse, der har sat mange gode gamle Ord i Omløb og med stor Skjønsmhed optaget ny Dannelser; og i Friskhed og Kraft kommer den sit store Forbillede meget nær. Noget senere (1569) fik den danske Kirke endelig en ny, fyldigere Salmebog, der var samlet af Præsten Hans Thomissen ved Frue Kirke i Kjøbenhavn.

Ogsaa til Norge banede den lutherske Reformation sig tidlig Vej. Fra Bergen, hvor en tysk Munk i Aaret 1526 holdt evangeliske Prædikener, bredte Bevægelsen sig baade mod Nord og Syd, og da Grevens Fejde havde gjort Kristian III til Herre i hele Landet, flygtede den sidste trondhjemske

Ærkebiskop, Olav Engelbretsen, til Holland. Efter hans Flugt bleve de kirkelige Forhold i Norge ordnede i Overensstemmelse med den danske Kirkeordinans; men de norske Borgere og Bønder vare ikke nær saa villige til at tage ved den ny Lære som de indvandrede danske Adelsmænd, der havde Lyst til den norske Kirkes Ejendomme. Under sit Ophold i Danmark havde Bugenhagen ogsaa indviet Nordmanden Geble Pedersøn til Superintendent i Bergen; men trods de evangeliske Superintendents og Præsters Arbejde varede det længe, inden den paatvungne Lutherdom slog Rod i det norske Folk.

Zwingli og Calvin.

I Slutningen af Middelalderen var den Kirkelige Tilstand lige saa sørgelig i det lille Schweiz som i de store Nabolande, og der lød ogsaa dér mange Klager over Sædelighedens Forfald. Der var gaaet saa stort Ry af Schweizernes Tapperhed, at den ene Stormagt efter den anden havde bejlet til deres Venskab, og de unge Schweizere forlod skarevis Fædrelandet for at samle Penge ved Krigstjeneste i fremmed Sold. Denne saakaldte »Reislaufen« medførte store Farer. Schweizernes Troskab var til Kjøbs for den højest bydende, og de Krigere, der vendte hjem fra et raat Soldaterliv, medbragte løse Sæder. Derfor trængtes der haardt til Mænd, som vilde virke for en religiøs og sædelig Gjenfødelse.

En saadan Mand var Præsten Ulrik Zwingli. Han blev født i Aaret 1484; hans Fader var en velhavende og anset Bonde i Landsbyen Wildhaus. Efter at have studeret ved Universitetet i Wien kom han til det lærde, af Humanister opfyldte, Basel, hvor han fortsatte sine Studier og gav Undervisning. 1506 blev han Magister i de fri Kunster, og samme Aar blev han kaldet som Præst til Glarus. Han var den Gang en livsglad Yngling, der ikke havde gennemgaaet stærke indre Kampe; men den humanistiske Paavirk-

ning havde givet ham et friere Blik paa meget, og han studerede med Iver Erasmus' græske ny Testament, især de pavlinske Breve. Som Feltpræst for schweizerske Hjelpehære kom han gjentagne Gange til Italien¹⁾, og han havde saaledes Lejlighed til at se Fremmedtjenestens mange Farer. Efter sin Hjemkomst udtalte han sig med saa stor Styrke mod den fordærlige »Reislaufen«, at han snart fandt det rettest at unddrage sig sine Modstanderes mange Krænkelser ved at forlade Glarus og tage mod en Gjerning som Hjelpepræst i Einsiedeln (1516).

Denne lille By i Kanton Schwyz var et meget søgt Valfartssted, hvis Kirke gjemte et navnkundigt Madonna-billede (I, 100); over Kirkens Dør stod der skrevet: »Her faas fuld Aflad for alle Synder.« Det lykkedes snart Zwingli i al Stilhed at faa denne forargelige Indskrift fjærnet, og uden ligefrem at angribe Kirkens Vranglærdomme virkede han for en renere Kristendomsopfattelse ved at forkynde Evangeliet efter Skriften og ved at lade Hensynet til Valfarter og Helgener træde tilbage i sine Prædikener. Hans Forhold til Rom var ikke des mindre saa venligt, at Paven tilstod ham en Aarpenge paa 50 Gylden. For disse kjøbte han sig Bøger, og jo mere han granskede i Kirkefædrene og i det ny Testament, des tydeligere saa' han, at Kirken trængte til en Reformation. Men som mange andre paa den Tid ventede han, at en saadan Reformation kunde gennemføres ad fredelig Vej.

I Aaret 1518 blev han kaldet til Præst ved Gross-Münster (Domkirken) i Zürich, og derved aabnedes der ham en større Virkekreds²⁾. Hans djærve bibelske Prædikener vakte straks stor Opmærksomhed, og en Afladskræmmer, som kom til Zürich, maatte skyndsomt forlade Byen med uforrettet Sag. Senere begyndte flere af Zürichs

¹⁾ Pavia 1512. Marignano 1515.

²⁾ Zürich var den Gang en By paa omtr. 7000 Indbyggere, medens Wittenberg kun havde omtr. 3000.

Borgere at bryde Fasten, og Zwingli forsvarede dem ved at vise, at tvungen Faste er et ubibelsk Paafund. Der fremstod imidlertid i Zürich, ligesom i Wittenberg, Sværmere, der forkastede Barnedaaben og vilde indføre Ejendomsfælleskab; og ogsaa dér forefaldt der Billedstorme. Disse »Gjendøberes« Ustyr blev lagt Zwingli til Last, og da han, endnu før Luther, indtraadte i Ægteskab, bleve mange i høj Grad foragede.

Lidt efter lidt vandt hans Tanker dog Udbredelse ogsaa udenfor Zürich. Luthers Skrifter havde fundet flittige Læsere i Schweiz, og baade i Basel, Bern, St. Gallen og andre større Stæder fremtraadte der evangeliske Prædikanter. Den mærkeligste af disse var Økolampad, »Zwinglis Melanchthon«. Efter at Økolampad en Tid lang havde studeret i Basel under Erasmus' Vejledning, lod han sig optage i et sydtysk Brigittinerkloster; men dér fandt han ikke den Fred, han søgte. Derfor forlod han hemmelig Klostret og var i nogen Tid Kapellan hos Frans af Sickingen (S. 9), paa hvis Borg han læste Luthers Skrifter. Senere kom han til Basel, og ved sin utrættelige Virksomhed blev han denne Bys Reformator.

Efterhaanden som Zwingli udviklede sin Kristendomsopfattelse, traadte Forskjellen mellem ham og Luther stærkt frem. De havde begge af Pavlus lært, at Mennesket retfærdiggjøres ved Troen; og de brugte begge den hellige Skrift som Vaaben mod Papismens Vildfarelser og som Rettesnor ved Omordningen af de kirkelige Forhold. Men medens Luther lod alt det blive staaende, som ikke stred imod Skriften, forkastede Zwingli alt det, der ikke udtrykkelig var paabudt i denne. Hvor hans Tilhængere (»de reformerte«) sejrede, forsvandt derfor ikke blot Billeder og Monstranser, men ogsaa Altre, Oblater, Messeklæder, Krucifixer, Orgler og Klokker.

Modsætningen mellem de to Reformatorer traadte dog især frem i den forskellige Opfattelse af Sakramenternes Betydning. Medens Luther betragtede Daaben og Nadveren

som virkelige Naademidler, saa' Zwingli i disse to hellige Handlinger kun Tegn paa Naaden. Daaben betragtede han kun som en højtidelig Indvielse i den kristne Menighed, og Nadveren kun som et Ihukommelses-Maaltid, ved hvilket den enkelte aflægger Vidnesbyrd om at høre til Menigheden og frembærer Taksigelse for Kristi Død. Efter Zwinglis Mening burde Nadveren derfor kun uddeles i Menighedens Forsamling, i Reglen paa de store Fester; men saa burde til Gjengjæld alle myndige Kristne tage Del i den, for at det kristelige Liv i Menigheden kunde faa Næring ved en saadan fælles Bekjendelse. Ved en Sammenkomst i Marburg (1529) mellem Luther og Zwingli blev dette forskellige Syn paa Nadveren drøftet flere Dage i Træk; men de kunde ikke blive enige. Luther stod fast paa Herrens Ord: »dette er mit Legeme«, men Zwingli mente, at disse Ord maatte forstaaes, som om Kristus havde sagt: »dette betyder mit Legeme«. Luther havde ikke haft stort Haab om, at der skulde naas noget ved denne Samtale, og han tilraabte gjentagne Gange Zwingli og hans Venner: »I have en anden Aand!« Og, skjønt enige i meget, gik Wittenbergerne og Schweizerne i den følgende Tid hver sin Vej.

I Schweiz selv vare de saakaldte Skovkantoner Zwinglis bitreste Modstandere, og de søgte at standse Reformationens Løb indenfor deres Grænser. Da Basel, Bern, Zürich og flere evangelisk sindede Kantoner indgik en Forening til Reformationens Fremme og søgte Hjælp hos Landgreve Filip af Hessen, dannede de katholske Kantoner en Modforening, som sluttede Forbund med Østrig. I den Kirkekrig, som derpaa udbrød, kom det til et blodigt Slag ved Kappel (1531), i hvilket de evangeliske bleve overvundne. Zwingli, som fulgte med Hæren, blev kastet til Jorden ved et Stenkast og siden dødelig saaret af et Spyd. »Hvad Ulykke er det?« raabte han, da han segnede; »Legemet kunne de nok dræbe, men ikke Sjælen!« Da Fjenderne næste Dag fandt hans Lig, huggede de det i fire Stykker og lod Bødden brænde det, og Asken blev spredt for alle Vinde. Men

trods Zwinglis Død og de Ydmygelser, som fulgte efter Nederlaget ved Kappel, gik Reformationen dog frem i det tyske Schweiz; og ogsaa i det franske Schweiz fik den evangeliske Kristendomsopfattelse Udbredelse.

Aaret efter Zwinglis Død vedtog saaledes Raadet i Genève, at der i alle Byens Kirker og Klostre skulde prædikes »efter Sandheden og uden Fabler og Menneskesætninger«, og Franskmanden Vilhelm Farel holdt dér voldsomme Taler imod Billederne og Messen. 1536 kom en anden ung Franskmand til Byen, oprindeligt kun for at overnatte der paa Gjennemrejse. Det var Genève's Reformator, Johan Calvin.

Han var født i Byen Noyon i Pikardiet 1509 og blev tidlig bestemt til Præst; allerede i en Alder af tolv Aar fik han Indtægterne af et Kapellani ved Domkirken. For at studere Theologi tog han til Paris, men da han senere ombyttede Theologien med Retsvidenskaben, rejste han til Orleans og Bourges, hvor han færdedes i humanistiske Kredse, som vare paavirkede af Luthers Skrifter. Efter sin Faders Død lagde han imidlertid Juraen paa Hylden og vendte tilbage til Paris for dér at drive humanistiske Studier. Ogsaa i Paris traf han flere, som vare paavirkede af Luther, og han blev selv alvorlig greben af den ny Kristendomsopfattelse (1532). »Som ved en pludselig Lysstraale«, siger han, »erkjendte jeg nu, i hvilken Vildfarelsernes Afgrund og i hvilket dybt Smuds jeg havde færdedes. Men saa gjorde jeg, o Herre, hvad der var min Pligt, og begav mig paa din Vej, idet jeg med Taarer fordømte mit tidligere Liv.«

Fra det Øjeblik af bleve Klassikerne lagte til Side for Biblen og Kirkefædrene, og Calvin blev snart det virksomste Medlem af den lille evangeliske Menighed i Paris. »Alle de, der hyldede den rene Lære,« siger han, »samlede sig om mig for at lære af mig, skjønt jeg kun var ung og nys omvendt«. Det evangeliske Parti i Frankrig havde den Gang ret gode Udsigter. Kong Frans I var til visse Tider gunstig stemt mod sine evangeliske Undersaatter, dels fordi han,

som Ven af Humanismen, havde Sympathi med dem, dels fordi han vilde vinde de tyske Protestanter for sine politiske Planer. Hans Søster, Dronning Margrete af Navarra, var de evangeliskes Beskytterinde, og hun fik sin Broder overtalt til at tillade, at evangelisk sindede Prædikanter besteg Prædikestolene i Paris. Under saadanne Omstændigheder fik Calvin Mod til at gjøre et dristigt Skridt. Da en af hans Venner, en medicinsk Professor, som Rektor ved Universitetet i Paris skulde holde en Festtale paa Allehelgensdag 1533, tilbød Calvin at skrive Talen for ham. Rektoren modtog Tilbudet og oplæste da i hele Universitetets Nærværelse en Tale af Calvin, som handlede »om den kristelige Filosofi«. I denne var den tyske Reformations Grundtanker klart og skarpt fremsatte, og det manglede ikke paa Udfald mod Sorbonnens (I, 105) Theologer. Da den var holdt, rejste der sig imidlertid et saa stort Skrig, at Calvin forklædt maatte flygte ud af den franske Hovedstad.

De nærmest følgende Aar tilbragte han paa Rejser, sysselsat med Affattelsen af en Lærebog i den kristelige Religion (*Christianæ religionis institutio*), som blev færdig 1536. Denne Bog skulde være et Forsvarsskrift for de franske Protestanter og blev derfor rettet til Frans I. I Fortalen klagede Calvin over, at ugudelige Mennesker havde vendt Kongens Hjærte fra Evangeliet, og han bad om en Prøvelse af de evangeliskes Lære, før man fordømte den. Han var nemlig vis paa, at en saadan Prøvelse vilde føre til, at det franske Folk antog Evangeliet. Ligesom Luther fremstillede han den hellige Skrift som den eneste Avtoritet, men i Modsætning til Luther forkastede han (ligesom Zwingli, se S. 30) den kirkelige Overlevering, for saa vidt den ikke udtrykkelig var omtalt i Skriften. Biblen var nemlig for ham den store, evig gyldige Lovbog, efter hvilken alt, ogsaa Kirkens Forfatning og Gudstjeneste, skulde ordnes.

I sit skarpsindige Skrift udviklede Calvin den Lære om Menneskets Forudbestemmelse (Prædestination), der

var Grundvolden for hans hele Kristendomsopfattelse. Han taler om »et evigt Dekret«, ved hvilket Gud har truffet Afgjørelse om alle Menneskers Skæbne. Medens Augustin (I, 46) nøjedes med at sige, at Gud overlader de onde (»Vredens Kar«) til den retfærdige Fordømmelse, lærer Calvin, støttet til Pavlus' Ord i Rom. 9, at Gud fra Evighed af har forudbestemt nogle Mennesker til Fald, lige som han har forudbestemt andre til Frelse. I Læren om Sakramenterne afveg han fra Zwingli, uden dog at kunne slutte sig til Luther. Daaben er efter hans Opfattelse ikke blot et Tegn, men ogsaa et Pant paa Guds Naade og et Segl paa Barneforholdet; og han betragter Brødet og Vinen i Nadveren som synlige Panter paa Kristi Legeme og Blod. Den troende nyder her paa Jorden kun Brød og Vin, men hans Sjæl løftes af den Hellig-Aand op i Himlen for dér at blive delagtig i Kristi Legemes og Blods Kraft. Den vantro faar derimod efter Calvins Mening intet ved sin Nadvernydelse. Det er altsaa efter hans Opfattelse Menneskets Tro, og ikke Herrens Ord, som giver Nadveren dens Velsignelse.

Kort efter at »Lærebogen i den kristelige Religion« var udkommet, rejste Calvin til Ferrara, hvor Hertuginde Renata, en Datter af Ludvig XII af Frankrig, havde aabnet et Fristed for flere Protestanter; men Inkquisitionen nødte ham snart til at forlade Italien. Paa dette Tidspunkt var det, at han kom til Genève. Saa snart hans Ankomst rygtedes, gik Farel til ham og bad ham blive i Byen for at hjælpe med ved Ordningen af de kirkelige Forhold. Calvin vægrede sig først paa Grund af sin Ungdom og sin Mangel paa Erfaring, og han sagde, at det var hans Ønske at fortsætte sine theologiske Studier i Ro. Men Farel gav ikke tabt. »Du bruger dine Studier som Paaskud,« udraabte han, »men i den almægtige Guds Navn forkynder jeg dig: Guds Forbandelse vil ramme dig, hvis du nægter os din Hjælp til Herrens Gjerning og tænker mere paa dig selv end paa Kristus!« Disse Ord forfejlede ikke deres

Virkning, og Calvin blev i Genève som en af Byens Præster.

Som Præst holdt han hver Dag Foredrag baade over det gamle og det ny Testament, og til Brug for Ungdommen skrev han en Katekisme, der var et Uddrag af hans større »Lærebog«. Paa hans Opfordring blev der endvidere udvalgt gudfrygtige Mænd, som skulde vaage baade over Troen og Sædeligheden i Byen, og der blev holdt en stræng Kirketugt. »Læren er Kirkens Sjæl,« sagde Calvin, »men Tugten er dens Nerve, og ved den forenes Legemets Lemmer.« »Uden Tugt intet Borgersamfund, ingen Familie; uden Kirketugt ingen Kirke.« Alle aabenlyse Syndere bleve formanede eller straffede. En Spiller blev sat i Gabestokken med sine Kort om Halsen, og der blev gaaet saa strængt frem mod Levningerne af Papismen, at blot det at eje en Rosenkrans kunde medføre Fængselsstraf.

Denne Strænghed vakte stor Uvilje, især fordi den blev udvist af fremmede, og til sidst blev Modstanden mod Calvin og Farel saa stærk, at de begge maatte forlade Genève (1538). Farel gik da til Neuchâtel, men Calvin tog Ophold i Strassburg, hvor han knyttede Forbindelser med de tyske Lutheranere. Det varede imidlertid ikke længe, inden den bedre Del af Genèves Indbyggere haardt savnede Calvin; men først efter gjentagne indtrængende Opfordringer vendte han tilbage (1541). Fra den Tid og indtil sin Død (1564) styrede han Byen næsten som en Fyrste, og hans Tanker og Ordninger bleve af hans Disciple bragte til fremmede Lande, saaledes at Genève for én Del af Europa fik en lignende Betydning, som Wittenberg allerede længe havde haft for en anden Del.

Calvin var en aristokratisk Natur, der ikke havde Luthers store Kjærlighed til det menige Folk, og han fandt, at en aristokratisk Republik var den bedste Forfatning. Mose, der udvalgte 70 Mænd af Israels ældste til »at bære Folkets Byrde« (4 Mos. 11), havde efter hans Mening vist Vejen til den bedste Statsforfatning; thi Enevælde kan let føre til Tyranni,

som Folkevælde kan føre til Anarki. Under Calvins Styrelse blev Genève en theokratisk Republik, i hvilken Øvrigheden og Kirken i Fællesskab arbejdede paa at udbrede Guds Rige. Alle offentlige Bygninger bar baade Kristi Navnetræk og Stadens Vaaben som Tegn paa Samarbejdet mellem Kirke og Stat. Kirken skulde lære og opdrage Folket, men den ydre Magt var hos den borgerlige Øvrighed. Denne skulde imidlertid regere efter Biblen, som Kirkens Tjenere skulde fortolke for den. Calvin holdt paa, at Øvrigheden maatte være stærk, og han mente, at det vilde være »en grusom Menneskekjærlighed«, ikke strængt at straffe Forbrydere. Da Biblen var den Lovbog, efter hvilken der i alle Tilfælde dømtes, blev Kætteri regnet som en strafbar Forbrydelse, og Kætterne bleve stundum førte paa Baalet. Det var saaledes Tilfældet med den spanske Læge, Mikael Servet, der blev brændt i Genève, fordi han forkastede Treenighedslæren.

Den Kirkeforfatning, der blev indført i Genève, var dannet efter den apostolske Tids Forbillede. Et Konsistorium¹⁾, bestaaende af alle Byens Præster og tolv Lægældste, skulde »vaage over Herrens Ord og se til, at Gud fik en ren Dyrkelse«. Dette Konsistorium skulde idømme gejstlige Straffe, lige fra Irettesættelser til Band, og det kunde ogsaa anbefale Synderne til verdslig Afstraffelse ved den borgerlige Øvrighed. Det skulde stræbe efter at standse al Luksus og Forlystelsessyge. Dans og Spil bleve strængt forbudte, ingen Skuespil maatte opføres, og det var ikke tilladt at besøge Værtshuse. Ingen maatte bande eller indlade sig i unyttig Ordtvist, men alle Byens Borgere fik Paabud om at holde Bordbøn i deres Huse. Forældre maatte ikke give deres Børn de gængse Navne; de skulde kun bruge dem, som fandtes i Biblen. Enhver Borger skulde bøje sig under Skriftens Bogstav, og hele Livet fik et mørkt Præg.

¹⁾ Andensteds, hvor man efterlignede Genèves Kirkeforfatning, kaldtes Konsistoriet i Reglen Presbyterium.

Ogsaa med Gudstjenesten skete der store Ændringer. Messen blev ogsaa her afskaffet, og Altret blev afløst af et Bord. Alt skulde være saa simpelt som muligt; »jo færre Ceremonier, des bedre«, sagde Calvin. Prædikenen, der knyttede sig til Oplæsning af Skriften, blev det egentlige Midtpunkt i Gudstjenesten, og om Søndagen blev der prædikeret fra Morgen til Aften. I Steden for de fra Oldkirken overleverede Perikoper traadte Læsning af hele Skriften i Sammenhæng (*lectio continua*), og i Genève vilde man kun synge Davids Salmer og enkelte andre poetiske Afsnit af Skriften som Simeons Lovsang (Luk. 2). Sangen maatte heller ikke ledsages af Orgel, og Melodierne skulde være saa simple, at der ingen Fristelse var til at glemme Ordene over Tonerne. Fire Gange aarlig (ved Juletid, Paaske og Pinse og paa første Søndag i September) blev der holdt Nadver. Præsterne uddelte Brødet, Diakonerne og Konsistoriets læge Medlemmer Vinen, men de Ældste vaagede over, at alt gik sømmelig til, og at ingen uværdig fik Del i Nadvermaaltidet. Ægteskaberne bleve indviede i Kirkerne, før Prædikenen, men Jordefærd gik for sig uden nogen som helst Ceremoni.

For at skaffe sine Tanker Udbredelse oprettede Calvin ved Hjælp af sin Discipel Theodor Beza i Genève baade en lavere og en højere Skole, og mange Udlændinge kom til Byen for at søge kristelig Oplysning. Lidt efter lidt blev Calvins Indflydelse i Schweiz stærkere end Zwinglis, og i nogle Dele af Tyskland, i Frankrig, Nederlandene, England og Holland dannedes der calvinistisk sindede (»reformerte«) Menigheder.

Den mærkeligste af Calvins Disciple var Skotten John Knox, som under et Ophold i Genève helt blev vunden baade for Calvins Prædestinationslære og for hans kirkelige Ordninger. Efter en haard Kamp lykkedes det John Knox at bringe sine Landsmænd til at bøje sig for den calvinske Reformation, og Skotland blev det Land, som baade i Læren og Forfatningen gennemførte Calvins Tanker med størst

Følgestrænghed. Hver skotsk Menighed fik Ret til selv at vælge sin Præst og til at styre sine egne Anliggender ved et Menighedsraad, som bestod af Præsten og Lægældste. Af flere Nabo-menigheders Præster og Ældste dannedes Presbyterier; over Presbyterierne i en Provins stod Provins-Synoder, og over alle disse General-Synoden. Skotterne afskaffede alle kristne Fester undtagen Søndagen, fordi den alene omtales i det ny Testament; og medens Calvin havde foreskrevet en staaende Syndsbekjendelse og enkelte faste Bønner, vilde de ikke have noget som helst fast staaende i deres Gudstjeneste.

Gjendøberne og Socinianerne.

Vi have ovenfor set, hvorledes der baade i Wittenberg (S. 14) og i Zürich (S. 30) optraadte Sværmere, som vilde gaa langt videre og langt voldsommere frem end Luther og Zwingli. Reformatorenes stærke Udtalelser vare naaede til mange uklare Hoveder, og mange urene Kræfter vare blevne satte i Bevægelse. De fleste af disse Sværmeere mødtes i Forkastelsen af Barnedaaben, hvorfor man med ét Navn har kaldt dem »Gjendøbere« (Anabaptister). I Mod-sætning til Skriftordet beraabte de sig ofte paa Hellig-aandens umiddelbare Oplysning i deres eget Indre, og de fleste af dem drømte om en nær forestaaende Gjennem-førelse af alle Menneskers Lighed ved Afskaffelsen af alle Særrettigheder og al Ejendom.

Disse Gjendøbere havde især deres Tilhold i Holland, men ogsaa i Sachsen, Schweiz og Syd-Tyskland fandtes de, og navnlig i Haandværkerstanden havde de mange Tilhængere. I Aaret 1534 lykkedes det dem at faa Magten i Bispes-taden Münster, og dér lod de deres Tanker træde ud i Virkeligheden. Byens Øvrighed blev afsat, og en ung Skrædder, Johan fra Leiden, blev derpaa udraabt til Konge i »det ny Sion«. Han indførte Flerkoneri og Ejen-domsfællesskab, og med dette saakaldte »Tusendaarsrige« oprandt Reformationens Rædselstid. Dyrisk Vellyst gjorde

»Kong Johan« og hans Raadgivere mere og mere blod-tørstige, og der forefaldt næsten daglig Henrettelser af de saakaldte »ugudelige«, som vovede at modsætte sig »de helliges« Luner og Lyster. I omtrent et Aar lykkedes det Gjendøberne at holde Münster; derpaa indtog Naboerne Byen, og den borgerlige Orden blev da gjenoprettet.

Med Undertrykkelsen af Ustyret i Münster var Gjendøberiets Saga dog ingenlunde ude. I Holland og Tyskland fandtes der ikke faa fromme Folk, som billigede Forkastelsen af Barnedaaben, men misbilligede Johan af Leiden's Uterlighed og Grusomhed. Disse Gjendøbere af en mildere Retning bleve af Præsten Menno Simons († 1561) samlede til en lille Sekt, som fik Navnet »Mennoniter«. De vilde være et Samfund af lutter hellige, som skulde bevare Renheden ved at indføre stræng Kirketugt. De holdt fast ved Forkastelsen af Barnedaaben og opfattede Bjærgprædikenen saa nøje efter Bogstaven, at de hverken vilde aflægge Ed, bære Vaaben eller overtage noget Embede. Mennoniterne have holdt sig til vore Dage, og ogsaa indenfor Danmarks Grænser, i Frederikstad, have de i sin Tid haft et Fristed. Men efter Kampen mod Napoleon I have de opgivet deres Sky for Soldatertjenesten, og nu til Dags tage de hollandske Mennoniter ogsaa, som Borgmestre og Rigsdagsmænd, livlig Del i det offentlige Liv. —

Medens de gjendøbersk sindede Smaaborgere især vare misfornøjede med den Omdannelse af de kirkelige Forhold, ved hvilken Reformatorene vare blevne staaende, var der paa Reformationstiden lærde Folk, som, efter at have lidt Skibbrud paa den kristne Tro, vilde omstyrte hele den kirkelige Lærebygning. Da disse i Reglen begyndte med at forkaste Kirkens Lære om den treenige Gud, plejer man at kalde dem Antitrinitariere (3: Modstandere af Tre-enighedslæren) eller Unitariere.

Til disse Antitrinitariere hørte den spanske Læge Mikael Servet, som blev brændt i Genève (S. 36). Større Betydning havde Italieneren Favsto Sozzino († 1604), som i

mange Aar opholdt sig i Polen og Siebenbürgen, hvor Modstanderne af Treenighedslæren havde fundet et Fristed. Han samlede et religiøst Samfund, »Socinianerne«, der endnu har Tilhængere i Siebenbürgen, England og Nordamerika. Socinianerne vilde i Kristus kun se et Menneske, der havde været udrustet med guddommelig Kraft, og som til Løn for sin fuldkomne Lydighed var bleven hævet op til guddommelig Ære og Magt. De vilde ikke høre Tale om Arvesynd, og de tillagde ikke Kristi Død nogen som helst forsonende Betydning. De forkastede Barnedaaben og vilde kun døbe dem, der fra Hedenskabet eller Jødedommen traadte over til Kristendommen; og i Nadveren saa' de kun en offentlig og højtidelig Taksigelse til Kristus for hans Lidelse.

I Tidens Løb have Socinianerne bortkastet endnu mere af Kristendommen end i Favsto Sozzinos Dage. Deres Efterkommere, Nutidens Unitariere, som have deres Hovedsæde i Boston, ville i det højeste betragte Kristus som et sædeligt Forbillede, og de bekæmpe i Reglen den kristne Tro som en fordærvelig Overtro.

Trientermødet og Jesuiterne.

Baade de tyske Protestanter og Kejser Karl V havde gjentagne Gange forlangt Sammenkaldelsen af et frit, almindeligt Kirkemøde til Afgjørelse af den kirkelige Tvist; men i Rom var man bange for at opfylde dette Ønske, fordi de sidste store Kirkemøder (I, 108 flg.) havde hævdet den Sætning, at et almindeligt Koncilium staar over Paven. Først i Aaret 1545, da de politiske Forhold vare gunstige for Pavedømmet, blev der i Byen Trient aabnet et almindeligt Kirkemøde, som med et Par lange Afbrydelser varede lige til 1563. Protestanterne udebleve imidlertid helt fra dette Møde, fordi, som Luther paaviste, Forsamlingen i Trient umulig kunde blive det »fri, kristelige og tyske« Koncilium, som hans Venner ønskede; thi Paven havde paa Forhaand

tiltaget sig Ret til at ændre eller forkaste alle de Beslutninger, der ikke tækkedes ham. Til Trient kom der heller ikke ret mange katholske Bisper fra Tyskland. Derimod gav Italienerne Møde i stort Tal, og da der blev stemt efter Hoveder (I, 109), fik de italienske Bisper en aldeles overvældende Indflydelse paa Mødets Beslutninger.

I Steden for at vedtage en grundig Reform nøjedes Trientermødet med at afskaffe enkelte af de mest skrigende Misbrug i det kirkelige Liv; og mange Spørgsmaal, som hidtil havde været aabne, bleve nu afgjorte paa en Maade, der stod i bestemt Modstrid til Protestanternes Opfattelse. Den kirkelige Overlevering (»Traditionen«) blev stillet ved Siden af og i Grunden over den hellige Skrift. Det gamle Testaments Apokryfer, der havde afgivet Støtter for Læren om Skærsilden og om Helgenernes Forbøn, bleve satte paa lige Trin med de kanoniske Skrifter. Den latinske Bibeloversættelse, Vulgata (I, 47), blev godkendt som en i alle Henseender fuldgyltig Gjengivelse af Grundteksten, og den skulde herefter bruges baade ved Prædikener og lærde Forhandlinger. Den evangeliske Opfattelse af Retfærdiggjørelsen af Troen blev forkastet, og Semipelagianismen tildels godkendt. Ogsaa i Sakramentlæren og paa mange andre Punkter blev den middelalderlige Theologi slaaet fast som Romerkirkens Lære, medens der blev udtalt Anathema over alle dem, som lærte anderledes.

Efter at Forhandlingerne vare til Ende, bleve Mødets Beslutninger stadfæstede af Paven, og han forbeholdt sig Eneret til at fortolke dem. Derpaa blev Udbyttet af dette betydningsfulde Koncilium sammenfattet til den saakaldte »tridentinske Bekjendelse«, som alle Romerkirkens Lærere og alle Konvertiter maa vedkjende sig; og noget senere udarbejdede lærde romerske Theologer »den romerske Katekisme«, der indeholder en Fremstilling af Hovedpunkterne i Kirkelæren. Der udkom ogsaa i den følgende Tid gennemsete Udgaver af den romerske Messebog (*Misale*) og af Præsternes Andagtsbog, den saakaldte Fare-

bog (*Breviarium*), der indeholder de Bønner, Salmevers, Bibelafsnit og Brudstykker af Kirkefædrene, som enhver af Romerkirkens Tjenere daglig skal læse til bestemte Tider. Efter Trientermødets Raad blev der ogsaa udarbejdet en Fortegnelse (*Index*) over de Bøger, som det skulde forbydes Romerkirkens Medlemmer at læse; og endnu stadig bliver saa én, saa en anden Bog, som mistækkes Paven, »sat paa Index«. —

Trientermødets indflydelsesrigeste Medlemmer tilhørte den nys stiftede Jesuiterorden. Ligesom tidligere (I, 82 flg.) var nemlig ogsaa denne Gang en ny Munkeorden, »som friske Soldater med frisk Blod«, kommen Pavedømmet til Hjælp i det Øjeblik, da Faren var størst.

Jesuiterordenen stammer fra Spanien, som i den første Halvdel af det 16de Hundreaar var Evropeas Stormagt. »Naar Spanien rører sig, ryster Jorden,« sagde man i hine Tider; og ogsaa paa Aandens Omraade øvede dette Land en mærkelig Indflydelse. Ingen af den Tids Spaniere har dog haft en saa stor verdenshistorisk Betydning, som den baskiske Adelsmand, Don Inigo Loyola, Jesuiterordenens Stifter. Han kom i en ung Alder som Page til Kong Ferdinand den katholskes Hof, og under Karl V deltog han, 28 Aar gammel, i Pamplonas Forsvar mod Franskmandene (1521). Ved den Lejlighed blev hans højre Ben ramt af en Kanonkugle, og det blev lægt saa daarligt, at han siden kom til at halte. Medens han laa paa sit lange Sygeleje læste han Ridderromaner og Helgenkrøniker, og ved Læsningen af Frans fra Assisis og Domingos Levnedsløb (I, 86 flg.) fik han Lyst til at virke for Guds Rige paa samme Maade som disse store Ordensstiftere. Med sin glødende Fantasi mente han at se Verden delt i to Lejre: Kristi Hær ved Jerusalem og Satans ved Babylon; og han syntes at høre Kristi Ord, som kaldte ham selv til en aandelig Kamp imod de vantrø.

Da Loyola var helbredet for sin Benskade, gik han til Monserrat, Spaniens hellige Bjærg, og dér ophængte han

sine Vaaben til Tegn paa, at han herefter kun vilde tjene den hellige Jomfru. Derpaa traadte han ind i et Dominikanerkloster, hvor han hengav sig til de strængeste Bodsøvelser. Hver Dag bad han syv Timer, og hver Nat piskede han sig tre Gange. Midt under disse Bodsøvelser, som han underkastede sig for at vinde Herredømme over sig selv, havde han Øjeblikke med himmelske Syner, og salig Glæde afløste den højeste Fortvivlelse. Disse Oplevelser i det spanske Kloster lagde han siden til Grund for de saakaldte »aandelige Øvelser«, som ethvert Medlem af Jesuiterordenen til visse Tider skal gennemgaa.

Efter saaledes at have øvet sig i Lydighed foretog han en Rejse til Jerusalem, og da han kom tilbage fra den, begyndte han at prædike for mindre Kredse. Men da han ikke var præsteviet, lagde Inkquisitionen Haand paa ham, og han sad en Stund fængslet for sin Prædikens Skyld. Da han igjen blev fri, forlod han sit Fædreland, hvor man paa Grund af hans Prædikevirksomhed stadig betragtede ham som en Kætter, og derpaa rejste han til Paris for dér at erhverve sig flere Kundskaber. I to Aar sad den næsten firtiaarige Mand paa Bænk sammen med Børn for at lære mere Latin, og derefter underkastede han sig alle de sædvanlige Prøver ved Universitetet. I Paris traf han flere yngre Landsmænd, med hvilke han indgik et varigt Venskab, blandt andre Frans Xavier, en Søn af Kongen af Navarras Minister, og Lainez, der var »ung af Aar, men gammel af Kløgt«. Sammen med dem og nogle andre Ynglinge paa atten til tyve Aar aflagde han i Maria-kirken paa Montmartre det Løfte, at virke for sine Medmenneskers Vel i Palæstina og, hvis dette var umuligt, i ubetinget Lydighed at stille sig til Pavens Tjeneste.

Da Loyola og hans Fæller havde tilendebragt deres Studier, bleve de præsteviede. Derpaa begyndte de at prædike forskellige Steder i Italien, og efter lange Underhandling gav Pave Pavl III dem endelig (1540) Tilladelse til Oprettelsen af en ny Orden, der under Navnet »Jesu Kompagni« skulde være Kirkens Hær mod Kætterne.

Medens de ældre Munkeordener havde villet ligne Maria, der sad ved Herrens Fødder, blev den travle Martha Jesuiternes Forbillede. De vilde midt i Verdens Tummel kæmpe for Kirken, og foruden de egentlige gejstlige Ordensmedlemmer optog de ogsaa verdslige Medlemmer, hvis Forbindelse med Ordenen ofte er en Hæmmelighed for andre. Forud for Optagelsen gaar der en omhyggelig Prøvelse. Jesuiterne ønske saa mange højt begavede Medlemmer som muligt, og enhver bliver nøje undersøgt, for at de overordnede kunne stille ham paa den Plads, paa hvilken han bedst kan arbejde for Ordenens Formaal. »Megen Klogskab med ringe Hellighed er bedre end ringe Klogskab med megen Hellighed,« sagde allerede Loyola. Jesuiterordenen sætter derfor stor Pris paa at finde verdslig Kløgt hos sine Medlemmer, og den forstaar ypperlig at udvikle den. Grundvolden for Ordenen er den ubetingede Lydighed over for dens Leder, »Generalen«, og over for Paven. Den enkelte Jesuit skal stræbe efter at blive et viljeløst Redskab for sine overordnede, »som Staven i Oldingens Haand«. Han skal kunne ofre alt, ikke blot Forholdet til Familie og Fædreland, men hele sin Erkjendelse og hele sin Vilje. »Naar noget er hvidt, men Kirken kalder det sort, skal vi gjøre lige saa«, hedder det; og Loyola lærte sine Disciple, at »Fornægtelse af Egenviljen er mere end Opvækkelse af døde«.

Jesuiternes Sædelære har ofte været Gjenstand for alvorlige Angreb, og ikke uden Grund. »Hensigten helliger Midlet« er en berygtet jesuitisk Sætning, der tillader Brugen af alle Midler, naar de kun tjene til at fremme Kirkens Magt og Ære. De lære endvidere, at den, der sværger, ikke behøver at være bunden ved Ordenes Lyd, men kun ved den Mening, som han selv i sit stille Sind lægger i Ordene (*reservatio mentalis*). Og de have ofte udvist en verdslig Klogskab, der har været til Forargelse ogsaa for fromme Katholiker.

I Spidsen for Ordenen staar Generalen i Rom, der fortolker Reglen, forvalter Formuen og hersker med uind-

skrænket Myndighed. Han sender nogle af Ordenens Medlemmer ud som Missionærer; det var saaledes allerede Tilfældet med Frans Xavier, der blev sendt til Indien og Japan, hvor han under store Trængsler og Savn prædikede Evangeliet. De fleste blive imidlertid hjemme for at virke som Skriftefædre hos Fyrsterne eller som Ungdommens Lærere. Gennem Skriftestolen er det ofte lykkedes Jesuiterne at vække Konger og Fyrster til Kamp mod Protestantismen, og ved deres Lærervirksomhed have de mange Steder saaet religiøs Fanatisme i de unges Hjærter. Da Reformationen havde smittet flere af Romerkirkens Præster, trængtes der ogsaa til fuldt paalidelige Prædikanter, og som saadanne have Loyolas Disciple tit med megen Kraft bekæmpet Protestantismen.

Jesuiterne fik snart stor Magt i Kirken. Allerede paa Trientermødet var Lainez til Stede, og man indrømmede denne lærde og skarpsindige Jesuit det sidste Ord i alle Forhandlingerne, saa at han fik megen Indflydelse paa Afstemningerne. Paa Overgangen fra det 16de til det 17de Hundrebaar havde Jesuiterne en berømt Polemiker i Kardinal Bellarmin, som ved deres Højskole i Rom, *Collegium Romanum*, holdt Forelæsninger over hele Mellemværendet mellem Romerkirken og Protestantismen. Han forsvarede Pavens Ufejlbarhed og hans Ret til at afsætte Fyrster og til at ophæve verdslige Love; og en samtidig spansk Jesuit, Mariana, forsvarede Tyranomord og roste Clément, der havde myrdet Henrik III af Frankrig. Jesuitergeneralen standsede imidlertid Udbredelsen af Marianas Bog, der vakte stor Forfærdelse alle Vegne; men Kardinal Bellarmins dristige Paastande om den pavelige Ufejlbarhed vandt flere og flere Tilhængere.

I Løbet af det 17de Hundrebaar lykkedes det Jesuiterne at tilintetgjøre Reformationens Virkninger i Italien, Spanien, Bøhmen, Østrig og i flere Egne af Tyskland. I det 18de Hundrebaar fik de saa indflydelsesrige Stillinger ved mange Hoffer, at deres General i Rom, og Paven igjennem ham, flere Gange havde de politiske Traade i Hænde. I Paraguay dannede de, som Formyndere for de ind-

fødte, en egen Missionsstat, der satte dem i Besiddelse af store Rigdomme, og derved viste de sig snart som dygtige Handelsmænd. Men baade i Evropa og ude paa Missionsmarken vakte de megen Forargelse, og i Aaret 1773 ophævede en pavelig Bulle »til evige Tider« Loyolas Orden, fordi den forstyrrede Kristenhedens Fred og Ro og viste en altfor stor Begjærlighed efter Rigdom. Trods denne Bulle gjenoprettede Pave Pius VII dog i Aaret 1814 atter Ordenen, fordi han trængte til »de kraftige og prøvede Styrsmænd«, og siden ere Paverne helt komne i Jesuiternes Ledebaand.

Den lutherske Orthodoxy.

Skjønt Luther og Melanchthon vare meget forskellige, stod de dog trofast sammen under alle Forhold. Melanchthon havde en dyb Ærbødighed for Luthers overlegne Aand, og Luther satte megen Pris paa Melanchthons Fromhed og Lærddom. Vel misbilligede Luther, at Melanchthon paa egen Haand tillod sig at ændre den augsburgske Konfessions Udtryk i Artiklen om Nadveren, men han nøjedes med at minde sin Ven om, at Konfessionen var alle evangeliske Kristnes Bekjendelse, ikke blot hans egen. Saa stille gik det ikke af, da Melanchthon efter Luthers Død, halvt af Kjærlighed til Fred, halvt af Svaghed, traadte i Underhandling med Papisterne og stillede sig venlig til de reformerte, især til Calvin. Da rejste en Del af Luthers Disciple en stærk Modstand imod Melanchthon og hans Tilhængere, som bleve kaldte »hemmelige Calvinister« (Krypto-Calvinister); og netop da Paven i Jesuiterne havde faaet en mægtig Hjelpehær, truede det med, at Luthers Vennekreds skulde sætte Kræfterne til i indre Stridigheder.

Efter at de saakaldte »ægte Lutheranere« i adskillige Aar efter Melanchthons Død (1560) havde ført heftige Pennefejder med Melanchthonianerne eller »Filippisterne«, begyndte imidlertid mange at længes efter Fred. Især i Würtemberg var denne Længsel stærk, og for at bane Vej for Enigheden udarbejdede

nogle württembergske Theologer 1577, under Ledelse af Prof. Jakob Andreae i Tübingen, den saakaldte Samdrægtighedsformel (Konkordieformel), der indeholder en vidtløftig Afgjørelse af Tvistepunkterne mellem Lutheranerne. Men denne Samdrægtighedsformel stødte mange Steder paa stærk Modstand, snart fordi man ikke vilde have et nyt Symbol, snart fordi man sympathiserede med Filippismen og misbilligede de orthodoxe Theologers Afgjørelser.

I Danmark havde Melanchthon en trofast Discipel i Niels Hemmingsen, en Bondesøn fra Laaland, som efter et Ophold i Wittenberg blev Præst i Kjøbenhavn og Læsemester ved Universitetet. Han var en af den Tids navnkundigste Theologer, og gjenennem ham vandt Filippismen mange Tilhængere her i Landet. Da de ivrige Lutheranere i Tyskland gjentagne Gange havde klaget til Kong Frederik II over, at de tyske Krypto-Calvinister støttede sig til Udtalelser af Niels Hemmingsen, besluttede Kongen til sidst at lade Sagen undersøge. Derfor bleve alle Kjøbenhavns Professorer og Præster stævnedes for Rigets Stormænd med Peder Oxe i Spidsen; men da Niels Hemmingsen beraabte sig paa »Melanchthon og andre, der ere lærdere end de, der nu staa imod«, slap han denne Gang for videre Tiltale. Senere maatte han imidlertid underskrive en Tilbagekaldelse af sin Nadverlære, og da han udgav en Postil, kom der ny Anklager fra Tyskland. Under dette Tryk fra Udlandet afskedigede Frederik II pludselig Niels Hemmingsen i meget naadige Udtryk og forviste ham samtidig til Roskilde. Der opholdt Niels Hemmingsen sig til sin Død (1600), sysselsat med Studier og hædret med Navnet »Danmarks almindelige Lærer«. Hans Ry var ogsaa gaaet til fremmede Lande. I Genève udgav man hans samlede Skrifter, og da den skotske Kong Jakob I kom til Danmark, vilde han ikke blot besøge Tyge Brahe paa Hveen, men ogsaa den afsatte Læsemester i Roskilde.

Kort efter Niels Hemmingsens Afskedigelse modtog Frederik II fra sine tyske Slægtninge et pragtfuldt ind-

bundet Exemplar af Konkordieformlen og de andre lutherske Symboler. Efter Fortællingen skal Kongen imidlertid en Nat være staaet op og egenhændig have kastet Bogen paa Ilden, idet han sagde, at han »havde fanget en Djævel, som han vilde brænde.« Vist er det, at Frederik II under Livsstraf forbød alle danske Boghandlere at sælge Bogen, og at han truede alle danske Præster med Afsættelse, hvis Samdrægtighedsformlen blev funden hos dem.

I de Lande, hvor denne Formel blev indført, lykkedes det vel at dæmpe Stridighederne; men denne ny Læreregel med dens lige saa spidsfindige som skarpsindige Afgjørelser blev en Hæmsko baade for Læreudviklingen og for Menighedslivet. Skriftfortolkningen maatte nu altid rette sig efter Lærereglens Opfattelse af de hellige Forfatters Ord, og dens Avtoritet satte en Bom for den fri Granskning af den kristne Tros Indhold. De lutherske Theologer vare i den følgende Tid saare nidkjære for at bevare Rettroenheden (Orthodoxien), som efter deres Mening havde faaet sit evig gyldige Udtryk i Konkordieformlen; men mange af dem glemte, at Kristendommen er et Liv i Gud og ikke blot en Lære om Gud. Ligesom Middelalderens Skolastikere satte de lutherske Theologer deres bedste Kræfter ind paa at forfatte vidtløftige »Systemer«, i hvilke »den rene Lære« var fremstillet til de mindste Enkeltheder. Og medens Præsterne holdt døde og kolde Prædikener om denne rene Lære, bredte aandelig Død og Ugudelighed sig mange Steder i Menighederne.

Ogsaa her i Danmark kom Iværne for den rene Lære til Magten under Kristian IV, og i Jesper Brochmand († 1652), en Borgmestersøn fra Kjøge, havde den lutherske Orthodoxi en af sine ædlestes Repræsentanter. Efter at have studeret i Leiden, som den Gang var Hovedsædet for Sprogstudiet, blev Brochmand Professor ved Kjøbenhavns Universitet og siden Sjællands Biskop. Han har ikke blot (paa Latin) skrevet et lærdt dogmatisk System, som vandt stor Udbredelse i Udlandet, men han har tillige forfattet

en dansk Postil, der i vort Fædreland har haft en lignende Betydning som Luthers Huspostil i Tyskland. Brochmands Prædikener udmærkede sig nemlig ved stor Jævnhed og Simpelt, derfor har hans Postil i lang Tid været en af den danske Almues kjæreste Opbyggelsesbøger. Han var en af de Personligheder, som viste, at Nidkjerhed for den rene Lære saare godt kunde forenes med ægte Fromhed; og han var en dygtig Biskop, ubøjelig, naar det gjaldt Kirkens Ære, mild og eftergivende, naar det kun gjaldt ham selv.

Niels Hemmingsen havde i sin Tid gjort sit Hjem til en Planteskole for Lærddom ved at huse unge Mennesker, og det samme blev Tilfældet med Jesper Brochmand. Af de Ynglinge, som havde faaet deres første videnskabelige Opdragelse i hans Bispegaard, kom senere to til at spille en fremragende Rolle i vort Fædrelands Historie: Hans Svane, der som Sjællands Biskop tog Del i Statsforandringen 1660 og lønnedes med Titel af Ærkebiskop; og Peder Schumacher, der under Navnet Griffenfeld blev en af Danmarks største Statsmænd, og hvis Virksomhed ogsaa mærkedes paa Kirkens Omraade.

Hvor den lutherske Reformation havde vundet Indgang, havde Fyrsten, som en Slags »øverste Biskop« (*summus episcopus*), faaet den Magt, som de katholske Bisper tidligere havde haft; og de lutherske Theologer søgte paa forskellig Vis at forsvare denne Ordning, der efter Luthers Mening kun skulde være rent midlertidig. Faa Steder traadte Fyrsternes Krav paa Myndighed i Kirkens Anliggender saa utilsløret frem som i den danske Kongelov, hvis Udarbejdelse væsenlig skyldtes den unge Peder Schumacher. Den indledes med en Paragraf, der byder, at Kong Frederik III's »Efterkommere, Børn og Børnebørn i tusende Led« skulle dyrke Gud i Overensstemmelse med Biblen og den uændrede augsburgske Konfession, og at de skulle »den rene og uforfalskede Tro vældelig haandhæve og beskærme mod alle Kættere, Sværmere og Gudsbespottere«. Og den udtaler, at »Kongen ene skal have højeste Magt over al Kleresiet fra

den højeste til den laveste; at beskikke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste; Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religionssager, naar han det raadelig eragter, byde og forbyde.»

Kort efter at den danske Stat under Kristian V havde faaet en ny Lovbog, fik den danske Statskirke et nyt Ritual (1685) og en ny Alterbog (1688), som endnu begge have Gyldighed. Udarbejdelsen af disse to vigtige Bøger skyldes væsenligst Hans Bagger, som paa Grund af sine rige Evner og sit Svogerskab med Griffenfeld allerede i en Alder af ni og tyve Aar var bleven Sjællands Biskop. 1699 fik den danske Kirke ogsaa en ny Kirkesalmebog. Samleren af denne, Thomas Kingo, var Søn af en skotsk Linnedvæver i Slangerup, og han blev Præst i sin Fødeby. Som saadan udgav han (1673) første Del af sit »aandelige Sjungekore« for at vise, at »de Danskes Aand er dog ikke saa fattig og forknyt, at den jo kan stige lige saa højt mod Himmelen som andres, alligevel at den ikke bliver ført paa fremmede og udlændiske Vinger.« Griffenfeld blev tidlig opmærksom paa den digtersk begavede Præst i den lille Kjøbstad, og han anbefalede ham til andre mægtige Mænd. Efter Griffenfelds Fald blev Kingo Biskop i Odense, og derovre udgav han anden Del af »Sjungekoret«, der indeholder flere af hans skønneste Salmer (som »Sorrige og Glæde, de vandre til Hobe« og »Far Verden far vel«). Derpaa begyndte han paa Kongens Bud at samle den Kirkesalmebog, som i omtrent hundrede Aar var i Brug overalt i Danmark og Norge. I denne har han ikke blot optaget mange gamle Salmer fra Hans Thomissens Salmebog (S. 27), men ogsaa flere, som vare fremkomne efter denne, af Forfattere som Hans Kristensen Sthen, først Rektor i Helsingør, siden Præst i Malmø; Anders Arrebo, død 1637 som Præst i Vordingborg, og Kingos egen samtidige, Søren Jonasøn, Præst i Roskilde. Det betydeligste Bidrag var dog den rige Skat af Kjærnesalmer, som Kingo selv havde skjænket den danske Menighed.

Protestantismen i Holland.

Luthers Skrifter fandt tidlig Læsere i Landene ved Schelden og Rhinens nedre Løb, hvor Johan Wessel (I, 123) og Brødrene af Fælleslivet (I, 113) havde virket, og hvor Erasmus fra Rotterdam havde mange Beundrere og Venner. I Antwerpen fik Reformationen sine første Blodvidner, idet to unge Avgustinermunke dér maatte bestige Baalet, fordi de vare Disciple af Luther (1523); og navnlig efter Gjendøbernes Fremtræden (S. 38 flg.) gik den spanske Regering voldsomt frem mod alle Reformationens Tilhængere i Nederlandene. I Begyndelsen havde de nederlandske Protestanter været paavirkede fra de tyske Lutheranere, men senere blev den reformerte Indflydelse fra Calvins Disciple i Frankrig og England langt stærkere.

Da de nordlige, reformert sindede, Provinser efter en heltmodig Frihedskamp havde afkastet de katholske Spanieres Aag, fik baade Handelen og Videnskaben dér en Blomstringstid; men religiøse Stridigheder truede snart med at tilintetgjøre Sammenholdet mellem de Forbundsstater, som dannede den nederlandske Fristat. En nederlandsk Theolog, Jakob Harmensen (Arminius), der var Professor ved Universitetet i Leiden, havde forkastet den strænge calvinske Lære om Forudbestemmelsen (S. 34), og ogsaa paa andre Punkter havde han tilladt sig at lære anderledes, end Calvin og de rettroende reformerte. Efter hans Død (1609) blev Striden bragt ud i Menighederne, og den fik snart politisk Betydning.

Statholderen for de nederlandske Forbundsstater, Prins Mavrits af Oranien, tænkte paa at forvandle Statholderstaven til et Kongespil, men flere frihedskjære Hollændere søgte at hindre disse Planer. Da Prins Mavrits saa, at de betydeligste af de hollandske Frihedsvenner havde sluttet sig til Harmensens Parti (»Arminianerne«), gjorde han fælles Sag med de rettroende reformerte. Samme Aar, som Trediveaarskrigen udbrød (1618), samledes der i Dordrecht en

stor General-Synode, til hvilken de reformerte i Schweiz, Tyskland, England og Skotland sendte Ombud, og paa denne Synode bleve Arminianerne fordømte. Alle de Præster og Lærere, som ikke vilde bøje sig for Dordrechter-Synodens Bestemmelser, bleve derpaa jagte i Landflygtighed, og enkelte af Frihedens Forkæmpere bleve fængslede som Arminianere. Det var saaledes Tilfældet med Hugo de Groot (Grotius), der er bleven lige saa navnkundig ved sin Statsret som ved sine Fortolkninger til det ny Testament. Efter Prins Mavrits' Død fik Arminianerne imidlertid Tilladelse til at komme tilbage, og siden den Tid har Holland haft flere arminianske Menigheder. Disse have udmærket sig ved deres Kamp for Trosfrihed, og mange af deres Lærere have vundet Navn som store Videnskabsmænd. Men Socinianernes Vildfarelser og Vantro fandt tidlig en frugtbar Jordbund i Arminianernes Kreds.

I det 17de Hundredeaar, da Ytringsfriheden i de fleste Lande var stærkt begrænset, blev det lille Holland Opholdssted for mange af dem, der afveg fra den gængse Opfattelse af religiøse, filosofiske og politiske Spørgsmaal, og mange Bøger, som ikke kunde blive trykte andensteds, saa' Lyset dér. Den nyere Filosofis Fader, Franskmanden Descartes (Cartesius), boede i flere Aar i Holland; og Filosofen Spinoza, Søn af en portugisisk Jøde i Amsterdam, skrev dér flere Skrifter, i hvilke han tog Ordet for en pantheistisk Religiøsitet, der forkastede baade Synagogens og Kirkens Tro.

Protestantismen i England og Amerika.

I England havde Johan Viklif og Lollarderne (I, 119) banet Vej for Reformationen, og Humanismen var ogsaa fra Italien naaet til det fjærne Ørige. Blandt de engelske Humanister maa især nævnes Henrik VIII's Kansler, Thomas More, som i Aaret 1516 skrev sin berømte Roman »Utopia« (c: ingensteds), i hvilken han kritiserede de sociale Forhold

i England.¹⁾ Thomas More skildrede i denne Bog en tænkt Stat, i hvilken der var indført Ejendomsfællesskab; og han gik stærkt løs paa Pavernes Troløshed og paa Munkenes og Præsternes Uvidenhed og Ufordragelighed.

Hans Konge, Henrik VIII, var i Begyndelsen en ivrig Tilhænger af Pavedømmet; ved sit Forsvar for de syv Sakramenter (S. 15) havde han vundet Hædersnavnet »Troens Forsvarer«. Men da Paven ikke vilde give ham Tilladelse til at forskyde sin første Dronning, Katharina, brød han med Rom og erklærede sig selv for den engelske Kirkes Overhoved. Thomas More, som vovede at modsætte sig sin Fyrstes Vilkaarlighed, maatte lægge sit Hoved paa Blokken, og Henrik VIII gik med stor Voldsomhed frem imod alle dem, der holdt med Paven og Dronning Katharina. Det var imidlertid ingenlunde hans Mening at indføre Protestantismen. Han forlangte tvært imod, at alle, som vilde bo i England, skulde underskrive seks Trosartikler, der vare rettede mod Reformationen; og han forbød Menigmand at læse i Biblen, som den Gang paa ny blev oversat paa det engelske Sprog.

Under Edvard VI's korte Regering søgte Formynderraadet at virke for Udbredelsen af Reformationens Tanker, og der blev gjort et stort Skridt i Retning af Protestantismens Indførelse. En ny Liturgi afskaffede de værste Misbrug ved den katholske Gudstjeneste, en ny calvinsk Lærebekjendelse blev forelagt Parlamentet, og mange calvinsk sindede Udlændinge fandt Tilhold i England. Men under Maria den blodige bleve alle Reformationens Spor paa Øen tilintetgjorte med stor Haardhed. Flere protestantisk sindede Englændere maatte lide Døden for deres religiøse Overbevisning; andre frelste Livet ved at flygte til Fastlandet, hvor de især tog Ophold i reformerte Egne som Schweiz, Nederlandene og Rhinlandene. Da de senere fik Lov at vende tilbage, vare de blevne endnu mere nidkjære Tilhængere af den reformerte Kristendomsopfattelse.

¹⁾ Lignende satiriske Romaner have vi her hjemme i Holbergs Niels Klim og Erik Pontoppidans Menoza.

Med Dronning Elisabeths Tronbestigelse oprandt der igjen blidere Dage for de protestantisk sindede Englændere, og under hende ordnedes de kirkelige Forhold saaledes, at England fik en protestantisk Statskirke. Elisabeth var vel hjemme i Biblen og de ældste Kirkefædres Skrifter, og hun troede, at Gud havde stillet hende den Opgave at føre Kirken tilbage til dens gamle Renhed. Med Parlamentets Billigelse hævdede hun, trods Pavens Indsigelse, Kronens Ret til at styre Englands Kirke, og Liturgien og Lærebekjendelsen fra Edvard VI's Dage kom under hende frem igjen for, efter et grundigt Gjennemsyn, at faa Lovkraft. Derpaa udkom den saakaldte *Book of common prayer*, der baade indeholder Forskrifterne for Gudstjenestens Ordning og de »ni og tredive Artikler«, som indtil denne Dag have været den engelske Kirkes Bekjendelsesskrift.

Den ny Liturgi havde beholdt flere af de Skikke, der i andre reformerte Kirkesamfund vare blevne afskaffede, saasom Knælen ved Nadveren, Korstegnet og Præsternes særlige Dragt; og den engelske Statskirke fik ogsaa efter Dronning Elisabeths Ordning to Ærkebisper og flere Bisper. Den rige Liturgi og den biskoppelige (episkopale) Forfatning vakte imidlertid Misnøje hos mange af de ivrig reformerte Englændere, de saakaldte Puritanere, der vilde have Kirken rensat fra alle Levninger fra Papismens Tid for i et og alt at følge »det ny Testaments Liturgi«. Da det i Skotland var lykkedes John Knox (S. 37) at hævde Kirkens Uafhængighed af Staten og at gennemføre en kirkelig Ordning uden Biskopper, men med Ældste-Kollegier (Presbyterianisme), fik de engelske Puritanere Haab om at kunne gjøre det samme i deres Fædreland, i det mindste for mindre Kredses Vedkommende. Men Dronning Elisabeth udstedte strænge Love, som paabød kirkelig Ensformighed, og Angreb paa Common-prayer-book bleve straffede som Majestætsforbrydelse.

Under Hertugen af Albas Forfølgelse af de nederlandske Protestanter havde flere af disse, blandt andre nogle

Gjendøbere, søgt Tilflugt i England, og dér havde de gjort Propaganda for deres Forkastelse af Barnedaaben (Baptisme). Da der nu kom Forfølgelse i England, flygtede flere af disse baptistisk sindede engelske Puritanere til Holland, og dér dannede de smaa Samfund, som til det yderste vilde gennemføre de reformerte Grundsætninger om Kirkeforfatningen. De vilde ikke høre Tale om nogen Kirke (*church*), fordi dette Ord efter deres Mening smagte af Papisme; der burde kun være enkelte Menigheder (*congregations*), som hver for sig skulde have fuld Selvstændighed. Disse Congregationalister eller Independenter forkastede altsaa lige saa vel Presbyterialforfatningen som den episkopale Forfatning. Hver enkelt Menighed skulde selv vælge sin Præst og holde Kirketugt over sine Medlemmer efter sine egne Regler, og de enkelte Menigheder skulde kun være uafhængige, sideordnede Samfund, saa at der aldrig af dem kunde dannes nogen organiseret Folkekirke. Congregationalisterne vilde heller ikke finde sig i faste Bønner eller andre Fester end Søndagen. Alle de kirkelige Ordninger, som vare blevne til for at støtte Aanden, bleve skudte til Side, fordi de efter Independenternes Mening kun tjente til at udslukke Aanden.

Medlemmerne af disse smaa congregationalistiske eller independentiske Menigheder havde en lige saa stor Kjærlighed til borgerlig som til kristelig Frihed, og selv i en Fristat som Holland følte de sig som »Trælle i fremmed Land«. Derfor sejlede en Skare paa omtrent hundrede Mænd, Kvinder og Børn i Aaret 1620 fra den hollandske Havn Delft paa Skibet »Majblomsten« over Atlanterhavet. De vilde i den ny Verden grunde en Nybygd, i hvilken de kunde have fuld Frihed til at ordne Menighedsforholdene efter deres eget Tykke. Derovre ventede de ogsaa bedre Kaar for de gamle og færre Fristelser for de unge. Disse »Pilgrimsfædre« landede i Virginien, hvor de dannede en independentisk Fristat under Kong Jakob I's Varetægt, og i Aarenes Løb opstod der i deres Nabolag den ene Fristat efter den anden. Først

indvandrede nogle papistiske Adelsmænd under Lord Baltimores Ledelse; de tog Bolig i Maryland. Senere, i Cromwells Dage, kom der Tilhængere af den biskoppelige Forfatning, og Independenter og Baptister vedbleve at strømme dertil. Disse Nybyggere havde altsaa en højst forskjellig Opfattelse af meget i Kristendommen, men de vare alle nidkjære for den kristne Tro og et sædeligt Liv, og de paa-trykte de nordamerikanske Fristater et religiøst Præg, som endnu ikke er forsvundet.

Men skjønt mange Independenter vare vandrede ud, var der dog ikke faa, som bleve tilbage i England. Der nøjedes de en Stund med at dyrke Gud i Stilhed og med at læse flittig i den hellige Skrift. I Karl I's Dage fik de imidlertid mere og mere at sige, og da Cromwell var kommen til Magten, vare de i Virkeligheden Herrer over de kirkelige Forhold. Aaret før Cromwells Død stillede de endog et Forslag om, at den statskirkelige Ordning i England skulde afløses af den independentiske. Men Cromwells Død tilintetgjorde alle deres Planer. I ham havde disse »hellige« haft deres bedste politiske Støtte. Ligesom mange af Independententerne blandede Cromwell selv Politik og Religion sammen paa en egen Maade. Han formanede før Slaget ved Dunbar sine Soldater med Ordene: »beder og holder eders Krudt tørt!« og da Dødsdommen over Kong Karl I blev udført, mente han at handle efter guddommelig Oplysning. Hans Sekretær var den navnkundige Digter Milton som foruden sine Digtninger om det tabte og gjenfundne Paradis ogsaa skrev et Forsvarsskrift for Kongens Henrettelse. En af Cromwells Lejrpræster var Rikard Baxter, Forfatteren af en meget udbredt Andagtsbog om »de helliges evige Hvile«.

Under Borgerkrigen og i Cromwells Tid skød den independentiske Bevægelse mange mærkelige Skud. Der var nogle af Independenterne, de saakaldte Levellers eller Lighedsmænd, som opgav deres Kristendom for at virke for en yderlig gaaende borgerlig Frihed og Lighed, omtrent

som den, der foresvæver Nutidens Socialdemokrater. Andre sluttede sig sammen til baptistiske Menigheder, der forkastede Barnedaaben og holdt fast paa, at Daaben altid burde udføres ved Neddypelse, og helst i rindende Vand.¹⁾ En af Baptisternes mærkeligste Mænd i Cromwells Dage var Vandrepræsten John Bunyan, som har skrevet den berømte Andagtsbog, »en Pilgrims Vandring«²⁾.

Mange af Independenterne sluttede sig ogsaa til Georg Fox, Stifteren af Kvækersamfundet. Denne Mand var Søn af en fattig Væver i Leicester, som tilhørte det puritanske Parti. Allerede som Barn trak Georg Fox sig ofte tilbage til ensomme Steder for at læse i Biblen, og da han var bleven nitten Aar gammel, brød han med Slægt og Venner for at drage rundt og søge Fred for sin Sjæl. Men hverken Statskirkens eller Sekternes Præster kunde trøste ham, og han blev derfor mere og mere sikker paa, at han burde gaa sine egne Veje. Han troede at høre en Stemme fra Himlen, der forsikrede ham, at hans Navn stod skrevet i Livets Bog; og i Tillid til »det evige Lys i sit Indre« be-

¹⁾ Baptistene have især i Nord-Amerika fundet stor Udbredelse, og derfra have de sendt deres Missionærer til det europæiske Fastland. De betragte nemlig alle Folkekirker som »Babel« og ville ved Overholdelsen af en stræng Kirketugt danne Menigheder, der kun bestaa af hellige og udvalgte. En amerikansk Baptist stiftede i Trediveerne en Baptistmenighed i Hamburg, og dér blev et Par Danske vundne for Baptismen. I Begyndelsen lagde Øvrigheden mange Hindringer i Vejen for Baptisternes Virksomhed her hjemme, men ved Grundloven fik de, som alle andre Sekter, Religionsfrihed, og efter den sidste Folketælling er der omtrent 4000 Baptister i Danmark. De enkelte baptistiske Menigheder ere uafhængige (independente), og de ville ikke anerkende nogen som helst Bekjendelse, men kun holde sig til Biblen. De betragte Daaben som et Lydighedstegn, ved hvilken de allerede troende og omvendte offentlig indlemmes i Menigheden, og Nadveren er for dem væsentlig kun et Erindringsmaaltid.

²⁾ For Øjeblikket er Baptismens navnkundigste Mand den nidkjære Præst Spurgeon i London.

gyndte han i Aaret 1649 at prædike. Han mente ogsaa at høre en Røst, der bød ham at sige »du« til alle Menneſker, ikke at tage sin Hat af for nogen, og at undlade at bruge de sædvanlige Høflighedsformler.

Hvor han kom hen, flokkedes Folk om ham. I de gjærende Tider var der mange, som havde Lyst til at høre de alvorlige Ord, der lød fra den underlige Mand, der altid var iført en Vams og Benklæder af Læder. Men Georg Fox tillod sig ogsaa stærke Udfald mod Præster og Kirker; en enkelt Gang forstyrede han endog den offentlige Gudstjeneste. Paa Grund af sin voldsomme Færd blev han da ført for Domstolen, men, i Steden for at svare paa Dommerens Spørgsmaal, formanede han denne til »at ære Gud og ryste (*to quake*) for Guds Ord«. Derfor kaldte Dommeren ham »Kvækeren«, og det blev siden Navnet paa hans Tilhængere, som helst selv kalde sig »Vennernes Samfund« (efter Joh. 15, 14 flg.; jvfr. I, 112). Til dette Samfund strømede der Medlemmer i Hobetal, især fra Independenterne, Baptisterne og andre af den Tids Sekter.

Den indflydelsesrigste af alle Georg Fox's Tilhængere var Villiam Penn, Søn af en engelsk Admiral, der stod i nøje Forhold til Kong-Karl II. Han arvede fra sin Fader en Fordring paa den engelske Statskasse, men i Steden for Penge fik han af den engelske Regering et Stykke Land i Nord-Amerika ved Delaware-Floden. I den afstaaede Landstrækning, der efter ham blev kaldet Pennsylvanien, byggede han en By, som efter den sjette Menighed i Johannes' Aabenbaring (3, 7 flg.) fik Navnet Filadelfia. Villiam Penn traadte i venligt Forhold til de indfødte Indianere, som havde megen Tillid til ham; og i Pennsylvanien var der fuld Samvittighedsfrihed for alle Kristne.

Kvækerne have meget tilfælles med Reformationstidens Sværmere (S. 38), og ligesom disse beraabe de sig paa Aanden i Modsætning til Skriften. Alt hos dem drejer sig om »det indre Lys« eller Aandens umiddelbare Virksomhed i den enkeltes Hjærte, og i Tillid til dette indre Lys kaste

de Vrag paa Daaben og Nadveren, ogsaa ofte paa den hellige Skrift. De have ingen Præster og ingen faste Ordninger for Gudstjenesten. Enhver Mand og Kvinde har Lov til at tage Ordet ved deres Møder, naar »det indre Lys« byder det. Ofte hænder det imidlertid, at ingen har noget at sige, og da skilles de ad i Tavshed, uden at der er hørt andet ved deres Forsamling end stille Suk.

I det daglige Liv udmærke Kvækerne sig ved Sandhedskjærlighed og Tarvelighed. De bære i Reglen en bestemt Dragt af et solidt Stof, men med tarveligt Snit, og i deres Huse er al Luksus bandlyst. De sige »du« til alle og betragte de sædvanlige Ærestitler og Komplimenter som en Fristelse til Løgn for den, som bruger dem, og til Hovmod for den, til hvem de rettes. Skuespil og Kunst forkaste de helt, og der er kun visse Videnskaber, som Historien og Geografien, der agtes hos dem. De ville hverken aflægge Ed eller gjøre Krigstjeneste, og de ere meget nidkjære til at virke for den evige Fred. De ere i Reglen overordentlig godgjørende, og de have taget virksom Del i alle den nyere Tids Kjærlighedsgjæringer. Ved Arbejdet for at afskaffe Negerslaveriet og for at forbedre Fængselsvæsenet stod saaledes Kvækerne i første Række.

Under de sidste Stuarter fik baade Independenten, Baptister og Kvækere strænge Tider, og de bleve jævnlig forfulgte som Afvigere fra Statskirken (»Dissenters«); men da Vilhelm af Oranien besteg den engelske Trone, udstedte han (1689) en Trosfrihedslov, der gav alle Kristne undtagen Socinianere og Papister fri Religionsøvelse. I Ly af denne Lov have Sekterne i England udfoldet en stor Virksomhed ved Siden af Statskirken.

Katholicismen i Frankrig.

Efter en lang og blodig Forfølgelse, der naaede sit Højdepunkt i Bartholomæusnatten 1572, fik de franske Protestanter (Hugenotterne) ved det nantiske Edikt (1598)

fri Religionsøvelse og fulde borgerlige Rettigheder. Nantes-Ediktet indrømmede ogsaa Hugenotterne nogle »Sikkerhedsstæder«, og derved blev Protestantismen en politisk Magt i det romersk-katholske Land. Ved Flid og Vindskibelighed skaffede Frankrigs protestantiske Indbyggere sig gode Kaar, og de reformerte Menigheder voksede jævnt i Begyndelsen af det 17de Hundrebaar. Men de franske Katholikere Had til Calvins Disciple var ikke kølnet, og den kongelige Enevælde følte sig truet af det mægtige protestantiske Samfund, som dannede en Stat i Staten, og som i et afgjørende Øjeblik let kunde blive fristet til at indgaa et farligt Forbund med en eller anden udenlandsk Magt.

Derfor gik allerede Richelieu voldsomt frem mod sine protestantiske Landsmænd. Den ene hugenottiske Sikkerhedsstad efter den anden faldt i Kongens Hænder, og til sidst havde Protestanterne mistet hele deres politiske Magt. Men end ikke den fri Religionsøvelse og Borgerrettighederne vilde Ludvig XIV unde sine reformerte Undersaatter. Deres Kjærlighed til Friheden syntes farlig for hans Enevælde, og hans religiøse Nidkjærhed kunde ikke finde sig i, at der var »Kættere« i hans Land. Skridt for Skridt berøvede han derfor Hugenotterne de religiøse og borgerlige Rettigheder, som Nantes-Ediktet havde givet dem, og han sparede hverken paa Trusler eller Løkkemidler. De protestantiske Byer fik Dragoner i Kvartér (Dragonnader), og mange af de raa og fanatiske Soldater stillede kun deres Værter Valget imellem Døden og Messen.

Da denne »Støvlemission« havde virket i nogle Aar, fulgte endelig (1685) Ophævelsen af Nantes-Ediktet. De Protestanter, der ikke vilde gaa over til Romerkirken, maatte forlade Frankrig eller flygte til Bjærgene; men baade England, Holland og Brandenburg tog med aabne Arme imod de flygtende Protestanter. Nogle Hugenotter, som ikke vilde forlade deres Fædreland, slog sig ned i Cevennerne, og dér holdt de en Tid lang, under mange Trængsler, Stand som »Ørkens Kirke«. Disse Protestanter i Cevennerne, som

efter Cevennolernes Blusedragt (*camise, chemise*) fik Navnet »Camisarder«, havde under Forfølgelserne profetiske Ledere, der forudsaa' Fjendernes Komme og udpegede Forrædere; og naar de, efter at have nydt Nadveren, under Salmesang gik i Kampen for at værgе deres Liv, viste de en overordentlig Tapperhed. Men til sidst fik dog Marskalk Villars' Dragoner Bugt med dem, og de faa Camisarder, der bleve tilbage, maatte da ogsaa søge Ly i fremmede Lande.

I Ludvig XIV's Dage havde Romerkirken i Frankrig flere fremragende Mænd, der gjorde deres til at sprede Glans over den store Konges Hof. Paa Bispestolen i Meaux, i Nærheden af Paris, sad den Gang Bossuet, en af den franske Kirkes ypperste Sønner. Han var i Besiddelse af en glimrende Veltalenhed, og ved sin overlegne Aand og sin smidige Tunge skaffede han sig stor Indflydelse ved Hoffet. Han søgte at begrunde den kongelige Enevælde paa den hellige Skrift, og selv over for Pavedømmet forsvarede han Kongedømmets Ret. Paa hans Opfordring udtalte det franske Præsteskab i Aaret 1682 de berømte »gallikanske Grundsætninger«, der 1) frakjendte St. Peter og hans Efterfølgere Magt i verdslige Anliggender; 2) hævdede, at et almindeligt Kirkemøde staar over Paven (jfr. I, 108); 3) krævede Overholdelsen af alle den franske Kirkes Love og 4) erklærede, at Paven kun er ufejlbar i Læren, naar hele Kirken har vedkjendt sig hans Afgjørelser. Da Rom gjorde Indsigelse mod disse dristige Paastande, værgede Bossuet dem med stor Kraft og Klarhed, og der fandtes i lang Tid en Kreds af franske Theologer og Jurister, der hævdede Statens Ret (»Gallikanismen«) over for Pavedømmets Overgreb, som navnlig fandt Forsvarere blandt jesuitiske Forfattere hinsides Alperne (ultramontane, Ultramontanisme).

Paa samme Tid som Bossuet, »Ørnen fra Meaux«, levede Ærkebiskop Fénelon i Cambrai. Medens Bossuet udmærkede sig ved sin Verdenskløgt, var Fénelon stor ved sin hellige Enfold og sin rige Kjærlighed; derfor har man kaldt ham »Svanen fra

Cambrai.« I sin Ungdom var ogsaa han bleven sendt ud for at omvende Protestanterne; men han vilde ikke have Dragoner med. »Sandheden og Kjærligheden skal afgjøre alt«, sagde han. Han var gavmild til det yderste og en Ven af alle fattige i sit Stift, og han kunde tale lige saa godt med sine Bønder som med Hoffolkene i Ludvig XIV's Slotte. Engang da han opholdt sig ved Hoffet i Paris, blev det mældt ham, at hans ærkebispelige Palads med alle hans Bøger og Optegnelser helt var nedbrændt. Dette Budskab modtog han med stor Ro og sagde blot: »det er godt, at Ilden har ødelagt min Bolig og ikke de fattiges Hytter!« Ved Hove var han ikke altid vel set, fordi han var en frisindet Mand og ikke, som Bossuet, en Tilhænger af den ubegrænsede Enevælde; og han var heller ikke bange for at sige Ludvig XIV Sandheden. Derimod var han paa alle Punkter en lydig Søn af sin Kirke. Da han havde udtalt nogle dristige Sætninger om en »uegennyttig Kjærlighed«, der skulde kunne bringe et Menneske til at elske Gud uden Hensyn til sin egen Salighed, fordømte Rom de Udtryk, han havde brugt. Men uden at knurre oplæste Fénelon selv fra Prædikestolen Pavens Fordømmelse, og han bad tillige alle i sit Stift om at rette sig efter den.

Jesuitenre, som fik mere og mere Magt i Frankrig, fandt paa Ludvig XIV's Tid dygtige Modstandere i nogle katholske Theologer, der efter en Nederländer, Biskop Cornelius Jansen i Ypern, bleve kaldte Jansenister. Biskop Jansen havde efterladt sig et stort Skrift om Kirkefaderen Avgustin, og flere fromme franske Theologer vare ved at læse dette komne til at se Forskjellen imellem Avgustins Opfattelse af Synd og Naade og den Pelagianisme (I, 46), der paa adskillige Punkter var trængt ind i Romerkirkens Lære. Paven fordømte imidlertid Jansenisterne, fordi de vedkjendte sig Avgustins Lære, og kun i Holland har der til vore Dage holdt sig et lille jansenistisk Samfund, som endnu har sin egen Ærkebiskop i Utrecht. Til Jansenisterne sluttede sig ogsaa den store Mathematiker Blaise Pascal. Han har

skrevet et ypperligt Forsvarsskrift for Kristendommen (»Tanker om Religionen«), og i sine »Provinsialbreve« har han uden Skaansel blottet Jesuiternes fordærlige Sædelære.

Benedikt fra Nursias gamle Regel blev endnu i det 17de Hundrebaar Udgangspunkt for et nyt Munkelag i Frankrig. Det var de saakaldte Mavrinere, der have taget deres Navn efter Benedikts Yndlingsdiscipel, Mavrus. Mavrinerne lagde især Vægt paa lærde Studier, og de have indlagt sig stor Fortjeneste ved at udgive Kirkefædrenes Skrifter og ved at samle og sigte en Mængde historiske Aktstykker og Kildeskrifter.

Pietismen og Herrnhutismen.

Ligesom der i Middelalderen ved Siden af Skolastiken gik en mystisk Retning, der hævdede den religiøse Følelses Ret over for en ensidig Forstandsoplysning, saaledes gik der ved Siden af den lutherske Orthodoxy i det 17de Hundrebaar en Fromhedsretning, der lagde mere Vægt paa et helligt Levned end paa den rene Lære. Den Nød og Elendighed, som Trediveaarskrigen bragte over Tyskland og dets Nabolande, aabnede mange tyske Protestanternes Hjærter for denne Retnings Talsmænd.

Der var flere tyske Præster, som ved Udgivelsen af Andagtsbøger søgte at bane Vej for en inderlig Kristendomsopfattelse, der kunde bringe hver enkelt Kristen til med Frygt og Bæven at arbejde paa sin Saliggjørelse. Det var saaledes Tilfældet med Johan Arndt, der døde som General-superintendent i Celle. Han havde, ligesom Luther, fordybet sig i Tavlers Prædikener og »den tyske Theologi«, og Paavirkningen af disse Mystikere og af Thomas fra Kempen (I, 113) spores stærkt i hans »Fire Bøger om den sande Kristendom« og i hans »Paradishave«, der have været mange lutherske Kristne til Opbyggelse. En ikke ringere Virkning øvede Præsten Kristian Sriver i Magdeburg gennem sin »Sjæleskat«, der skildrede en Sjæls Vej fra Elendig-

heden til det evige Livs Herlighed. Det varede heller ikke længe, før den tysk-lutherske Menighed i Præsten Pavlus Gerhardts fik en Salmedigter, der med sjælden Inderlighed og Enfold sang om sin Tillid og Fortrøstning til Gud midt i Modgang og timelig Nød (t. E.: »Befal du dine Veje«; »Er Gud for mig, da træde«); og i hans Spor fremtraadte der i Tyskland en hel Skole af Salmedigtere, der med inderlig Fromhed sang om Sjælens Trængsler og Kampe i Toner, som vare en Gjenklang af den hellige Bernhards Salmer (I, 85).

Mange af Pavlus Gerhardts og hans Efterfølgeres Salmer bleve oversatte paa Dansk og brugte i danske Kirker, og her hjemme havde Fromhedsretningen i det 17de Hundredeaar en ædel Talsmand i Jens Dinesen Jersin, der, efter at have været Præst ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, blev Biskop i Ribe. Jersin blev ikke træt af at prædike mod Tidens Vanekristendom og døde Kirkelighed, og i flere meget udbredte Traktater søgte han at lede sine Landsmænd til sand Omvendelse og til alvorligt Arbejde paa deres Helliggjørelse.

Det var dog egentlig først i Slutningen af det 17de Hundredeaar, at den kolde og døde Orthodoxy fik sit Bane- saar ved den saakaldte pietistiske Opvækkelse. Pietismens Fader var Filip Jakøb Spener, der blev født i Elsass 1635. Allerede fra sin Fødsel var han af sine Forældre bestemt til at blive en af Kirkens Tjenere, og han var et ualmindelig fromt og alvorligt Barn. Johan Arndts »sande Kristendom« og den ny Salmesang gjorde tidlig et stærkt Indtryk paa ham, og i Studenteraarene holdt han sig ikke blot borte fra alle Udskejelser, men ogsaa fra alle Fornøjelser. Han gjorde, for at udvide sine Kundskaber, i sin Ungdom flere Rejser. Paa disse traf han fromme Kristne af andre Konfessioner, og dem rakte han, til de orthodoxe Lutheraneres Forargelse, Broderhaand uden Hensyn til, at de ofte afveg fra den lutherske Lære.

I en Alder af 31 Aar blev Spener Førstepræst i den fri Rigsstad Frankfurt ved Main, og dér vakte hans jævne og

opbyggelige Prædikener, der ikke, som saa mange af de orthodoxe Præsters, prunkede med Lærddom, snart stor Opmærksomhed. Efter hans Tilskyndelse begyndte nogle af hans Tilhørere Søndag Eftermiddag at komme sammen i Husene til gudelige Forsamlinger, ved hvilke man læste højt i Biblen og i Arndts og Scrivers Andagtsbøger, eller talte om den Prædiken, man havde hørt. Spener afholdt ogsaa selv et Par Gange hver Uge saadanne gudelige Forsamlinger, i hvilke han udlagde Skriften og formanede til Helliggjørelse. Desuden holdt han hver Søndag Katekisationer med Børn for at vejlede disse til en hjertelig Tilegnelse af den kristelige Børnelærdom, og ofte stillede ogsaa voksne Kristne sig i Børnenes Rækker for at modtage Undervisning og Formaning af den nidkjære Præst.

Paa forskellige Steder i Tyskland fandt de gudelige Forsamlinger Efterlignelse, og de bleve snart et ydre Kjendetegn paa den ny Vækkelses Udbredelse. For at virke paa videre Kredse udgav Spener et Skrift, »Fromme Ønsker« (*Pia desideria*), i hvilket han gav forskellige Vink, som skulde tjene til at bedre de kirkelige Tilstande. Han formanede i denne Bog læge Kristne til ikke at lade sig nøje med de kirkelige Læsestykker, men læse flittig i hele den hellige Skrift; og han opfordrede dem til at tale med deres Præst om det læste. Han mindede ogsaa Lægsfolk om, at alle Kristne ere Præster i Kraft af det aandelige eller almindelige Præstedømme (1 Pet. 2, 9), og han lagde dem paa Sinde, at Kristendom ikke er en Oplysningssag, men et Liv i Kjærlighed og Kjærlighedsgjæringer. Præsterne raadede han til at holde al Lærddom borte fra Prædikestolen, og til i Steden derfor, saa enfoldigt som muligt, at drive Tilhørerne til at sørge for deres indre Menneske, saa at Troen kunde give sig Vidnesbyrd i et kristent Liv.

Disse »fromme Ønsker« vakte en stor Bevægelse i hele den lutherske Menighedskreds. Mange vare betænkelige ved den stærke Fremhævelse af det almindelige Præstedømme, fordi de deri saa Farer for Præsteembedets Stilling i Menig-

heden; andre spottede over »Frankfurter-Kvækerne« og deres gudelige Forsamlinger. Der var heller ikke saa faa, som tog Spener det ilde op, at han vovede at sige, at Luther var et Menneske, der ogsaa kunde tage fejl, og »at vor Herre Jesus maatte være en fattig Konge, hvis han ikke havde andre Medlemmer i sit Naaderige end dem, der levede indenfor den saakaldte lutherske Kirkes snævre Grænser.« Men Speners frimodige og alvorlige Ord om Tidens kirkelige Brøst fandt Gjenklang mange Steder.

Kurfyrsten af Sachsen, som en Gang paa Gjennemrejse havde hørt Spener prædike, kaldte ham som Overhofpræst til Dresden, og efter nogen Tøven fulgte Spener dette ærefulde Kald til at være den øverste Præst i Reformationens Moderland. I Dresden fortsatte han sin Virksomhed paa samme Maade som i Frankfurt, og ogsaa i den sachsiske Universitetsby Leipzig var der nu nogle, som efterlignede hans gudelige Forsamlinger. August Herman Francke og to andre unge Magistre begyndte dér paa Tysk at holde opbyggelige Foredrag over den hellige Skrift for Studenterne, men det vakte de orthodoxe Professorers Uvilje. Man anklagede de unge Mænd for at have vist Foragt for Videnskaben ved at bruge Modersmaalet i Steden for Latinen, og for at fremme sekterisk Væsen ved at holde gudelige Forsamlinger. Spotnavnet »Pietister« (d: fromladne) blev her efter en staaende Benævnelse paa de gudelige Forsamlingers Venner, og de tre unge Magistere maatte til sidst forlade Leipzig. Kort efter faldt Spener paa Grund af sin frimodige Sandhedskjærlighed selv i Unaade hos Kurfyrsten, og derpaa modtog han en Stilling som Provst i Berlin, hvor han virkede indtil sin Død (1705).

I sit sidste Embede fik Spener stor Indflydelse paa Besættelsen af Læreposterne ved det nys oprettede brandenburgske Universitet i Halle, og dette Universitet blev Pietismens Højskole. Det lykkedes Francke, som var en af de første theologiske Lærere i Halle, dér at rejse det store Vajsenhus, der endnu staar som et Mindesmærke om hans

stærke Tro. Han havde hverken Midler til at bygge for eller til at holde den store Stiftelse ved lige; men i Tillid til Guds Hjælp begyndte han trøstigt, og han havde stadig Grund til »at undres over de Midler, ved hvilke den trofaste Gud kom til Hjælp i Nøden.« Til Pietisterne i Halle sluttede sig ogsaa Juristen Kristian Thomasius, der bekæmpede Orthodoxien med Satirens Vaaben. Han havde tidligere forarget de lærde Leipziger-Professorer ved at holde Forelæsninger paa Modersmaalet, og her i Danmark havde man brændt en af hans Bøger, fordi han i den, under en Strid med Kristian V's Hofpræst Masius, havde paastaet, at Kongemagten grundede sig paa en Overdragelse fra Folkets Side. Han er tillige bekendt som en af de første, der med Kraft modarbejdede den Overtro paa Hekse, der havde bragt mange uskyldige paa Baalet.

Det varede ikke længe, inden der udbrød en heftig Pennefejde mellem Pietisterne i Halle og de orthodoxe Theologer. Disse bebrejdede Pietisterne, at de udbredte Ringeagt for det kirkelige Embede og for Sakramenterne; og i Pietismens ivrige Bestræbelser for at samle smaa Kredse saa' de orthodoxe en Spire til Kirkens Opløsning. Hertil kom, at de senere Pietister ofte med stor Uforstand krævede, at ethvert Menneskes Omvendelse skulde gaa for sig paa en vis bestemt Maade, ved en Bodskamp. Og jo mere Pietismen greb om sig, des tydeligere blev det, at den fremmede en snæversynet og lovmæssig Opfattelse af Kristenlivet. Allerede de første Pietister forkastede Dans, Skuespil og Kortspil som Synd, og de senere gik endnu videre. Al Skæmt, Selskabelighed, Spadsereture og Tobaksrygning blev betragtet som Hindringer for Helliggjørelsen, og ofte blev Staven brudt over Kunst og Videnskab som syndig »Verdslighed.«

Spener, der i Frankfurt havde set mange Jøder i sin Nærhed, nærrede et levende Haab om Jødefolkets Omvendelse, og han saa' med Glæde hen imod den »Forsabbat for den evige Sabbat«, paa hvilken Pavedømmet vilde være sunket

sammen, Hedningernes Fylde og det ganske Israel indgaaede til Frelsen (Rom 11, 25 flg.), og et herligt Tusendaar (Joh. Aab. 20, 4) oprundet for Kristi Menighed. Dette Haab om Tusendaarsriget bekæmpede de orthodoxe Theologer imidlertid som en farlig Vildfarelse (Kiliasme); og flere Pietister henfaldt til Sværmerier, som nok kunde vække Betænkelighed hos alvorlige Kristne. I Tidens Løb udartede Pietismen ogsaa ofte til Hykleri og til en sygelig Fromhed, der var mindre rig paa kristelig Kjærlighed end paa ukristelig Dømmesyge. Men over disse Skrøbeligheder maa man ikke glemme den Strøm af Velsignelse, som udgik fra de gudelige Forsamlinger, og de Kjærlighedsgjæringer, som de fleste Steder fulgte i Pietismens Spor.

Det var Speners Ønske at danne en lille Menighed af opvakte Kristne i den store Kirke (*ecclesiola in ecclesia*), og denne Tanke blev kort efter hans Død paa en egen Maade ført ud i Virkeligheden af den unge Grev Zinzendorf. Denne mærkelige Mand tilhørte ved sin Fødsel en østerrigsk Adelslægt, der tidlig havde sluttet sig til den lutherske Opfattelse. Hans Bedstefader var for sin Lutherdoms Skyld vandret ud fra Østerrig, og hans Fader havde taget Bolig i Sachsen, hvor han blev en af Kurfyrstens Ministre. Nogle Uger efter at Zinzendorf var født (1700), døde hans Fader, og han blev da opdraget af sin fromme Bedstemoder, der boede i Øvre-Lausitz. Spener stod Fadder til ham, og den Kreds, i hvilken Zinzendorf voksede op, levede i nøje Forbindelse med Pietisterne i Halle. I en Alder af ti Aar blev Zinzendorf selv sendt til den Opdragelsesanstalt, som Francke havde sat i Forbindelse med sit Vajsenhus. Senere studerede han Lovkyndighed i det orthodoxe Wittenberg, og dér maatte han lide meget for sin Pietismes Skyld.

Han var nemlig tidlig bleven stærkt grebet af den pietistiske Vækkelse. Som lille Barn skrev han Breve til Frelseren og kastede dem ud af Vinduet i det Haab, at de derved skulde naa til Himlen. I sin Skoletid i Halle stiftede han med nogle Meddisciple en Forening til Gudsfrygtens Fremme;

Medlemmernes Kjendetegn var en Ring, i hvilken der stod indgravet Ordene: »ingen af os lever sig selv« (Rom. 14,7). I Wittenberg fik han Lyst til at opgive Lovkyndigheden for at blive »en simpel Kateket eller en lykkelig Landsbypræst«, men herom vilde hans adelige Slægtinge ikke høre Tale; de vilde have ham i Statens Tjeneste. Paa en Rejse, som han foretog sig som Forberedelse til en saadan Virksomhed, saa' han et Billede af Kristus paa Korset, under hvilket der stod skrevet: »Saa meget har jeg gjort for dig, hvad har du gjort for mig?« Dette Billede og denne Underskrift gjorde et dybt Indtryk paa ham, og han grublede stadig over, hvorledes han bedst skulde kunne virke for »at samle de Sjæle, der tilhørte Frelseren«. Efter sine Slægtinges Ønske traadte han imidlertid i Kurfyrstens Tjeneste og tog Ophold i Dresden; men han havde langt mere Glæde af at holde gudelige Forsamlinger for aabne Døre end af sine juridiske Embedsforretninger.

I Aaret 1722 traf Zinzendorf sammen med en Tømmermand, Kristian David, som hørte til de mähriske Brødre, og dette Møde fik stor Betydning. De bøhmiske eller mähriske Brødre (I, 122) vare efter Slaget paa det hvide Bjærg ved Prag (1620) blevne tvungne til at forlade Bøhmen og Mähren, og deres sidste Biskop, den i Skolens og Opdragelsens Historie saa navnkundige Amos Komensky (*Comenius*), havde ført de fleste af »Brødrene« til Polen, Preussen, Schlesien og Ungarn. Hos nogle af de tilbageblevne holdtes de gamle evangeliske Overleveringer dog i Live, og den pietistiske Bevægelse bragte ogsaa Røre flere Steder i Bøhmen og Mähren. Da Kristian David ved Samliv med Schlesiens Pietister var bleven grebet af Pietismen, rejste han tilbage til Mähren, og nogle af hans Landsmænd forlod deres Hjem for under hans Ledelse at nedsætte sig paa Hutbjærget ved Bertelsdorf, som tilhørte Zinzendorf. Dér havde Greven allerede tidligere lagt Grunden til en Bygning, som skulde være en Efterligning af

Skolen i Halle, og en nidkjær Præst, Johan Rothe,¹⁾ virkede dér for at udbrede levende Kristendom.

Den lille Nybygd paa Hutbjærget fik, fordi den vilde staa under Herrens Varetagt, Navnet Herrnhut, og snart strømmede flere bøhmiske Brødre og mange reformerte og Lutheranere til dette Sted. For helt at kunne ofre sig for Ledelsen af dette brogede Samfund af religiøst vakte Mennesker, der ofte vare tilbøjelige til Sværmerier, opgav Grev Zinzendorf sit Embede og tog Bolig paa sit Gods. Efter mange indre Brydninger dannede Herrnhuts Beboere i Aaret 1727 »et frit, kristeligt Societet« eller en »Brødremenighed« paa Grundlag af de mähriske Brødres gamle Forfatning. Man var enig om at overse Forskjellighederne i Læren, og det blev vedtaget, at Bøhmerne, de reformerte og Lutheranerne skulde danne tre sideordnede »Tropers« eller Retninger, som skulde søge at hjælpe hverandre til at føre et kristeligt Levned. Paa enkelte andre Steder dannedes der smaa »Pilgrimsmenigheder«, og Zinzendorf haabede, at Herrnhut skulde blive »en Brønd, i hvilken alle levende Strømme samlede sig for siden at vande hele Verden.«

For »at udbrede Jesu Kristi Korsrige« og for »at samle Frelserens Sjæle til en aandelig Enhed« gjorde han mange Rejser. Han kom ogsaa til Kjøbenhavn, hvor Kristian VI modtog ham meget naadig og udnævnte ham til Ridder af Dannebrog; og efter hans Ophold i Danmark kom der nyt Liv her hjemme, baade i de gudelige Forsamlinger og i Arbejdet for Hedningemissionen. Zinzendorf havde en sjælden Gave til at paavirke dem, med hvem han traf sammen, og hvor han færdedes, efterlod han dybe Spor. Men han mødte ogsaa megen Modstand, og i en halv Snes Aar var han endog forvist fra Sachsen, fordi han dér betragtedes som en falsk Lærer.

I disse Udlændighedsaar færdedes han paa lange Rejser.

¹⁾ Han er Forfatter til Salmen: »Nu har jeg fundet det, jeg grunder«, som blev oversat paa Dansk af Brorson.

Han var saaledes i Vestindien, hvor »Brødrene« fra Herrnhut allerede havde begyndt en Mission blandt Negrene. Han kom ogsaa til Nordamerika, hvor han i Franklins Nærværelse gav Afkald paa sin Grevetitel. Medens han var i Nordamerika, gjorde han en Rejse til det Indre af Landet for at forkynde Evangeliet for Indianerne, og han traadte i Forhold til mange af Sekterne. Heller ikke i Amerika gik det imidlertid af uden Sammenstød. De strænge Puritanere idømte endog en Gang Zinzendorf en Pengebøde som Straf for Sabbatsbrud, fordi han paa en Søndag nedskrev en aandelig Sang, han selv havde digtet. Lige til sin Død (1760) vedblev Zinzendorf at være virksom for Evangeliets Udbredelse, og naar han saa' tilbage paa sit Liv, kunde han sige: »Jeg har kun haft én Passion; det er ham, ham!« Hans Død var et haardt Slag for Brødremenigheden; men i den sindige Spangenberg fik Kredsen i Herrnhut og dens Aflæggere en ny, lige saa dygtig som from, Leder.

Brødremenigheden danner et Samfund, der betragter Frelseren som sin »Overældste«, og ved Loddet søger den, under Paaberaabelse af Ap. Gjern. 1, 24 flg., i tvivlsomme Tilfælde at udfinde, hvad der er »Overældstens« Vilje. De enkelte Menigheder ere inddelte i »Kor« efter Alder, Kjønn og Arbejde, og Farven paa de Baand, som en Kvinde bærer, angiver, om hun er ugift, gift eller Enke. Deres Gudstjeneste holdes i Bedesale uden Altre og Billeder, og den bestaaer af Skriftlæsning, Prædiken, Bøn og Salmesang. Baade i Prædikenen og Sangen dvæles der meget ved Kristi Død og Saar; derfor har man kaldt Herrnhutismens Lære en »Blodtheologi«. Nadveren nydes ved Aftenstid som den første Nadver, og den slutter med Broderkys. Ofte holdes der ogsaa, som i den første Menighed (I, 9), Kjærlighedsmaaltider. For hver enkelt Dag er der udvalgt et Skriftsted eller »Løsen« (»Losung«), som skal ligge til Grund for Herrnhutens gudelige Betragtning, og ikke sjælden tager den enkelte Varsel af Dagens Løsen.

Herrnhut og dets Nybygder udmærke sig ved en næsten

klosterlig Stilhed. Indbyggerne arbejde flittig, men al Dans og alle støjende Forlystelser ere bandlyste. Der hviler et Præg af Fred og stille Lykke over de herrnhutiske Stæder med deres af Lindetræer omgivne Gader, i hvilke man sér baade Kvinder og Mænd i tarvelige, ensformige Dragter. Ved hver By ligger en Kirkegaard, »Gudsageren«, paa hvilken hele Menigheden samles Paaskemorgen for at mindes dem, der i det forløbne Aar »ere gaaede hjem«.

Da Vantroen bredte sig i Kristenheden, følte mange fromme Mænd og Kvinder sig tiltrukne af Herrnhuternes Stilleliv, og der var en Tid, i hvilken deres Forsamlinger baade i de tyske og de nordiske Byer bleve Mødestedet for de »stille i Landet«. —

Gjennem Sønderjylland banede den pietistiske Bevægelse sig Vej til Danmark, og som Forløber for den religiøse Vækkelse gik her hjemme en i lange Tider ukjendt Interesse for Missionen. Kong Frederik IV fik Lyst til at virke for Evangeliets Udbredelse blandt de Hedninger, som vare lagte under hans Scepter, og i Speners Dødsaar henvendte hans Hofpræst sig paa sin Konges Vegne til Halle for at faa Missionærer derfra. Francke sendte da to unge Tyskere, som, efter at være præsteviede i Kjøbenhavn, drog til Trankebar, hvor de med stor Nidkjærhed virkede blandt den tamuliske Befolkning. I Aaret 1714 oprettedes der i Kjøbenhavn et Missionskollegium, og to Aar senere blev den norske Præst Thomas von Westen sendt op til Finmarken for at prædike for de hedenske Finlapper. Nogle Aar efter at Thomas von Westen havde begyndt sin Virksomhed i Finmarken, nedlagde en anden norsk Præst, Hans Egede, sit Embede i Nordlandene og gik til Danmark for dér at skaffe sig Midler til en Missionsvirksomhed i Grønland. Efter mange Skuffelser fik Hans Egede endelig den ønskede Understøttelse, og i Aaret 1721 landede han og hans trofaste Hustru, Gjertrud Rask, i Godthaab. Femten Aar virkede Hans Egede som Missionær blandt de dybt sunkne Grønlændere, og da han,

nedbrudt paa Sjæl og Legeme, maatte vende tilbage til Danmark, fortsatte hans Søn, Povl Egede, hans Gjerning.

I Frederik IV's sidste Aar fik ogsaa Kjøbenhavn sit Vajsenhus, og da Sønderjyden Enevold Evald, Digteren Johannes Evalds Fader, var bleven Lærer og Præst ved dette, blev Vajsenhuskirken Midtpunktet for den pietistiske Vækkelse her hjemme. Under Kristian VI vandt Pietismen endnu større Udbredelse, støttet fra oven ved Kongen og Dronning Sofie Magdalene. Zinzendorfs Besøg i Kjøbenhavn gav Opvækkelsen ny Næring, og de gudelige Forsamlinger fik i de følgende Aar ogsaa hos os en Blomstringstid. Kristian den VI's Hofpræst, Sønderjyden Bluhme, var en Discipel af Spener, og han øvede en overordentlig stor Indflydelse i pietistisk Retning. Pietismens Sejr mærkedes paa Forbud mod Dans, Maskerader og Komedier, og paa Forordninger om en stræng Haandhævelse af Kirketugten. Kirkegang blev nu en tvungen Sag, hvis Undladelse straffedes med Bøder eller Gabestok, og det saakaldte General-Kirke-Inspektions-Kollegium, i hvilket Bluhme var første Mand, skulde ikke blot vaage over Præsternes og Skolelærernes Embedsførelse, men ogsaa være Overcensor over den religiøse Literatur. General-Kirke-Inspektions-Kollegiets Levetid blev imidlertid kun kort, og mange af Kristian VI's pietistiske Forordninger bleve ophævede allerede under Frederik V. Men Konfirmationen (1736) staar endnu som et Minde om Pietismens Omsorg for »Ungdommens Opvækkelse til bestandig Troskab i Daabens Naade.«

En af de ypperste danske Talsmænd for den pietistiske Retning var Erik Pontoppidan, som dels paa Rejser i Udlandet, dels ved sin Præstevirksomhed paa Als, var kommen under Pietismens Paavirkning. Han blev senere Biskop i Bergen og til sidst Prokansler for Kjøbenhavns Universitet. Han har navnlig øvet en stor Indflydelse ved sin Lærebog (»Forklaring til Luthers lille Katkisme«), der blev indført i Danmark og Norge til Brug ved Katekisationen i Kirkerne og ved Konfirmationsforberedelsen. Senere udgav

han ogsaa en Fortælling om »Menoza, en asiatisk Prins, som drog Verden omkring og søgte Kristne, men fandt lidt af det, han søgte«, og en Salmebog, i hvilken der blev optaget mange pietistiske Salmer.

Med Pietismen brød nemlig ogsaa en ny Salmedigtning frem, og flere pietistiske Digtere sang i smeltende Toner om Kristenlivets Kamp og Naadens Gjennembrud. Men medens man fra Pietisternes Side ellers holdt sig tilbage fra alt verdsligt, kom mange livlige Melodier fra Folkesangene (de »Halleske Melodier«) i Brug i de pietistiske Kredse. Den danske Menighed fik i Pietismens Dage en af sine største Salmedigtere i Sønneriden Hans Adolf Brorson, der døde som Biskop i Ribe 1764. I Modsætning til Kingo, der naar højest i sine Passions- og Paaskesalmer, blev Brorson især Julens Salmist. Han begyndte sin Salmedigtning med Udgivelsen af et lille Hefte Julesalmer, i hvilket der fandtes: »I denne søde Juletid«, »Den yndigste Rose er funden«, »Her komme dine arme smaa«, og et Par andre af vore skønneste Julesalmer. Senere samlede han alle de Salmer, som han havde digtet eller oversat, til en Samling, der bar Titlen: »Troens rare Klenodie«. I denne findes Salmen: »Op, al den Ting, som Gud har gjort«, der efter Sagnet især skal have vundet Brorson Kristian VI's Yndest og skaffet ham Bispestolen i Ribe.

Deismen og Methodismen.

Den stærke religiøse Brydning i Midten af det 17de Hundrebaar blev for Englands Vedkommende afløst af en religiøs Slappelsestid, i hvilken mange vendte sig helt bort fra Kristendommen. Tidligere havde der blandt alle engelske Kristne været Enighed om Nødvendigheden af en guddommelig Aabenbaring, og Striden havde kun drejet sig om den rette Fortolkning af Skriften. Men i den sidste Halvdel af det 17de Hundrebaar og i Begyndelsen af det 18de fremstod der i England en Skare filosofisk dannede Forfattere, som

baade nægtede Aabenbaringens Nødvendighed og dens Mulighed. Disse »Deister« eller »Fritænkere« (*Freethinkers*) dannede ingen Sekt, og de havde ingen fælles Tro, men de fleste af dem vedkjendte sig dog visse fælles Grundsætninger. De hævdede, at Skriften bør læses som enhver anden Bog; de forkastede meget af det gamle Testament som Taabeligheder og fandt mange Slakker i det ny. Kristus betragtede de som en udmærket Lærer, men de troede ikke, at han var Guds enbaarne Søn. I Begyndelsen rettede de tilsyneladende kun deres Angreb mod den kirkelige Tros-lære og enkelte Punkter af Skriften, men til sidst brød de helt med Kristendommen.

Skjønt der ikke fandtes nogen stor Aand blandt Deisterne, fik de dog en uhyre Indflydelse paa de dannede Klasser og paa Almuen. Den forskellige Brug, som Katholiker, Episkopale, Kvækere og andre Sekter havde gjort af Biblen, havde vakt Tvivl om dennes guddommelige Oprindelse, og den voksende Interesse for Naturvidenskaberne havde aabnet Blikket for Guds Aabenbaring i Naturen. Der var nu mange, som slog sig til Ro med den saakaldte »naturlige Religion« eller Troen paa et Forsyn og paa Sjælens Uddødelighed. Da Deisterne udtalte Tanker, som i Stilhed groede hos mange, vandt de en ikke ringe Tilslutning; men i England tabte deres Indflydelse sig dog mærkværdig hurtig. Derimod fik deres Skrifter, som vi siden skulle se, varigere Virkninger paa Fastlandet. Den engelske Kirkes ypperste Mænd optraadte med Skrifter mod Deismen; men det var dog ikke disse lærde Arbejder, som standsede dens Udbredelse. Sejren over Deismen skyldtes væsenligst en mægtig religiøs Vækkelse, der greb en stor Del af det engelske Folk. Det var den saakaldte Methodisme.

Den første Leder af denne Bevægelse var Johan Wesley (f. 1703), Søn af en engelsk Landsbypræst. I sit Hjem havde Johan Wesley, navnlig gennem sin Moder, modtaget en stærk kristelig Paavirkning, og da han kom til Oxford, vakte han ikke blot Opmærksomhed ved sin Flid og sin

Veltalenhed, men ogsaa ved sin asketiske Levevis, som snart blev Gjenstand for Kammeraternes Spot. Da han, efter et Aars Tid at have været Hjælpepræst hos sin Fader, vendte tilbage til Oxford som Lærer i et af Universitetsstadens mange Studenterkollegier (1729), sluttede han sig til en lille Kreds af fromme Studenter, som hans yngre Broder Karl¹⁾ havde samlet. Disse vordende Præster fastede ofte; de læste flittig i Biblen, nød hyppig Nadveren og øvede mange Kjærlighedsgjæringer. Deres jævndrende spottede og kaldte dem »den hellige Klub« eller »Methodisterne«, fordi de havde besluttet at leve »efter Biblens Methodes«.

Den mærkeligste af Kredsen næst Johan Wesley var George Whitefield, en Gæstgiversøn fra Gloucester. Han havde tidlig mistet sin Fader og siden døjet meget ondt af en Stiffader. Skjønt han havde en brændende Lyst til aandelig Syssel, maatte han fra sit femtende Aar »tage Forklædet paa« og være Opvarter i sin Moders Gæstgiveri; og da det endelig lykkedes ham at komme til Oxford, maatte han slaa sig igjennem ved at være Tjener for de velhavende Studenter. Da han var bleven optaget i Wesleyernes Kreds, kom han i en stærk aandelig Gjæring. Hele Nætter og Dage tilbragte han henstrakt paa Jorden i stille Bøn, og han nød som oftest kun Brød og tynd The. Efter at han var falden mere til Ro, blev han præsteviet, og i ham fik den kristne Kirke en af sine største Prædikanter.

Efter at Johan Wesley og Whitefield først i nogen Tid havde prædiket for Nybyggerne og Indianerne i den nord-amerikanske Koloni Georgien, begyndte de (1738) i Fællesskab et Arbejde for at fremkalde større religiøst Liv i deres Fædreland. Over alt fandt de Kulde og aandelig Død. De højere Klasser i England vare stærkt paavirkede af Deismen, og en stor Del af Almuen var sunket ned i Raahed og Madstræb. Selv Præsterne vare ofte vantro og ligegyldige, og der

¹⁾ Karl Wesley var Methodismens Salmedigter. »Helgen her, og Helgen hisset«, »Forventningsfulde Sjæle« og enkelte andre af hans Salmer ere blevne oversatte af Grundtvig.

var ingen Saft og Kraft i de Prædikener, som de om Søndagen læste op for en lille, søvngig Forsamling. Der trængtes i høj Grad til en Forkyndelse i Aands og Krafts Bevisning.

En saadan vilde Johan Wesley og hans Venner bringe det engelske Folk. Efter at Johan Wesley selv under Samliv med Herrnhuter og ved et Besøg i Herrnhut var kommen til en fastere Tilegnelse af Guds Naade, begyndte han at prædike paa Veje og Gader. Til Hest eller i en lille Enspændervogn fór han fra den ene Ende af England til den anden, og alle Vegne talte han strænge Bodsord for at vække Syndere op af Dvale. Man har udregnet, at han i alt har rejst 10,000 danske Mil og holdt over 40,000 Prædikener.

Og Whitefield var i endnu højere Grad en Ordets Mand end Johan Wesley. Allerede da han holdt sin første Prædiken i sin Fødeby, sagde en jævn Almuesmand: »han prædiker som en Løve«; og Samtidens Filosofer og Statsmænd aflægge stærke Vidnesbyrd om hans mægtige Veltalenhed. Han rejste ikke mindre end tretten Gange til Amerika, hvor »Methodismen« vandt stor Udbredelse, og under et af hans Besøg derovre fik ogsaa Franklin ham at høre. Da Franklin gik hjemme fra, havde han fast besluttet, at Whitefield ikke skulde have Held med at aflukke ham Bidrag til det Vajsenhus, til hvilket der skulde samles ind paa Mødet. Men jo længer han hørte Whitefield, des mere gav han, først alle sine Kobber- og Sølvpenge, og til sidst de Guldmønter, han bar hos sig. Whitefield havde en overordentlig stærk Stemme, saa at han ofte i fri Luft kunde samle over 20,000 Tilhørere om sin Prædikestol; og han kunde holde ud at prædike som faa. Naar han var syg, var det at prædike ham en Lægedom, og han blev dybt bedrøvet, da han paa Grund af Svaghed maatte nøjes med at prædike én Gang hver Søndag og tre Gange hver Søndag.

Methodisternes Virksomhed fremkaldte et stort Røre. Blandt Arbejderne i Kulminerne, i Fabrikegnene og i Havne-

stæderne vakte disse indtrængende Prædikener en stærk religiøs Bevægelse, og Vækkelsen naaede ogsaa til de højeste Samfundslag. Methodisternes Beskytterinde, Grevinde Huntingdon, som var nøje knyttet til de første Familier i England, byggede paa sin Ejendom et Kapel for dem, og i dette indfandt Mænd og Kvinder fra den store Verden sig ofte, især naar Whitefield prædikede. Der var i Grevinde Huntingdons Kapel en egen »Nikodemus-Krog« for de højbyrdige Kirkegængere, der helst vilde være usete. Ligesom Pietisterne ivrede Methodisterne imod Dans og Skuespil, Kunst og Videnskab, ja selv mod Børns Lege; »thi ingen Fornøjelse er uskyldig«. I deres Prædikener dvælede de især ved Dommedag og Helvedes Rædsler for at vække Tilhørernes Syndsbevidsthed. Whitefield gjorde sig det til Regel altid at prædike, som om han talte til Folk, der for sidste Gang hørte en Prædiken. Han og de andre methodistiske Prædikanter søgte endog at fremkalde en »Bodskamp« hos Tilhørerne, og denne gik ikke sjælden over til en Bodskrampe, under hvilken de, der vare grebne af Prædikantens Ord, udstødte vilde Skrig og faldt i Krampe-trækninger. Foran de methodistiske Prædikestole blev der som oftest indrettet en saakaldt »Bodsbænk«, hvor de, der følte Anger over deres Synder, tog Plads for siden at blive Gjenstand for Forbønner og en særlig Sjælesorg.

Rundt i England byggede Methodisterne Kapeller, og Johan Wesley udsendte snart ogsaa Lægprædikanter, som tog Ordet paa de methodistiske Møder. I Slutningen af sin Levetid ordinerede han endog to Bisper og nogle Ældste til de methodistiske Menigheder i Nordamerika; men det var dog ingenlunde hans Hensigt at bryde med Statskirken i England. Endnu i sit sidste Leveaar formanede han sine Tilhængere til at besøge Statskirkens Gudstjenester, til at afholde sig fra Angreb paa dens Præster og til at undgaa Forbund med Dissenters. Styrelsen var Wesleys særlige Naadegave, og da han 1791 døde i en høj Alder, var der over hele England spredt et Net af smaa Kapeller, i hvilke Methodisterne holdt deres

Forsamlinger. Fire Aar efter Wesleys Død brød de imidlertid, trods hans Advarsel, med Statskirken, og siden den Tid have de dannet et talrigt Dissenter-Samfund.

Allerede før Wesleys Død var der udbrudt bitre indbyrdes Stridigheder imellem Methodisterne. Johan Wesley og Whitefield skiltes tidlig ad, fordi Whitefield holdt paa den strænge calvinske Lære om Forudbestemmelse ogsaa til Fald; og om hver af disse to Ledere dannede der sig da store Partier. Methodismens to Fædre vare ogsaa uenige om Slaveriet. Johan Wesley bekæmpede nemlig dette som ugudeligt og stridende mod Biblen; men Whitefield forsvarede det, og han havde selv paa sin Villa i Amerika mange Slaver. Senere frembragte Spørgsmaalene om Lægmands Adgang til de aarlige Konferenser og om Kvindernes Ret til at føre Ordet i Menigheden ny Spaltninger, og i dette Øjeblik er der mange forskellige methodistiske Samfund. Den Gren af Methodismen, som har slaaet Rod i Danmark, er de biskoppelige Wesleyanere; fra en anden Gren er den saakaldte »Frelsens Hær« udgaaet.

Methodismens store Udbredelse skyldes ikke blot dens Opvækkelsesprædikener, men ogsaa dens udmærkede Organisation. Tolv til tyve Methodister danne en Klasse, som hver Uge samles med deres Leder, en Lægmand, der giver dem Raad og Vejledning med Hensyn til deres aandelige Liv. Paa disse Klassemøder indsamles ogsaa Bidragene til Præsternes Løn. Menighederne paa et Sted danne en Kreds (*circuit*); til en saadan hører i Reglen to, tre eller fire Præster, af hvilke den ældste fører Titlen Superintendent. Ti til tyve »Kredse« danne et Distrikt, som holder mindre Møder til Afgjørelse af alle stedlige Spørgsmaal, og over »Distrikterne« staar atter den aarlige Konferens, som afgjør Samfundets Fællesanliggender.

Methodisterne kræve hos deres Tilhængere et afgjørende, kjendeligt Gjennembrud af Naaden, og de ville kun kalde den Omvendelse sand, der er fuldbyrdet gennem en Bodskamp. De kunne ofte nøje angive Dag og Time for deres

Omvendelse, som de kalde »Gjenfødselse«, og fra Gjennembrudsøjeblikket regne de deres aandelige Alder. Daaben, der efter Apostlens Ord er »Igjenfødselsens Bad« (Tit. 3, 5), har for dem kun Betydning som en Handling, ved hvilken et Menneske indlemmes i Menigheden; og af Frygt for Læren om Omvendelse efter Døden have de udslettet Trosleddet om Herrens Nedfart til Dødsriget. I Nadveren se de, som Zwinglianerne, kun et Mindemaaltid, og foruden Nadver afholde de jævnlig, som den gamle Kirke og Herrnhuterne, Kjærlighedsmaaltider. Hver Nyaarsnat holde de »Vaagenat« for at gaa det ny Aar i Møde med Bønner og gode Forsætter. I det daglige Liv staa Methodisterne under en stræng Tugt, og deres Levned føres under en selvgjort Lov. Ligesom i Pietismen hedder det: »rør ikke, smag ikke, tag ikke derpaa« (Kol. 2, 20 fig.) om mange Ting, og de have ikke Forstaaelse for et Kristenmenneskes Frihed.

Vantroen i Frankrig.

Fra England banede Deismen sig Vej til Fastlandet, og især i Frankrig og Tyskland fremkaldte den deistiske Paavirkning en stærk Bevægelse.

Efter Ludvig XIV's Regering med dens Hyklari og Skinvæsen fulgte Ludvig XV's Styrelse, under hvilken sædelig Opløsning bredte sig til alle Samfundslag. Medens Kongens skiftende Elskerinder havde Magten ved Hove, samledes Parises Skjønaander i aandrige Kvinders Saloner, og overalt hørte det til god Tone at drive Spot med Religionen og Kirken. Voltaire, som var udgaaet fra en Jesuit-Skole, havde under sit Ophold i England lært den engelske deistiske Literatur at kjende, og han blev selv i religiøs Henseende Deist, men uden den engelske Deismes Alvor. Han kaldte Jesu Liv en »Krønike for Skræddere og Skomagere«, og han haabede at faa Lykke til ved sine Angreb at nedrive, »hvad tolv Fiskere havde opført.« Og i Tillid til sit Vid spaaede han: »om tyve Aar har de Kristnes Gud ikke

længer et eneste Alter«. Ogsaa Rousseau vedkjendte sig Deismen, idet han forkastede Aabenbaringen og Underne og vilde nøjes med Troen paa et højeste Væsen og Sjælens Udødelighed. Uden Blik for Arvesyndens Betydning forherligede han Naturtilstanden og tilraabte sin Samtid: »Alt er godt af Naturen, men alt fordærves under Menneskets Hænder. Lad os derfor vende tilbage til Naturen!« Omkring disse to Deister stod der en stor Skare franske Materialister, som ikke troede paa nogen Gud, men lærte Materiens Evighed. For dem var Mennesket kun en Maskine, og de virkede i Tale og Skrift for »Kjødets Frigjørelse.«

Denne Udsæd bar beske Frugter i den store Revolution. Allerede i den konstituerende Forsamlings Dage blev Kirkegodset inddraget, og Klostrene ophævede; og der blev paatvunget den katholske Kirke den saakaldte borgerlige Forfatning, som de fleste troende Katholiker ikke vilde godkjende. Senere erklærede Konventet Kristendommen for afskaffet, og en Skjøge blev i Notredame-Kirken hyldet som »Fornuftens Gudinde«. Der blev indført en ny Tidsregning i Steden for den kristelige; Ugerne bleve afløste af »Dekader« (Tidsrum paa ti Dage), og ny Fester for Forstanden, Geniet, Arbejdet, Bedrifterne, Belønningerne og den offentlige Mening bleve paabudte i Steden for Kirkens Højtidetider. Til sidst blev dog dette Ustyr selv Robespierre for galt, og han fik da Konventet til at dekretere, at »det franske Folk erkjendte Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed.« Det var Rousseaus Deisme, som Frankrig saaledes vedkjendte sig. Til Ære for »det højeste Væsen« holdtes derpaa en Fest i Tuileri-Haven, ved hvilken Robespierre, iført en blaa Dragt, højtidelig opbrændte en Billedstøtte, som skulde forestille Gudsfornægtelsen, og derpaa blev Visdommens Billede stillet paa dennes Plads.

Under Direktorialregeringen vilde en af Direktorerne indføre en ny, deistisk Religion, den saakaldte Theofilanthropisme, der lærte sine Dyrkere Kjærlighed til Gud og Mennesker. Flere Kirker i Paris og Departementerne bleve

overladte Theofilanthroperne til deres Gudsdyrkelse, men de theatraliske theofilanthropiske Gudstjenester kunde ikke samle nogen Menighed. Da Ophavsmanden for den ny Religion spurgte Talleyrand, hvad han skulde gjøre for at vinde mere Tilslutning, fik han til Svar: »Jesus Kristus blev korsfæstet og opstod for sin Religion; De maa gjøre noget lignende for Deres!« Efter kort Tids Forløb havde Theofilanthropismen vist sin fuldstændige Afmagt, og da Bonaparte var bleven Førstekonsul, afsluttede han med Pave Pius VII et Konkordat (1801). Ved dette blev Katholicismen erklæret for at være den Religion, til hvilken Flertallet af det franske Folk bekjendte sig, og Staten overtog Lønningen af Kirkens Tjenere.

Rationalismen.

Fra England og Frankrig kom Deismen ogsaa til Tyskland, hvor den saakaldte Populærfilosofi havde banet Vej for den. Den mærkeligste af de tyske Populærfilosoffer var den jødiske Kjøbmand Moses Mendelssohn, som kæmpede for at skaffe Jøderne borgerlig Frihed og Lighed. Han og de fra Kristendommen udgaaede Populærfilosoffer vare enige om at gjøre Klarhed til Kjendetegn paa Sandhed, og de vilde ikke anerkjende en guddommelig Aabenbaring. Derimod holdt de, ligesom Deisterne, fast ved Troen paa en Gud og paa Sjælens Udødelighed, og begge Dele mente de at kunne bevise for »den sunde Menneskeforstand«. »Oplysning« var nu Tidens Løsen, og i Oplysningens Navn blev der begyndt en Kamp mod den kristne Tro, der blev betragtet som mørk Overtro.

Kong Frederik II af Preussen, en Tid lang Voltaires blinde Beundrer, var »Oplysningens« Velynder, og under hans Regering blev Berlin Hovedsædet for den saakaldte Rationalisme, der vilde gjøre den menneskelige Forstand (*ratio*) til øverste Dommer i religiøse Spørgsmaal. Rationalisterne havde ikke Mod til at holde fast paa Kirkens gamle Tro, som den Gang var Gjenstand for saa mange

Angreb; men paa den anden Side følte de sig frastødte ved den frække Gudsfor nægtelse og den kaade Spot, som da lod sig høre alle Vegne. Derfor søgte de at indslaa en Mellemvej mellem Kirketroen og Fornægtelsen, idet de af Kristendommen kun vilde fastholde det, som de mente at kunne godtgjøre for »den sunde Menneskeforstand«.

For at udjævne den Kløft, der skilte dem fra den hellige Skrifs Lære, paastod de, at Kristus og Apostlene paa mange Punkter havde »læmpet sig« efter de gamle Jøders Forestillinger, og de mente, at man ved at tage tilstrækkeligt Hensyn til denne »Tillæmpning« vilde se, at Jesu Lære ikke indeholdt andet end »de religiøse Sandheder, som den fornuftige Aand af sig selv kunde udfinde«. Ved saakaldte »naturlige Forklaringer« forvandlede de Underne i Biblen til almindelige Hændelser, og Kristus betragtede de kun som en Vismand, der havde forkyndt en ophøjet Lære og ført et dydigt Liv. Kjernen af hans Lære var efter deres Opfattelse den samme som Indholdet af den »almindelige Religion«: Gud, Dyd og Udødelighed.

Senere, da Filosofen Immanuel Kant i Kønigsberg († 1804) fremkom med sin knusende Kritik af Beviserne for Guds Tilværelse, undergik Rationalismen en Ændring. Kant lærte sine Disciple, at Guds Tilværelse, lige saa lidt som Menneskets Frihed og Udødelighed, kan bevises ved theoretiske Fornufts slutninger, men at Gud, Frihed og Udødelighed ere »Postulater« af den praktiske Fornuft. Hans Filosofi fik stor Betydning for Samtiden, og under Paavirkning af ham blev den flade Lovprisning af »det nyttige« hos mange Rationalister afløst af en sædelig Begjæstring for Sandhed og Ret. Men ogsaa de Rationalister, som vare Kants Disciple, vilde i Kristus kun se et sædeligt Forbillede, ikke Guds enbaarne Søn.

Skjønt Rationalismen derfor i Grunden var et Brud med den kristne Tro, vilde de enkelte Rationalister dog ikke bryde med Kirken. De rationalistiske Præster, som helst vilde kaldes »Religionslærere«, holdt paa Kirkens Prædike-

stole deres »hellige Taler« om Dyd og Lyksalighed. Men Sakramenterne kunde Rationalisterne ikke forlige sig med; derfor fremkom der idelig Forslag om Ændringer i de gamle Kirkeskikke, som efter de rationalistiske Præsters Mening indeholdt alt for meget af »det østerlandske Billed-sprog«. De gamle Salmer, i hvilke Fædrene havde udsunget deres Tro, passede heller ikke længer for den vantro Tid, og de bleve, derfor forkortede eller mishandlede. De gamle Koraler forsvandt med det samme, og i deres Sted kom langsomme Melodier med langtrukne Mellemspil. Ved saadanne Ændringer lykkedes det snart at gjøre Menigheden ked af Kirkebesøget, og Kirkerne bleve i en foruroligende Grad tomme. Men paa Skolens Omraade har Rationalismen udfoldet en fortjenstfuld Virksomhed. I dens Dage blev der oprettet mange Seminarier for Lærere, og ved Sognebogsamlinger og Læseselskaber blev der udbredt mange nyttige Kundskaber, som man i den pietistiske Tid ikke havde haft Sans for. Og om end den religiøse Paavirkning, som udgik fra de rationalistiske Prædikestole, var meget tarvelig, have Rationalisterne dog med stor Ihærdighed virket for at vække og nære Sansen for Fædrelandskjærlighed og Borgerdyd, Humanitet og Frisind.

I Slutningen af forrige Hundredeaar kom Rationalismen ogsaa til Magten i den nordiske Kirkeafdeling. Under Struensees Ministerium havde den letfærdige franske Retning en kort Tid Magten her i Landet, og efter hans Fald fik Rationalismen mange Talsmænd paa de danske Prædikestole. Den kongelige Konfessionarius Bastholm var en af de betydeligste Mænd af den rationalistiske Skole. Han kaldte Ord som »Gjenfødelse« og »Omvendelse« for »hebraiske Udtryk«, som en Præst helst maatte undgaa; og han fremkom med et Forslag til en ny Liturgi, for at Kirkens Gudstjeneste kunde blive lige saa interessant og tiltrækkende »som et Bal og en Komædie«. Under Rationalismens Paa-virkning tabte Kjærligheden til Kingos og Brorsons Salmer sig mere og mere, og 1798 fik den danske Kirke den saa-

kaldte »evangelisk-kristelige« Salmebog, i hvilken mange gamle Kjærnesalmer ere lemlæstede eller afløste af ny i Tidens vandede Smag.

I Modsætning til Rationalisterne, der havde opgivet Troen paa en overnaturlig Aabenbaring, stød de saakaldte Supranaturalister, der hævdede, at det faldne Menneske trænger til en Aabenbaring, og at denne er given i Jesus Kristus. Mange af Supranaturalisterne kæmpede frejdig mod Rationalisternes Fornægtelse af Kristendommens Grundsandheder; men under Kampen viste det sig ofte, at de selv vare smittede af Tidsaanden. Her i Danmark førte Sjællands Biskop, Nikolaj Edinger Balle, en modig Kamp mod Tidens Vantro, dels igjennem sine Bibellæsninger, dels ved sit Ugeblad, »Biblen forsvarer sig selv«. Men ogsaa paa hans »Lærebog«, der i lang Tid var indført i de danske Skoler, mærkes Supranaturalismens Skrøbeligheder. Religion er for ham »Kundskab om Gud og hans Vilje, samt om den Maade, hvorpaa han vil æres og lydes af os«, og Kapitlet »om Pligterne« er svulmet op til en uforholdsmæssig Størrelse. Paa samme Tid, som Biskop Balle i Danmark med Mund og Pen vendte sig mod Kirkens Fjender, optraadte i Norge Biskop Nordal Brun i Bergen som en Modstander af Tidens Fornægtelse. Han vandt sig ogsaa et Navn som Salmedigter (»Jesus lever, Graven brast«; »Beder, og I skulle faa«).

Rationalismens Tidsalder, som gjorde sig til af sin høje »Oplysning« og sin Foragt for al Overtro, var i Virkeligheden en i høj Grad overtroisk Tid. Eventyrere af alle Slags drog om i Landene, og deres Underkure og Aandebesværgelser fandt Tiltro i alle Samfundsklasser. I Sverig fremtraadte den lærde Naturforsker Emanuel Svedenborg († 1772) som Stifter af et nyt Samfund, »det ny Jerusalems Kirke«, hvis Lære indeholder en sælsom Blanding af Overtro og Vantro. Svedenborg mente, som Nutidens Spiritister, at han kunde komme i Forbindelse med de afdødes Aander, og hans Tilhængere ærede ham som Guds udvalgte Sendebud og den eneste rette Fortolker af Skriftens

aandelige og himmelske Hemmeligheder. Svedenborgianerne forkaste Læren om Treenigheden, og ligesom adskillige af Oldkirkens Vranglærere (I, 31) betragte de Kristus og den Hellig-Aand som Aabenbaringsformer for det ene og samme Guddomsvæsen. Daaben og Nadveren har for dem kun billedlig Betydning, og Retfærdiggjørelsen af Troen er dem »en afskyelig Lære«. Mange Steder i Evropa og i Amerika have Svedenborgianerne i nyere Tid dannet religiøse Samfund, og ogsaa i Danmark har »det ny Jerusalems Kirke« sine Tilhængere.

Det nittende Hundredaar.

Romerkirken.

I Slutningen af det 18de Hundredaar kom Tysklands tre gejstlige Kurfyrster (Mainz, Trier og Køln) og en fjerde tysk Kirkefyrste sammen ved Badestedet Ems for i Fællesskab at udtale, at de vel betragtede Paven som Kirkens Primas, men at de ikke vilde godkjende den Myndighed, som St. Peters Efterfølger havde tiltaget sig, navnlig i Kraft af de falske Dekretaler (I, 73). Faa Aar efter udbrød imidlertid den franske Revolution, og over den og dens Følger blev de tyske Kirkefyrsters Indsigelse mod den pavelige Absolutisme glemt.

Farligere for Pavedømmet var den Plan, som Kejser Josef II af Østerrig havde om at oprette en tysk Folkekirke, der var uafhængig af Rom. Da Josef II var bleven Enehersker, gav han sine Lande en Trykkefrihedslov, der aabnede Sluserne for stærke Angreb ogsaa paa Kirken og dens Tjenere, og senere (1781) udstedte han en Trosfrihedslov, i Kraft af hvilken Protestanterne kunde faa Adgang til alle Embeder og fuld Borgerret. Flere Klostre blev ophævede, og tyske Bibler bleve i Mængde spredte over alle de østerrigske Lande.

Bevægelsen i Østerrig var dog for intet at regne mod Revolutionen i Frankrig (S. 81), som bragte en saa haard Forfølgelse over den franske Kirke, »Roms ældste Datter« (I, 66). Da Førstekonsulen endelig rakte Haanden ud til

Forlig med Romerkirken, greb Pave Pius VII derfor med Glæde den udstrakte Haand, og hans Statssekretær, Kardinal Consalvi, afsluttede paa hans Vegne Konkordatet med Frankrig (S. 82). Tre Aar senere (1804) kom Pius VII selv til Paris for at krone Napoleon I til Kejser; men Forholdet mellem den ny Kejser og Paven blev snart spændt, og til sidst blev Kirkestaten besat af franske Tropper, og Pius VII som Fange ført til Frankrig. Ved Kejserdømmets Fald kom han imidlertid paa fri Fod igjen, og en af hans første Regeringshandling var da Gjenoprettelsen af Jesuiterordenen (S. 46). Ved at give sig et andet Navn og ved at slutte sig til andre Ordener havde Jesuiterne i enkelte Stater i al Hemmelighed bevaret deres Ordens Overleveringer. Nu traadte de frem af Mørket, og Ledelsen af Pavedømmet kom snart igjen i deres Hænder. Det gik, som en af deres store Mænd havde sagt om sin Orden: »vi komme ind som Lam, og vi herske som Ulve; men jager man os ud som Hunde, komme vi tilbage som Ørne.«

I den Restaurationstid, som fulgte efter Napoleon I's Fald, steg Pavedømmets Magt og Indflydelse betydelig. Ønsket om, at »Tronen skulde hvile paa Altret«, stemte baade de katholske og de protestantiske Fyrster venlig over for Pavedømmet. Den romantiske Digterskole med dens Forkjærlighed for Middelalderen vakte hos mange Sympathi for den middelalderlige Romerkirke, og selv i Frankrig fandt Pavedømmet og dets Krav nu begejstrede Forsvarere baade blandt Statsmænd og Præster¹⁾. Mange af de franske Adelsmænd, der vare emigrerede som Fritænkere, vendte hjem som Romerkirkens lydige Sønner, og man kunde nu i Frankrig se en »hvid Jakobinisme«, der var lige saa ivrig efter at tilintetgjøre Revolutionens Virkninger, som de røde Jakobinere havde været efter at udrydde Kirken.

Juli-Revolutionen tilintetgjorde imidlertid mange af Roms stolte Forhaabninger om atter at blive Folkenes Herskerinde, og ogsaa i katholske Lande kom en Liberalisme til Magten,

¹⁾ J. de Maistre og Bonald; Lamennais.

som var i høj Grad faretruende for Roms middelalderlige Krav. Pius VII's nærmeste Efterfølgere udtalte forgjæves gentagne Gange i deres »Encyklika'er« (Omgangsskrivelser) Fordømmelse over Samvittighedsfrihed, Trosfrihed og hele Tidens Frihedsstræb. Da derimod Pius IX i 1846 blev Pave, saa' det et Øjeblik ud, som om der var kommet en liberal Hersker paa St. Peters Stol. Den ny Pave gennemførte nemlig straks flere frisindede Ændringer i Kirkestatens Styrelse, og »det unge Italien« haabede i ham at finde en Støtte for sit Arbejde for Italiens Frihed og Enhed. Men det varede ikke længe, før Pius IX maatte flygte bort fra sin Hovedstad, fordi han ikke kunde magte den revolutionære Bevægelse i denne; og da han senere vendte tilbage ved Hjælp af franske og østerrigske Soldater, var hans tidligere Frisind helt forsvundet. Jesuiterne fik ham mere og mere i deres Vold, og hans kløgtige Statssekretær, Kardinal Antonelli, havde ofte stor Vanskelighed ved at dæmpe den katholske Verdens Misnøje med Pavedømmets udæskende Forholdsregler.

I Kraft af sin pavelige Magtfuldkommenhed afgjorde Pius IX saaledes den gamle Strid (I, 93) imellem Thomisterne og Skotisterne om Marias syndfri Fødsel, idet han i Aaret 1854 forkyndte det ny Dogme om den hellige Jomfrus usmittede Undfangelse. I det følgende Tiaar skilte Savoyens Udvidelser og Oprettelsen af Kongeriget Italien Pius IX af med den største Del af »St. Peters Arv«, og den Landstrækning, han beholdt, maatte værges af franske Hjælpetropper. I sin Harmes herover udsendte han da 1864 en Encyklika med tilføjet Syllabus (3: Fortegnelse over Samtidens Vildfarelser), i hvilken han ikke blot fordømte Kommunismen og Socialismen, men hele Nutidens Frighjælsesarbejde.

For at sætte Kronen paa sin jesuitiske Kirkepolitik sammenkaldte han et Kirkemøde i Rom (1869—70), som efter mange indre Kampe til sidst proklamerede Dogmet om Pavens Ufejlbarhed. I Følge dette »vatikanske« Konciliums

Beslutninger skal herefter enhver romersk Katholik tro, at Paven er ufejlbar, naar han fra Kathedret til hele Kirken udtaler sig om Spørgsmaal, der vedrøre Tro og Sæder. Flere Bisper¹⁾, som forgjæves havde søgt at hindre Drøftelsen af dette Dogme, forlod det vatikanske Kirkemøde før Afstemningen for at undgaa at stemme imod det af Jesuiterne udarbejdede Forslag til Proklamering af Pavens Ufejlbarhed; men selv de ivrigste af disse faldt senere til Føje og underkastede sig Mødets Afgjørelse. Derimod var der udenfor Kirkemødet en Kreds af katholske Videnskabsmænd og Præster²⁾, som fastholdt Indsigelsen mod det ny Dogme. Disse saakaldte »Gammel-Katholiker« have dannet et eget Samfund, der har ladet sin første Biskop vie hos Hollands Jansenister (S. 62), og baade i Tyskland, Schweiz og Østerrig findes der gammel-katholske Menigheder.

Medens der i Rom blev afstemt om Pavens Ufejlbarhed, udbrød Krigen mellem Tyskland og Frankrig. Efter de første Nederlag maatte Napoleon III hjemkalde sine Tropper fra Kirkestaten, og derved mistede Paven sin sidste politiske Støtte. Da kort efter den franske Kejser blev Tyskernes Fange, rykkede Viktor Emmanuel, til Trods for en tidligere Aftale, ind i Rom, og da han under den romerske Befolknings Jubel havde taget Bolig i Kvirinal-Paladset, udtalte han: »nu ere vi her, og vi ville blive her!« Efter en Folkeafstemning blev derpaa Byen Rom og de sidste Levninger af Kirkestaten indlemmede i Kongeriget Italien; men en »Garanti-Lov« sikrede Paven suveræne Rettigheder, fri Forhandling med Udlandets Afsendinge, tre Paladser (Vatikanet og Lateranet i Rom med alle Samlinger, og Kastel Gandolfo ved Albanersøen til Sommerbolig) og en Aarpenge paa 2 $\frac{1}{4}$ Millioner Francs. Pius IX vedblev imidlertid til sin Død (1878) at fastholde Indsigelsen mod Kongeriget Italiens

¹⁾ T. E. Ketteler af Mainz og Dupanloup af Orleans.

²⁾ Hovedmændene vare Professorerne Döllinger og Friedrich i München.

Oprettelse og »Savoyens Usurpationer«, og han afviste ogsaa den tilbudte Aarpenge fra »Røverstaten«.

Hans Efterfølger Leo XIII (f. 1810) har heller ikke endnu udsonet Pavedømmet med Italien. Ogsaa Leo XIII betragter sig som »Fange i Vatikanet«, og han har hidtil fastholdt det politiske Løsen, som Pius IX efter Roms Indtagelse gav de trofaste italienske Katholiker: hverken at vælge eller vælges (til det italienske Deputeretkammer). Den italienske Lov, der paabød Ophævelsen af Klostrene paa Kongerigets Omraade, har nu ogsaa faaet Gyldighed i Pavens umiddelbare Nærhed, og Spændingen mellem Pavedømmet og det unge Kongerige Italien har været meget stærk. I den sidste Tid rører der sig dog hos mange paa begge Sider et Ønske om en rimelig Fredslutning.

Leo XIII tog ogsaa i Arv fra sin Forgænger en heftig Strid med det protestantiske Preussen, som for at standse Ultramontanismens Sejrsløb havde udstedt forskellige Kirke- og Skolelove, blandt andre de saakaldte »Majlove«, der greb dybt ind i Romerkirkens Liv. Lidt efter lidt lykkedes det imidlertid Bismark og Leo XIII ved forenede Kræfter at tilvejebringe et fredeligere Forhold mellem Berlin og Vatikanet, og den preussiske »Kulturkamp« er nu afløst af en Vaabenhvile, der maa betegnes som en Sejr for den pavelige Statskunst. Derimod har den franske Republik allerede i flere Aar ført en heftig Udryddelseskrig mod Kirken, efter at Gambetta havde udstedt Løsenet: »Kirken er Fjenden!« Den franske Radikalisme har tilladt sig alvorlige Krænkelser af Samvittighedsfriheden, og der har flere Gange været stillet Forslag om en ligefrem Opsigelse af Konkordatet med Pavedømmet.

Tyskland.

Overalt i hele Kristenheden spores der i Begyndelsen af det 19de Hundrebaar en religiøs Opvækkelse, der fra enkelte »stille i Landet« bredte sig til videre Kredse. Ogsaa i Tyskland var der paa forskellige Steder fromme

Mænd og Kvinder, som trods den herskende Rationalisme holdt fast ved den gamle Kristentro; og i de vanskelige Tider traadte de konfessionelle Modsætninger tilbage for Glæden over Fællesskabet i Troen.

I Holsten førte Matthias Claudius¹⁾ gennem sit Blad »der Wandsbeckerbote« i mange Aar med luthersk Djærvhed og Lune Kamp mod Tidens Forgudelse af »Oplysning«; og da Reformationens Trehundreaarsfest oprandt (1817), udsendte Præsten Klavs Harms i Kiel »95 Theses«, i hvilke han fremstillede Rationalismen som et Frafald fra Reformationen. Noget sydligere, i Bispestaden Münster, samledes der om den katholske Fyrstinde Gallitzin en Kreds af fromme Katholiker og Protestanter. Til den hørte i flere Aar ogsaa Lutheraneren Hamann, »Nordens Magus«, som i mange aandfulde, men dunkle Smaaskrifter bekæmpede Rationalismen hos Tidens Ordførere. I nøje Forbindelse med Claudius og Kredsen i Münster stod den fromme Boghandler Friedrich Perthes i Gotha, der som Forlægger med stor Skjønsmhed søgte at virke for Udbredelsen af Skrifter, der vare udsprungne af en kristelig Livsanskuelse. I Karlsruhe levede den reformerte Øjenlæge Jung-Stilling, hvis Tidsskrift, »den graa Mand«, var en kjær Læsning i de opvakte Kredse; i Zürich boede Præsten Lavater, som ogsaa gennem en udstrakt Brevveksling blev Raadgiver og Sjælesørger for mange Kristne i det fjærne.

Ved det ny Universitet i Berlin, som blev oprettet i Preussens Ydmygelsestid (1810), blev der ansat flere fremragende theologiske Lærere, der stillede sig i et langt inderligere Forhold til den kristne Tro end Oplysningstidens Theologer; og det samme var Tilfældet med Lærerne paa andre af Tysklands Højskoler. Den navnkundigste af Berliner-Universitetets theologiske Lærere var Schleiermacher. Han havde faaet sin første Uddannelse i en af Herrnhuternes Kostskoler, men han havde tidligt lidt Skibbrud paa

¹⁾ Han er Forfatter til Aftensangen: »Sig Maanen langsomt hævers«.

sin Barnetro. I sit første Skrift: »Taler om Religionen til de dannede blandt dens Foragtere« (1799) tog han Ordet for en pantheistisk Religiøsitet, der var vidt forskjellig fra den kristne Tro; men efterhaanden kom han den positive Kristendom langt nærmere. Baade som Professor og Præst øvede han en stor Indflydelse paa mange, og hans stærke Fremhævelse af Følelsens Betydning i Religionen bragte mange til at bryde med den rationalistiske Forstands-Kristendom.

Schleiermacher var en ivrig Talsmand for den »Union« eller Sammensmæltning af den lutherske og den reformerte Kirkeafdeling i Preussen, som ved et Kongebud blev bragt i Stand efter Reformationens Trehundreaarsfest (1817). Unionen blev hilset med Glæde af Rationalisterne, som stod lige langt fra Luthers og Calvins Kristendomsopfattelse; men den stødte paa stor Modstand hos adskillige troende Lutheranere og reformerte. I Breslau begyndte der en Bevægelse blandt Byens og Omegnens Lutheranere, som førte til Dannelsen af et eget Samfund, de saakaldte »Gammel-Lutheranere«, der ikke, som Unionen krævede, vilde holde Nadverfællesskab med de reformerte. Efter haarde Forfølgelser fik Gammel-Lutheranerne i Preussen til sidst Lov til at danne en Frikirke, som vilde bevare de lutherske Bekjendelsesskrifters Lære og de lutherske Kirkeskikke¹⁾. Senere er Unionen ogsaa bleven indført i andre tyske Lande, og hvor det er sket, har der dannet sig gammellutherske Frimenigheder. Men indre Stridigheder have frembragt alvorlige Spaltninger indenfor den gammellutherske Frikirke.

Blandt Berliner-Universitetets Lærere var ogsaa Filosofen Hegel, der øvede en lignende Indflydelse i dette Hundredaar, som Kant i forrige. Han lærte, at Filosofien i Begrebets Form har det samme, som Religionen i Forestillingens Form, og Hegelianerne fremstillede derfor en Tid lang Kristendommen som »den absolute Sandhed i Forestillingens Form«. Men efter Hegels Død skiltes hans Disciple. Den højre

¹⁾ Til denne Frikirke hørte Besser, »Bibeltimernes« Forfatter.

Side af den hegelske Skole kom den kristne Tro meget nærmere end deres Mester; men den venstre Side sagde sig helt løs fra det kristelige Skin, som var lagt over den hegelske Filosofi. Til denne venstre Side hørte Strauss, der i sit »Jesu Liv« fremstillede den evangeliske Historie som en Mythe, og Feuerbach, der fornægtede baade Gud, Frihed og Udødelighed. Til Hegels Skole hørte ogsaa den lærde Kirkehistoriker, Professor Baur i Tübingen, der rettede en skarp Kritik mod de fleste nytestamentlige Skrifers Ægthed. Over for de Angreb, der fra forskellige Sider blev gjort mod den kristne Tro og den hellige Skrift, fandt Menigheden imidlertid Forkæmpere i en Række troende og lærde Theologer, og under Sammenstødet mellem Kristendommen og dens Fjender blev mange forhen ligegyldige bragte til en alvorlig Overvejelse af Spørgsmaalet: hvis Søn er Kristus?

Efterhaanden som Materialismen og Kristendomsfjendskabet greb om sig, maatte Kirkens Mænd ogsaa tænke paa ny Midler til at bringe Folkemasserne det gamle Evangelium; og de sociale Nødstande stillede ny Krav til den kristne Menigheds Kjærlighed. Allerede 1833 havde en ung theologisk Kandidat ved Navn Wichern gjort »das rauhe Haus« i Nærheden af Hamburg til et Midtpunkt for mange kristelige Kjærlighedsgjæringer; senere gennemrejste Wichern Tyskland paa Kryds og tværs for at vække Deltagelse for en »indre Mission« blandt de for Kirken fremmedgjorte Folkemasser. I Kaiserswerth grundede Præsten Fliedner 1836 den første Diakonissestiftelse paa protestantisk Grund, og senere aabnede en af Fr. Perthes' Sønner, Klemens Perthes, juridisk Professor i Bonn, i denne By det første Gjæstehjem for Haandværkssvende.¹⁾ Kort efter Tohundredaarsfesten for Gustav Adolfs Død dannedes Gustav-Adolfs-Foreningen, der har bygget

¹⁾ Det første Asyl for Smaa børn blev oprettet af en elsassisk Tjenestepige, Louise Schöpler, der tjente hos den fromme Præst Oberlin i Steinthal († 1826).

mange Kirker, Skoler og Præstegaarde for fattige protestantiske Menigheder i papistiske Lande.

I den seneste Tid, da en vantro Socialisme med en hidtil ukendt Iver har stræbt at drage Arbejderne fra Kristendommen, have flere af Kirkens Mænd taget Del i Drøftelsen af de sociale Spørgsmaal og stillet sig ved Arbejdernes Side for at virke med til en retfærdig Løsning af Striden mellem Kapital og Arbejde. Den berlinske Hofpræst Stöcker har saaledes dannet en »kristelig-social Arbejderforening«, og en anden tysk Præst, Bodelschwingh, har ved Oprettelsen af Arbejderkolonier søgt at skaffe de arbejdsløse Vagabonder en Virksomhed og et Hjem.

England.

Den Bevægelse, der udgik fra Wesley og Whitefield, gav sig ikke blot Udslag i Dannelsen af talrige methodistiske Menigheder i og udenfor England, men den vakte ogsaa mange af den engelske Statskirkes Medlemmer op af deres religiøse Ligegyldighed. Der dannedes indenfor Statskirken et »evangelisk Parti«, som ikke var bange for at række Dissenters Haanden, naar det gjaldt om at virke for Guds Riges Udbredelse eller om at vise ægte Menneskekjærlighed. Til dette Parti hørte blandt andre den fromme Lægmand Villiam Wilberforce, der allerede som en femten Aars Dreng sendte en Avis i York en Artikel, som var rettet imod »Handelen med Menneskekjød« (Slavehandelen). Wilberforce var i mange Aar, baade i og udenfor Parlamentet, en utrættelig Forkæmper for Negerlaveriets Ophævelse, og inden han døde (1833), havde han den Glæde at se Vedtagelsen af Negeremancipations-Billen sikret. Wilberforces Navn er ogsaa knyttet til en stor Mængde Bestræbelser for at fremme Religionsfrihed og kristelig Oplysning, og de fleste af de engelske Selskaber, som dannedes i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Hundreaar, havde i ham en trofast Støtte.

Det vaagnende Trosliv gav sig nemlig ogsaa i England Vidnesbyrd ved en længe ukjendt Iver for indre og ydre Mission. Allerede i Aaret 1780 havde Bogtrykkeren Robert Raikes i Gloucester aabnet den første engelske Søndagsskole, og baade i England og Skotland blev der ved Hundredaarsgrænsen stiftet flere store Missionsselskaber, som udsendte Missionærer til Hedningelandene. 1804 dannedes det britiske Bibelselskab, der har udbredt Bibler og ny Testamenter paa næsten alle Verdens Tungemaal. Fem Aar senere oprettede Lewis Way et Selskab, som begyndte en Mission blandt Jøderne. Saa vel i Amerika som paa det evropæiske Fastland fandt alle disse Bestræbelser Efterfølgelse¹⁾, og de mange Missionsmøder og Bibelselskabsmøder fik stor Betydning som Midler til at nære og vække Sansen for Guds Rige.

De nævnte Kjærlighedsgjerninger havde for en stor Del deres Udspring fra den Retning indenfor den engelske Statskirke, som man plejer at kalde den lavkirkelige. Disse lavkirkelige, hvis Kjærne dannedes af det evangeliske Parti, lagde større Vægt paa Livet end paa Læren, og de oversaa' mange væsentlige Uoverensstemmelser, hvor de fandt levende Kristendom. Over for dem stod der en høj-kirkelig Retning, som stærkt fremhævede Kirkens og Sakramenternes Betydning i Modsætning til de lavkirkeliges »Forsamlings-Kristendom« og deres Tilbøjelighed til, paa methodistisk Vis, at stille Daab og Nadver i Skygge for Prædikenen. Den høj-kirkelige Retning, der har sit Hovedsæde i Oxford, traadte i Trediveerne frem i en ejendommelig Skikkelse under Ledelse af Professorerne Pusey og Newman, som i nogle Traktater (*tracts for the times*) udtalte mange Tanker, der mindede mere om Rom end om Wittenberg og Genève. Disse Puseyiter eller Traktarianere nøjedes ikke med at fremhæve Betydningen af den fælleskristelige Arv, som Protestantismen deler med Papismen,

¹⁾ Danmark fik saaledes 1814 sit eget Bibelselskab, 1821 sit eget Missionsselskab.

eller med at hævde Læren om Gjenfødslen i Daaben. De søgte tillige at begrunde Bispedømmets guddommelige Oprindelse og Nødvendighed og lagde, ligesom Romerkirken, stor Vægt paa de engelske Bispers formentlige Forbindelse med Apostlene gennem den saakaldte »apostolske Succession«. De talte endvidere om det særlige Præstedømmes Betydning og om »Nadverofret« paa en Maade, der maatte forekomme mange Protestanter højt betænkelig. Enkelte af Puseyiterne forlod ogsaa den engelske Statskirke og gik over til Papismen; det var saaledes Tilfældet med Newman, som i dette Øjeblik er en af Romerkirkens Kardinaler. Pusey og de fleste af hans Tilhængere bleve imidlertid i den engelske Statskirke, i hvilken de have dannet et »ritualistisk« Parti, som har søgt at bringe Gudstjenesten saa nær som muligt til Romerkirkens; og ved forskellige meget udbredte Andagtsbøger have de gjort Propaganda for mange papistiske Lærdomme, som Luther og Calvin forkastede.

Under Indtrykket af den Fare, som truede Protestantismen fra den puseyitiske Bevægelse, dannedes 1846 i London den evangeliske Alliance. Denne Forening omfatter Medlemmer af forskellige protestantiske Folkekirker og Sekter, der vedkjende sig visse Trosartikler, som Alliancen selv har sammenstillet. Dens Formaal er Afværgelse af Romerkirkens Overgreb og Udbredelse af bibelsk Kristendom. Med visse Mellemrum afholder den store internationale Møder, paa hvilke de kristelige Samfundsspørgsmaal drøftes, og den har ofte søgt at virke til Gunst for Religionsfriheden, hvor denne af konfessionelle eller politiske Grunde var truet.

Ogsaa i England har der længe været et Parti, som stillede sig fjendtlig over for den kristne Tro. Den store Naturforsker Darwins Lære om Arternes Oprindelse er af mange bleven brugt til Angreb paa Biblen og Kristendommen, og den nyere Materialisme og Atheisme har ogsaa i England fundet ivrige Tilhængere. I den sidste Tid har der dannet sig en Skole af saakaldte Agnostikere, der hverken ville benægte eller bekræfte Guds Tilværelse, fordi

man efter deres Mening intet kan vide om Tilværelsen af en usynlig Verden. I disse agnostiske Filosofer har den kristne Tro i Reglen bitre Fjender, og baade fra Vantroens og fra Sekternes Side arbejdes der ivrig for at skabe en Folkestemning for den engelske Statskirkes Ophævelse. I Aaret 1869 blev den biskoppelige Statskirke i Irland ophævet af Hensyn til Øens overvejende papistiske Befolkning, og siden den Tid er der agiteret utrættelig for at faa den biskoppelige Statskirke ophævet enten i hele England eller i det mindste i Wales, hvor Sekterne have den største Tilslutning.

I vore Dage er der i det hele taget gaaet en stærk frikirkelig Strømning gennem mange reformerte Statskirker, og i Løbet af det sidste halve Hundredaar er der dannet flere reformerte Frikirker. Efter at Schweizeren Alexander Vinet († 1847), af kristelige Grunde, med stor Styrke havde taget Ordet for Adskillelsen af Stat og Kirke, skete der i Fyrreerne i et Par Schweizer-Kantoner og i Frankrig¹⁾ Udtrædelser, som førte til Dannelsen af nogle smaa Frikirker²⁾. Kort i Forvejen var der ogsaa i Skotland sket en betydelig Udtrædelse, fordi Parlamentet ikke vilde gjengive den presbyterianske Statskirke det fri Præstevalg (S. 38), som i Begyndelsen af det attende Hundredaar mod Tro og Love var berøvet Skotterne. Da Billen om Ophævelsen af den forhadte »Patronatslov«, som gav en Patron Ret til at paatvinge en Menighed en Præst, med stort Flertal var bleven forkastet i Parlamentet, traadte over 400 skotske Præster ud af Statskirken, og de og deres Menighedsmedlemmer dannede da en Frikirke (1843).

Den vigtigste Leder af den skotske Frikirkebevægelse var Chalmers, der baade som Præst, Apologet og Statsøkonom havde vundet et godt Navn ogsaa udenfor Skot-

¹⁾ Der havde siden Napoleon I's Tid nemlig ogsaa reformerte og Lutheranere modtaget Statsunderstøttelse til Lønning af deres Præster.

²⁾ Allerede tidligere var der ogsaa i Holland dannet en lille Frikirke af retroende reformerte, som, i Modsætning til Rationalisterne i Statskirken, vilde staa fast paa Dordrechter-Synodens Grund.

lands Grænser. Ved hans Side stod blandt andre Præsten Guthrie, der senere, for at frelse fattige Børn fra Laster og Forbrydelser, i Edinburgh indrettede de saakaldte »Pjalteskoler« (*ragged schools*), som have virket til stor Velsignelse. I den nyeste Tid (1875) har Parlamentet endelig ophævet Patronatsloven, men derved er den kirkelige Spaltning i Skotland ikke bleven lægt. Efter Ophævelsen af denne Lov har den skotske Frikirke endog udtalt, at Forbindelsen af Stat og Kirke efter dens Mening strider mod Skriften, og Ønsket om »*disestablishment*« (Ophævelse af Statskirken) er lige saa udbredt i Skotland som i England.

Medens Chalmers endnu virkede i Glasgow som Præst i Statskirken, var Edvard Irving et Par Aar hans Medhjælper. Senere blev Irving kaldet til London som Præst for en skotsk Menighed, og han kom snart i stort Ry paa Grund af den mægtige Veltalenhed, med hvilken han udlagde Profetierne om Guds Riges Fuldendelse. Irving tog ogsaa Del i nogle Møder, som den rige Bankier, Henrik Drummond, i Aarene 1826—30 holdt paa sit Landsted Albury Park for med en Kreds af Venner at overveje Skriftens Ord om de sidste Ting. Efterhaanden kom Irvings Prædikener mere og mere til at dreje sig om Kristi Gjenkomst, som efter hans Tro var nær forestaaende, og i hans Menighed viste der sig en ejendommelig sværmerisk Bevægelse. Da der fra forskellige Steder i Skotland var indløbet Efterretninger om, at Aposteltidens Naadegaver formentlig havde vist sig igjen, sendte Irving nogle af sin Menighed afsted for at se, hvorledes det forholdt sig med de Rygter, der gik om underfulde Helbredelser, Profeti og Tungetale (I, 10). Efter at Udsendingene vare komne tilbage, udtalte Irving sin Forvisning om, at Bevægelsen i Skotland var et Værk af Hellig-Aanden, og snart kom lignende Fremtoninger til Syne i hans egen Menighed.

Irvings Stilling til denne saakaldte »ny Pinse«, i hvilken de fleste Kristne kun kunde se Selvskuffelse og sygeligt Sværmeri, bragte ham i Strid med den skotske General-

Synode. Da han nu tillige lærte, at Kristus var født med en syndig Natur, som kun ved Hellig-Aandens særlige Indvirkning var bleven bevaret for Fald, blev han anklaget for General-Synoden og afsat som Vranglærer (1833). Hans Tilhængere byggede imidlertid en ny Kirke til ham, men allerede Aaret efter døde han af en hidsig Feber hjemme i Skotland. Endnu før hans Død var der gjort Begyndelse til Dannelsen af den saakaldte katholsk-apostolske Menighed. I Efteraaret 1832 havde en Profet ved en af Irvings Gudstjenester forkyndt, at Gud havde kaldt Advokaten Cardale til »Apostel«. Senere blev ogsaa Drummond paa samme Maade udpeget til Apostolatet, og til sidst blev det apostolske Tolvtal fuldt. De ny Apostle trak sig derpaa tilbage til Albury Park, men efter nogen Tids Forløb udsendte de til alle Kristenhedens gejstlige og verdslige Myndigheder et Vidnesbyrd om det genoprettede Apostolat og om de Tegn, som formentlig havde ledsaget dette. Hver af de tolv Apostle fik sin særlige Kirkeprovins; Norden blev tildelt Apostlen King Church.

Skjønt Irvingianismen har sit Udspring fra den skotske Presbyterianisme, der jo er en yderlig gaaende Protestantisme (S. 37 flg.), minder den i meget om Romerkirken. Den har faaet et rigt Ritual, som er dannet ved Laan, dels fra den gamle Kirkes, dels fra Romerkirkens og den biskoppelige Kirkes Liturgi. Irvingianerne forkaste vel Papismens Lære om Messeofret som Afgudsdyrkelse, men naar de gaa ind og ud af Kirken, vise de, som de romerske Katholiker, ved Knæfald deres Ærefrygt for Nadverelementerne, der som Tegn paa Herrens Nærværelse altid staa paa Altret. Efterhaanden er ogsaa baade Salvning af de syge (Jak. 5, 14), Røgelse og Vievand kommet i Brug, og der er indført en særegen »Besegling« (Joh. Aab. 7, 3 flg.) af de troende, som udføres af en Apostel ved Haandspaalægelse og Salvning med Olie. Knudepunktet i Irvingianismens Prædiken er Forkyndelsen af Kristi nære Gjenkomst, og ved den omtalte Besegling skal den Førstegrøde indsamles, som skal frelses fra den store

Trængsel, der før Herrens Gjenkomst kommer over Jorden.

Ogsaa med Hensyn til Opfattelsen af de kirkelige Embeder staa Irvingianerne fjærnt fra Presbyterianismen. De mene, at der i den sidste Tid igjen er skjænket den katholsk-apostolske Menighed de samme Embeder som den første Menighed, baade Apostle, Profeter, Evangelister, Hyrder og Lærere (Ef. 4, 11 flg.); og foruden disse, der virke til Gavn for hele Menigheden, har hver enkelt irvingiansk Menighed en Engel (Joh. Aab. 2, 1. 8 osv.) eller Biskop, Ældste og Diakoner. Under Gudstjenesten fremtræde disse i farverige Dragter, der ere indrettede efter Romerkirkens og Grækerkirkens Messeklæder.

Amerika.

De Nybyggere, som lagde Grunden til de nordamerikanske Fristater, vare for største Delen religiøst bevægede, og de drog i Reglen til den ny Verden for dér at kunne dyrke Gud efter deres Overbevisning. Efterhaanden dannedes der i hver Nybygd en Statskirke, som havde et forskjelligt Præg i Overensstemmelse med de oprindelige Indbyggers forskellige Konfession. Men de, der selv havde ønsket fuld Religionsfrihed, vare ikke altid villige til at yde andre det samme. Indenfor de nordamerikanske Statskirker herskede der derfor ofte en stor Ufordragelighed, og først efter Statskirkernes Ophævelse i Slutningen af forrige og i den første Menneskealder af dette Hundreaar have alle Fristaterne faaet fuld Religionsfrihed.

Efter Statskirkernes Fald er Unionen bleven en fri Tumbleplads for alle kirkelige Partier og Sekter, der her betragtes som forskellige, lige stillede »Denominationer«. I Følge Unionens Grundlov maa Kongressen hverken indføre nogen bestemt Religion eller Konfession eller hindre en eneste Borger i Nydelsen af fuld Religionsfrihed, saa længe Statens og Sædelighedens Love ikke krænkes. Men skjønt Stat og Kirke fuldstændig ere adskilte, er Folket dog ingenlunde skilt fra Religionen. Det var ikke Had til

Kristendommen, som hidførte Statskirkernes Fald, men en vidt udbredt Overbevisning om, at »Religion thrives bedst i fri Luft.« Som Vidnesbyrd om Folkets Forhold til Kristendommen er det paabudt, at Kongressen skal aabnes med Bøn, og Staten sørger for Præster til Hær og Flaade. Der holdes fælles Bededage, og der er udstedt Love mod Gudsbespottelse og Flerkoneri. Søndagshelgen overholdes saa strængt, at Aftaler, som sluttes om Søndagen, paa mange Steder ere ugyldige, og der maa ikke holdes politiske og kommunale Valg den Dag. Kirkernes og Skolernes Ejendom er skattefri, og Præsterne have ofte, som »samfundsnyttige« Personer, fri Rejse med Jærnvægstog og Dampskibe. Religionsundervisningen meddeles udenfor Skoletiden af vedkommende Denominations Præst eller i en Søndagsskole, men Stats-skolerne begynde i Reglen hver Dag deres Arbejde med Bibellæsning, Bøn og Salmesang.

Fristaterne have ikke blot vist Gæstfrihed over for alle religiøse Flygtninge, men de have ogsaa taget virksom Del i mange af den nyere Tids Kjærlighedsgjæringer. Søndagsskolerne have ingensteds naaet en saadan Udvikling som i den nordamerikanske Union, og Amerika har jævnlig sendt Opvækkelsesprædikanter til Evropa, som nys Moody og Sankey. Arbejdet for Slavernes Frigjørelse er blevet støttet af mange nordamerikanske Kristne, men i Unionen har der paa den anden Side været ikke saa faa Præster og Lægfolk, som vilde bevise Slaveriets Ret a Biblen. Maadeholdsbevægelsen har i Amerika faaet en uhyre Indflydelse og er derfra gaaet over hele Verden; og en stor Mængde amerikanske Missionsselskaber, tilhørende forskjellige Denominationer, have sendt Missionærer til Hedningelandene.

Mange religiøse Partier have ved Omplantningen i den amerikanske Jordbund antaget en ejendommelig Skikkelse, og Unionen er bleven Moderskjødet for en hel ny Religion: Mormonismen, der i flere Henseender er et ukristeligt Vrægebillede af Irvingianismen. Stifteren af denne Religion,

Josef (Joe) Smith, var født i Staten Vermont og hørte til en ilde omtalt Familie, der gav sig af med Skattegravning. Han fik en meget daarlig Opdragelse, og da han var fjorten Aar gammel, kunde han knap læse og skrive. Paa den Tid kom han imidlertid til at tænke over Livet efter Døden, og for at faa at vide, hvilken af de mange Sekter han skulde ty til, gik han ene ud i en Skov og bad, efter Jak. 1, 5, Gud om Visdom til at vælge den rette. Han fortalte siden, at Gud da havde sagt til ham, at han ikke skulde slutte sig til nogen Sekt, fordi de alle vare fordærvede; og at et Par Aar senere Engelen Moroni havde aabenbaret sig for ham og givet ham mærkelige Oplysninger.

Engelen skulde blandt andet have meddelt ham, at de amerikanske Indianere (Rødhuderne) ere en til Amerika indvandret Levning af Israels Folk, og at deres Profeter paa et skjult Sted havde nedlagt deres Aabenbaringer om Guds Rige; og tillige skulde Engelen have lovet at vise ham disse. Smith fortalte videre, at han 1823, under Engelen Ledelse, i en Høj havde fundet en Stenkiste, som indeholdt nogle Guldplader, der vare beskrevne med »nyægyptiske« Skrifttegn. Ved Hjælp af underfulde Briller, »Urim og Tummim« (se 2. Mos. 28, 15 flg.; 4. Mos. 27, 21), som ogsaa fandtes i Kisten, skal det imidlertid 1829 være lykkedes Josef Smith at læse de hemmelighedsfulde Skrifttræk; og de Plader, der ikke vare »forsegled«, bleve derpaa oversatte paa Engelsk og udgivne under Titlen: *Mormons Bog*.

Denne Mormon-Bibel fortæller i den hellige Skrifs Tonefald om Jødernes Landing i Amerika og om de gode »Nefiters« sidste Profet Mormon¹⁾, som før de onde »Lamaniters« (d: Rødhudernes) endelige Sejr nedskrev Slægtens Historie og Syner. Skjønt Bogens Indhold vitterlig var taget fra en Roman, i hvilken en forhenværende Præst ved Navn

¹⁾ Ordet Mormon forklare Mormonerne selv af det gæliske »mor« (d: stor) og det gammeltyske (?) »mon« (god), saa at det sammensatte Ord skal betyde: i høj Grad god.

Spalding havde fremsat sine fri Fantasier om Amerikas Urindbyggere, mødte den dog en mærkelig Tiltro. I Begyndelsen ventede Smith vist kun at tjene Penge ved Mormons-Bogen, men snart indsaa' han, at det var muligt paa den som Grundlag at stifte en ny Religion. Han og en af hans Venner indviede flere Tilhængere til »aronitiske Præster«, og i Staten Ohio, hvor han ikke var bekendt, fik han ikke saa faa Disciple, som han omdøbte. Selv kaldte han sig nu »Herrens Profet med Aabenbaringens Gave«, og han udsendte Apostle og Evangelister for at indbyde Folkene til det jordiske Paradis, som han og hans Tilhængere havde plantet i Nauwoo (udt. Novú) i Staten Illinois.

I Løbet af fem Aar samledes der 20,000 Indbyggere i Nauwoo, hvor Josef Smith om Morgenens som General holdt Hærskue over Soldaterne, om Eftermiddagen som Ypperstepræst fortolkede Mormons Bog og om Aftenen som Hotelvært styrede en stor Gæstgivergaard. En Tid lang gik alt godt for ham, og 1844 nærrede han endog et Øjeblik et forfængeligt Haab om at blive Fristaternes Præsident. Aaret i Forvejen var han imidlertid i al Hemmelighed fremkommet med en Aabenbaring om Flerkoneriets Tilladelighed, og da Hemmeligheden blev røbet af frafaldne Mormoner, blev der vakt en uhyre Forbitrelse imod ham. Guvernøren i Illinois kastede ham i Fængsel; men Fangevogteren blev overmandet af en Folkehob, og Josef Smith skudt, da han søgte at flygte ud af Vinduet.

Efter hans Død fremtraadte Brigham Young som »Mormonernes Mose« og førte dem til Saltsøen, hvor Utah blev Hovedsædet for den ny Religions Tilhængere, som kaldte sig selv »Jesu Kristi Kirke af de sidste Dages hellige«. Som Mormonernes Ypperstepræst og Profet ledede Brigham Young († 1877) i mange Aar med stor Dygtighed det mormonske Samfund, og under hans Styrelse ere utallige Evropæere strømmede til Utah for at blive Medlemmer af dette saakaldte Tusendaarsrige. De nordiske Lande have især givet et stort Bidrag til Saltsøstadens Befolkning. Ved Flid

og heldige Spekulationer lykkedes det Mormonerne at samle betydelige Pengemidler, og Utah har faaet et pragtfuldt Tempel og store offentlige Bygninger. Men Flerkoneriet har bragt Mormonerne i Strid med Unionen, og i dette Øjeblik er Utahs Fremtid og hele Mormonismen stærkt truet.

Mormonismens Lære, der især er nedlagt i den saakaldte »Lærdommens og Pagternes Bog«, er videre udviklet af Brigham Young og Brødrene Pratt. Den gaaer ud paa, at det tusendaarige Rige allerede er oprundet ved Saltsøen, hvor »Lammets udkaarne Brud« samles. Mormonerne forkaste Treenigheden og lære, at der er mange Guder, men at disse, som Folkeguder, have hver sit Distrikt. De døbe kun voksne, og Daaben sker da ved Neddykkelse. Nadver holdes som et Mindemaaltid med Brød og Vand. Kun de Kvinder, som ere blevne »beseglede« til en Mand af de sidste Dages hellige, kunne faa Del i den fuldkomne Herlighed, og Brigham Young sagde rent ud: »uden Flerkoneri er der hverken Forløsning eller Ophøjelse i Himlen.« Næst de eventyrlige Fortællinger om den formentlige Paradisstand i Utah er det vel især Flerkoneriet, som har skaffet Mormonismen saa mange Tilhængere.

Danmark.

Paa samme Tid som Balle og Nordal Brun fra deres Bispestole talte den gamle Kristentros Sag, lød der i den danske og norske Almue Røster mod den herskende Rationalisme. Efter Aaret 1797 drog den norske Bonde Hans Nielsen Hauge († 1824) fra Bygd til Bygd i sit Fædreland for at prædike Bod og Omvendelse. Øvrigheden kastede ham en Tid i Fængsel som »Løsgænger«, og han maatte døje meget ondt. Men rundt i Norge samlede hans Venner sig til fælles Opbyggelse paa den gamle Tros Grund; og »Haugianernes« mørke Alvor og pietistiske Fromhed har paatrykt mange Egne af Norge et Præg, som endnu ikke er udslettet.

Omtrent samtidig begyndte der en lignende Bevægelse i den danske Almue, baade i Jylland og paa Fyn. I Bjerre Herred vilde de saakaldte »stærke Jyder« ikke finde sig i Indførelsen af Evangelisk-kristelig Salmebog og Balles Lærebog. Regeringen greb da først til forskellige Tvangsforholdsregler. Disse kunde imidlertid ikke kue Jydernes seje Modstand, og til sidst fik de stærke Jyder Lov til at beholde Kingos Salmebog og til fremdeles at lade deres Børn konfirmere efter Pontoppidans »Forklaring«. Hernhuterne, der havde grundet en Pilgrimsmenighed i Kristiansfeld, havde derfra jævnlig sendt Missionærer til Fyn, og ogsaa paa denne Ø havde der dannet sig flere Kredse af opvakte, som kom sammen for at læse i Johan Arndts »Sande Kristendom« og synge Brorsons Salmer. Efter 1819 opstod der, især i Egnen om Kjerteminde, en religiøs Bevægelse, som blev ledet af Husmanden Kristian Madsen, der rejste rundt paa hele Fyn og holdt Opvækkelsesmøder. I Begyndelsen brugte Øvrigheden en Forordning fra 1741 om gudelige Forsamlinger imod den saakaldte »Kjerteminde-Sekt«, men da Prins Kristian blev Fyns Guvernør, fik denne Forordning en saa mild Fortolkning, at de opvakte Fynbor i Reglen kunde holde deres gudelige Forsamlinger i Fred udenfor Byerne.

Medens der hist og her i Provinserne forefaldt hyppige Sammenstød mellem den stedlige Øvrighed og de opvakte Lægfolk, var der i Hovedstaden udbrudt en Kirkekamp, som fik den største Betydning for det religiøse Liv i hele vort Fædreland. I Aaret 1825 udgav den theologiske Professor H. N. Clausen et lærdt Værk om »Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«, og i dette lovpriste han den preussiske Union (S. 93) og hævdede den filologiske og filosofiske Kritiks Betydning for den rette Forstaaelse af den hellige Skrift. Faa Dage efter at Clausens Bog var udkommet, udgav Præsten Nik. Fred. Sev. Grundtvig et lille Modskrift: »Kirkens Gjenmæle mod Prof. Clausen«, som straks vakte en uhyre Opsigt.

Grundtvig var født 1783 i Udby, hvor hans Fader, en Svoger til Biskop Balle, virkede som en from Præst af den gamle Skole. Allerede i sin Barndom »glødede« han, naar han læste om Luther, og han ønskede sig voksen for at kunne være »Balles Vaabendrager« i Kampen mod Vantroen. Men efterhaanden blev han selv smittet af Tidens Fornægtelse, og da han (1800) blev Student, var han efter sin egen Udtalelse »en Hedning«. Til Trods for sin Lige-gyldighed over for Kristendommen, besluttede han imidlertid at studere Theologi, og hans Fætter, Henrik Steffens, som paa den Tid holdt sine vækkende Forelæsninger ved Kjøbenhavns Universitet, lærte ham at se Kristus som »Tidernes Midtpunkt«. Efter at være bleven theologisk Kandidat opholdt Grundtvig sig tre Aar paa Langeland som Huslærer paa en Herregaard, og i den Tid fordybede han sig i de islandske Sagaer, i Fichtes og Schellings Filosofi, og i Gøthes, Schillers og Shakespeares Digterværker; og Øhlenschlägers nordiske Digte aabnede hans Blik for den nordiske Oldtids Højhed og Kraft. Af og til prædikede han ogsaa, men, som Rationalisterne, om »Pligt og Saligheds Fortjeneste, om den dydige Mand, den redelige Sandhedens Lærer, Jesus«.

Lidt efter lidt begyndte dog, hvad han selv kalder »Hjemgangen til Kristendommen«, og da han 1810 i Kjøbenhavn holdt sin Dimisprædiken: »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?«, kom han »ganske uformodenlig« i Strid med Hovedstadens Præsteskab, som i hans djærve Ord mod den kraftløse Rationalisme saa' et Angreb paa »den hele Stand af Religionslærere«. Han var den Gang i en stærk religiøs Gjæring, under hvilken han »for Alvor« læste Biblen, navnlig Profeterne, samt Luthers og Kingos Salmer; og under Bøn grublede han over, »hvordan en Reformation, især med Pen og Blæk, i vore Dage lod sig udføre«. 1811 blev han Kapellan hos sin Fader, og Aaret efter skrev han sin første »Verdens-Krønike«, i hvilken han fremstillede Historien som »et uforkasteligt Vidnesbyrd om Kristendommens vidunderlige Oprindelse«. Ogsaa denne Bog blev, paa

Grund af den kristelige Grundbetragtning og mange haarde Domme over levende og døde, Gjenstand for stærke Angreb.

Da hans Fader var død, vendte han tilbage til Hovedstaden, og det var hans Ønske at blive Præst der inde; men dertil var der foreløbig ingen Udsigt paa Grund af den Misstemning, som hans Dimisprædiken og hans Verdenskrøniker havde vakt. Derimod gav Frederik VI ham, »mod hans Vilje, men til hans Bedste«, Sognekaldet i Præstø, og da han havde virket dér halvandet Aar, blev han Kapellan ved vor Frelseres Kirke i Kjøbenhavn (1822), og som saadan skrev han »Kirkens Gjenmæle«. Dette djærve Forsvar for Kristendommen og Lutherdommen bragte Prof. Clausen til at paaføre Grundtvig en Injurieproces, som endte med, at han blev idømt en Pengebøde og sat under Politiets Censur. Inden der faldt Dom i denne Sag, havde Grundtvig imidlertid af egen Drift (1826) nedlagt sin Præstegjerning, og de næsten tretten Aar levede han uden Embede, sysselsat med literære Arbejder. I denne Tid falder blandt andet Udgivelsen af hans »Kristelige Prædikener eller Søndagsbog« og Begyndelsen af hans »Sangværk til den danske Kirke«, der indeholder en stor Mængde originale og oversatte Salmer; de sidste ere tagne fra alle Tider og Egne, lige fra den gamle Grækerkirkes Salmedigtning til den nyere tyske og engelske. Nogle Aar efter sin Embedsnedlæggelse fik han af Frederik VI Tilladelse til, som »fri Aftensangsprædikant«, at bestige Prædikestolen i Frederikskirken paa Kristianshavn, og 1839 blev han kaldet til Præst ved Vartov Hospital. Der virkede han til sin Død (1872), omgivet af en fri Menighed, og baade i Kirke, Skole og Folkeliv sporedes der mægtige Virkninger af hans Gjerning.

I sin Kamp mod Rationalismen hævdede Grundtvig de tre Trosartikler som det oprindeligste Vidnesbyrd om den sande Kristendom, som »Ordet af Herrens egen Mund«. Daaben og Nadveren betragtede han som den kristne Menigheds to Livskilder, og de Ord, der lyde ved dem, som »Guds Ord til os«. I Modsætning til Orthodoxien drog han et skarpt

Skjel mellem Tro og Lære, og over for Pietismens Fordømmelse af alt menneskeligt fremhævede han Betydningen af et sandt Menneskeliv som Grundlaget for et sundt Kristendom. Og han har været en af Forkæmperne for Religionsfrihed og for Frihed indenfor Folkekirken.

Paa samme Tid som Grundtvig begyndte sin Kamp mod Rationalismen, fremtraadte ogsaa Præsten Jakob Peter Mynster som dens Modstander. Han var født i Kjøbenhavn 1775, og dér henlevede han sin Barndom og Ungdom, i Omgang med Steffens, Øhlenschläger og Brødrene Ørsted. Efter at have underkastet sig den theologiske Embedsprøve blev han Huslærer paa Bregentved og 1801 Sognepræst i Spjellerup paa Sjælland. Skjønt Præst stod han dog endnu den Gang fjærnt fra Kirkens Tro; han siger selv, at han »havde inddrukket saa mange Fordomme mod den historiske Kristus, at den evangeliske Historie for ham næsten kun havde poetisk Værd«. Men i 1803, som han sad i sin Sofa og læste et Skrift af den tyske Religionsfilosof Jacobi, oplevede han pludselig et religiøst Gjennembrud, efter hvilket han »med indvortes Jubel ofte sagde til sig selv: jeg har en Gud og en Frelser«. Og fra det Øjeblik fik hans Forkyndelse et andet Indhold. 1811 blev han kaldet til Kjøbenhavn som Kapellan ved Frue Kirke, men han maatte prædike i Trinitatis, fordi hans Sognekirke laa i Grus. Senere blev han Slotspræst og fra 1834 til sin Død (1854) Sjællands Biskop.

Mynster har været en af den danske Kirkes indflydelsesrigeste Personligheder. Ved sin værdige Personlighed og sin rige Aandsdannelse samlede han en stedse voksende Skare, især af de dannede Klasser, om sin Prædikestol; og baade ved sine Prædikener og sine »Betragtninger over de kristelige Tros lærdomme« blev han for mange en Vejleder til Kristus. Som Biskop styrede han sit Stift med fast Haand, og hverken paa Statens eller paa Kirkens Omraade var han en Ven af den ny Tids Frihedssønsker. Et forskelligt Syn paa, hvad der kunde baade Borgersamfundet og Guds Menighed bedst, og en dyb aandelig Modsætning skilte ham

fra Grundtvig. Skjønt disse to Mænd paa samme Tid kæmpede mod en fælles Fjende, bleve de derfor i Virkeligheden aldrig Kampfæller.

Mynsters Efterfølger paa Sjællands Bispestol var Hans Lassen Martensen († 1884), Danmarks betydeligste Theolog siden Brochmands Dage. Han begyndte sin Løbebane som theologisk Lærer ved Universitetet paa det Tidspunkt, da Hegels Filosofi (S. 93) trængte ind ogsaa hos os. Martensen var selv stærkt paavirket af den hegelske Spekulation, men da Hegelianerne delte sig, sluttede han sig til den højre Side, og han blev en af de mest kirkelig sindede Theologer af den hegelske Skole. Som Professor skrev han sin »kristelige Dogmatik«, og i sin Bispetid sit andet Hovedværk, »den kristelige Ethik«, i hvilken han i store Træk har udviklet sin kristelig-konservative Livsanskuelse. Desuden har han i flere tankeklare og formfuldendte Smaaskrifter polemiseret mod Baptismen, Grundtvigianismen og Katholicismen og udførlig udviklet sin Opfattelse af Forholdet mellem Tro og Viden og mellem Kristendommen og Socialismen. Som Biskop gik han i Mynsters Spor, uden Sympathi for de kirkelige Frihedskrav, der fra de forskellige Sider gjordes gjældende; efter hans Mening maatte det, af Hensyn til Tidernes Ugunst, »indtil videre« være »den sande Kirkepolitik, at intet indgribende skete«.

Ved Siden af disse tre Mænd, som paa forskellig Vis og i forskellig Grad have haft Betydning for det religiøse Liv i vort Fædreland, stod en Forfatter, hvis Skrifter have efterladt dybe Spor i vort hele Aandsliv: Søren Aaby Kierkegaard (f. 1813). Som en kristelig Sokrates vilde han indskærpe sin Samtid Vigtigheden af at være »den enkelte«, naar det gjælder Forholdet til Gud. Han var en ivrig Modstander af den hegelske Filosofi, der mente at have forsonet Tro og Viden, og i Modsætning til den fremhævede han Troen som »et Paradox« for Forstanden. Og han var en ikke mindre bestemt Modstander af den Forsoning imellem Kirken og Samfundet, der havde fundet sit Ud-

tryk i Statskirkevæsenet, som han med Haan kaldte »den officielle Kristendom«. I forskellige psevdonyme Skrifter fremstillede han den religiøse Livsanskuelse i Modsætning til den æsthetiske og til den ethiske, og i sine sidste Aar rettede han ud fra »det ny Testaments Kristendom« et voldsomt Angreb paa hele »den officielle Kristendom«. Da Martensen efter Mynsters Død i en Prædiken priste denne som »et Led i den hellige Kjæde af Sandhedsvidner, der strækker sig gennem Tiderne fra Apostlenes Dage«, begyndte S. Kierkegaard i Bladartikler og i sit Flyveskrift »Øjeblikket« et Stormløb mod Statskirken, og dermed aabnedes en ny Kirkekamp. Under den døde S. Kierkegaard (1855); men hans Indflydelse var ikke til Ende med hans Død. Hans talrige Skrifter have haft stor Betydning for mange af de »enkelte«, blandt hvilke han selv ønskede at finde »sine Læsere«.

Det religiøse Liv gav sig ogsaa i Danmark Vidnesbyrd ved et virksomt Arbejde for at udbrede Guds Rige. Ogsaa Danmark fik sit Missionsselskab (1821), og i dette Øjeblik virke danske Missionærer paa Grønland, i Santalistan i Nord-Indien og paa forskellige Steder i Syd-Indien. 1861 blev der dannet en Forening for indre Mission, som udsender Kolportører til forskellige Egne af Landet og afholder Missionsmøder; Midtpunktet for den indre Missions Arbejde i Hovedstaden er Missionshuset Bethesda. Et Selskab for Sømandmissionen har udsendt danske Præster til forskellige europæiske Havne for at virke blandt danske Søfolk, og de danske Menigheder, som dannede sig i Nordamerika, have i Moderlandet haft en Støtte i det dansk-amerikanske Missionsselskab.

Ved Grundloven af 5te Juni 1849 blev der givet alle danske Borgere fuld Religionsfrihed; men den evangelisk-lutherske Kirke blev erklæret for at være den danske Folkekirke, som Kongen skal tilhøre. De kirkelige Bestemmelser i Junigrundloven gik over i den gennemsete Grundlov af 28de Juli 1866, der indeholder følgende, Kirken og Religionen vedrørende, Paragraffer:

§ 3. Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten. § 5. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke. § 75. Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov. § 76. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbevisning, dog at intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden. § 77. Ingen er pligtig at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Trossamfund, til Skolevæsenet svare de til Folkekirken lovbefalede personlige Afgifter. § 79. Ingen kan paa Grund af sin Trosbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder, eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt.

Baade i Junigrundloven og i den gennemsete Grundlov blev det stillet i Udsigt, at »Folkekirkens Forfatning (skulde) ordnes ved Lov«; men en saadan Ordning har endnu ikke fundet Sted. Derimod er der af Konge og Rigsdag paa sædvanlig Maade givet flere Love, som paa enkelte Punkter have ændret den gamle statskirkelige Ordning. Ved Loven af 4de April 1855 er der saaledes aabnet Menighedsmedlemmer Adgang til at løse Sognebaand og slutte sig til en anden Præst end deres Sognepræst, naar de derom gjøre Anmeldelse til vedkommende Provst og for øvrigt sørge for at meddele rette vedkommende alle de til Kirkebøgernes Førelse fornødne Oplysninger. En senere Lov af 15de Maj 1868 har givet Tilladelse til Dannelsen af Valgmenigheder indenfor Folkekirken. Efter Udstedelsen af denne Lov har der baade i Jylland og paa Øerne dannet sig flere Valgmenigheder, som have egne Kirker og selvvalgte Præster, men som ere undergivne Folkekirkens Love og det sædvanlige Tilsyn af Provst og Biskop.

Indhold.

	Side.
Den nyere Tid.....	3—86
Martin Luther.....	3—19
Reformationen i Danmark.....	19—28
Zwingli og Calvin.....	28—38
Gjendøberne og Socinianerne.....	38—40
Trientermødet og Jesuiterne.....	40—46
Den lutherske Orthodoxi.....	46—50
Protestantismen i Holland.....	51—52
Protestantismen i England og Amerika.....	52—59
Katholicismen i Frankrig.....	59—63
Pietismen og Herrnhutismen.....	63—74
Deismen og Methodismen.....	74—80
Vantroen i Frankrig.....	80—82
Rationalismen.....	82—86
Det nittende Hundredeaar.....	87—112
Romerkirken.....	87—91
Tyskland.....	91—95
England.....	95—101
Amerika.....	101—105
Danmark.....	105—112

Rettelser.

- I I. S. 68, L. 7 f. n. læs: I Begyndelsen af det iode Hundredeaar opførtes
- II. - 47. - 5 f. n. Jakob I, læs: Jakob VI.
- » - 25, - 3 f. o. lutherske, læs: luthersk